

ΝΙΚΟΛΟ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

Βάνιας 1996

Ὁ ἡγεμόνας

Ο ΗΓΕΜΟΝΑΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:
Niccolò Machiavelli *Il principe*, 1513

© Για τή μετάφραση Έκδόσεις Βάνιας
Άρμενοπούλου 26, τηλ. 219.493, 232.071

ISBN 960-288-006-6

Φωτοστοιχειοθεσία - Έκτύπωση: Π. Γιαννούλης - Κ. Τσολερίδης Ο.Ε.
Άχελώου 6, τηλ. 542.940 - 522.503

Φωτογραφία εξωφύλλου: N. Machiavelli
(Φλωρεντία: Galleria degli Uffizi)

Άπαγορεύεται ή άναδημοσίευση όλόκληρου ή μέρους του παρόντος βιβλίου μέ όποιοδήποτε μέσο, χωρίς τή γραπτή άδεια του εκδότη.

ΝΙΚΟΛΟ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

Ο ΗΓΕΜΟΝΑΣ

Μετάφραση

Ζώζη Ζωγραφίδου - Καραχάλιου

Ἐπιμέλεια μετάφρασης, ἀνθολόγιο, σημειώσεις, πίνακες

Γιῶργος Ζωγραφίδης

ἀνατύπωση α΄

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Μία ακόμη, ή έκτη αν υπολογίζουμε σωστά, μετάφραση του *Ήγεμόνα* του φλωρεντινού πολίτη ίσως φαινόταν περιττή στην ελληνική βιβλιογραφία, όταν εκκρεμεί ή παρουσίαση τόσων άλλων κειμένων των πολιτικών στοχαστών των νεοτέρων χρόνων – έστω κι αν δεχθούμε τό διαρκές ενδιαφέρον για τόν Μακιαβέλλι, περιορισμένο κι αυτό συχνά στόν *Ήγεμόνα*. Για τόν λόγο αυτό επιδιώξαμε στην παρούσα έκδοση νά μήν δώσουμε άπλως μιά μετάφραση, αλλά νά πλαισιώσουμε τό κείμενο του *Ήγεμόνα* μέ στοιχεία πού πιστεύουμε ότι θά βοηθήσουν τόν αναγνώστη νά προσεγγίσει τή σκέψη του Μακιαβέλλι καί θά τόν ώθήσουν νά έρθει σέ έπαφή μέ τό υπόλοιπο έργο του. 'Η άρχή τής οικονομίας πρυτάνευσε κατά τήν έκθεση του βοηθητικού ύλικού, ίσως όχι πάντα' ούτως ή άλλως στόχος του δέν μπορεί νά είναι ή λύση των ουσιαστικών δυσκολιών τής ανάγνωσης. "Ας μās έπιτραπεί ένα σύντομο σχόλιο για τίς άρχές τής έκδοσης.

«'Η έποχή του συγγραφέως μας: ιδού ένα δεδομένο πού, προκειμένου νά τόν κρίνουμε, δέν πρέπει νά χάνουμε ποτέ από τά μάτια μας» J. Fichte (*Γιά τόν Μακιαβέλλι*, 1807). 'Αποδεχόμενοι τή σημασία του δεδομένου αυτού, παρ' όλο πού σήμερα δέν ζητούμε τόσο νά κρίνουμε τόν Μακιαβέλλι όσο νά τόν κατανοήσουμε (έστω καί για νά τόν κρίνουμε στή συνέχεια), προτάξαμε μερικές ιστορικές πληροφορίες. 'Επιλέξαμε τήν παράθεση των δεδομένων υπό τή μορφή πίνακα, επειδή δέν θέλαμε νά προσθέσουμε μιά ακόμη σύντομη εισαγωγή στην έποχή καί τό έργο του Μακιαβέλλι. Γνωρίζουμε, βεβαίως, τούς περιορισμούς του πίνακα, μερικές άμφισβητούμενες χρονολογίες (για τόν Μακιαβέλλι χρησιμοποιήσαμε τόν F. Chabod) καί τήν άδυναμία νά έγγραφουν όρισμένα στοιχεία – ιδιαίτερα για τήν οικονομία καί τήν κοινωνία τής 'Ιταλίας. 'Ο αναγνώστης πού βρίσκει – όχι άδικα – στεγνή αυτή τήν καταγραφή στοιχείων μπορεί νά διαβάσει ως εισαγωγή τόν Κιτρομηλίδη καί στή συνέχεια τόν Κονδύλη (18-38) καί τόν Duvernoy (13-45), καί άπαραιτήτως κάποια μελέτη για τήν 'Αναγέννηση. Μέ τήν

Ίδια σκέψη καί ἀντί εἰσαγωγῆς παρουσιάζουμε τήν ἐπιστολή τοῦ 1513, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας διεκτραγωδεῖ τήν κατάσταση μέσα στήν ὁποία προχώρησε στή σύνταξη τοῦ *Ἑγεμόνα*.

Γιά τόν *Ἑγεμόνα* ἀκολουθοῦμε τό κείμενο τοῦ M. Casella, ὅπου ὑπάρχουν λίγες προσθήκες. Τή μετάφραση τῶν κειμένων τοῦ Μακιαβέλλι ἔκανε ἡ Ζ.Ζ. καί ἐπεξεργάσθηκε ὁ Γ.Ζ. Λάβαμε ὑπόψη μας κυρίως τά σχόλια τῶν ἰταλῶν ἐκδοτῶν καί ἐπικουρικά ὀρισμένες γαλλικές μεταφράσεις. Ἀπό τίς ἑλληνικές συμβουλευτήκαμε τοῦ Καζαντζάκη καί τῆς Ἀνδρεάδη ἡ πρώτη, κατά τή γνώμη μας, θυσιάζει τήν ἀκρίβεια καί τό νόημα στό ὕφος, ἀντίθετα ἡ δευτέρη εἶναι ἱκανοποιητική ἡ χρήσιμη ἦταν καί ἡ ἀποσπασματική μετάφραση τοῦ Κονδύλη. Συμβουλευτήκαμε ἐπίσης τίς ὑφολογικές παρατηρήσεις τοῦ L. Russo, κρατήσαμε τίς λατινικές ἐκφράσεις καί, ὅσο ἦταν δυνατόν, τό μικτό ὕφος τοῦ Μακιαβέλλι.

Στίς ὑποσημειώσεις περιλαμβάνουμε πληροφορίες γιά ἀναφερόμενα γεγονότα (γιά τά πρόσωπα βλ. σχετικό πίνακα) καί σύντομο σχολιασμό βασικῶν ἐννοιῶν καί γενικότερα προβλημάτων πού προκύπτουν ἀπό τήν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου. Προτιμήσαμε νά μήν τίς ἐπιβαρύνουμε μέ παραπομπές στή βιβλιογραφία ἡ ὀφειλή τους σ' αὐτήν πρέπει νά θεωρεῖται, ὡστόσο, δεδομένη.

Τήν τύχη τοῦ Μακιαβέλλι καί τοῦ Μακιαβελλισμοῦ θέλει νά παρακολουθήσει, ἐνδεικτικά, τό «Ἀνθολόγιο κειμένων γιά τόν Μακιαβέλλι καί τόν *Ἑγεμόνα*». Μέσα ἀπό τήν εἰκόνα ἑνός ἀποτρόπαιου Μακιαβέλλι (ὅπως τήν σκιαγραφεῖ ἡ λογοτεχνία τοῦ 16ου αἰ. καί μερικά ἄλλα κείμενα), ἑνός ρεαλιστῆ (ὅπως τόν θεωροῦν μέ νηφαλιότητα ὀρισμένοι φιλόσοφοι) ἡ ἑνός πολιτικοῦ ἀναμορφωτῆ καί ἐνθερμου πατριώτη (ὅπως τόν παρουσιάζουν ρητορικά ὅσοι ἔχουν ἀνάλογες μ' ἐκεῖνον προσδοκίες), βλέπουμε νά ἐκτυλίσσεται μπροστά μας ὁ πόλεμος τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ μακιαβελλικοῦ ἔργου. Καί αὐτό χωρίς τό «Ἀνθολόγιο» νά μπορεῖ νά συμπεριλάβει τήν ποικιλία τῶν συγχρόνων ἐρμηνειῶν. Ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἀνατρέξει στόν Νοῦτσο (γιά μία τυπολογία τῶν ἐρμηνειῶν) καί στόν Καλογερόπουλο (γιά τά σχόλια τοῦ Βολταίρου καί τοῦ Ναπολέοντα).

Ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία εἶναι κατ' ἀνάγκη ἐξαιρετικά ἐπιλεκτική, ἐνῶ ἐπιχειρεῖται μιά πρώτη καταγραφή τῆς ἑλληνογλώσσης. Ξεχωρίζουν ἡ μονογραφία τοῦ Κονδύλη καί ἡ διατριβή τοῦ Νοῦτσο, ἡ παρουσίαση τοῦ Βλάχου, καθῶς καί μερικές μεταφράσεις (Duverney, Horkheimer, Sabine).

Γ.Ζ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα για τήν έκδοση	7
Πίνακας ιστορικῶν δεδομένων	10
Βιβλιογραφία	17
<i>Ἐπιστολή στόν Φραγκίσκο Βεττόρι</i>	21
<i>Ὁ Ἡγεμόνας</i>	29
Ἀνθολόγιο κειμένων γιά τόν Μακιαβέλλι καί τόν <i>Ἡγεμόνα</i>	153
Πίνακας ιστορικῶν προσώπων	173
Εὔρετήριο προσώπων καί ἐννοιῶν	183
Εἰκόνες	189

ΙΣΤΟΡΙΑ	Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
1469 Φλωρεντία: ἄρχοντας ὁ Λαυρέντιος τῶν Μεδίκων.	Φλωρεντία, 3 Μαΐου: γέννηση. Ὁ πατέρας του Bernardo, νομικός, ἀπό παλιά καί εὐγενή οἰκογένεια τῆς πόλης
1474 Συμφωνία τῆς Οὐτρέχτης	
1478 Δολοφονία Ἰουλιανοῦ τῶν Μεδίκων – Ὁ πάπας Σίξτος Δ΄ κατά Λαυρεντίου	
1481 Σύσταση Ἱερᾶς Ἐξετάσεως στήν Ἰσπανία	
1488 Ὁ Βαρθολομαῖος Ντιάζ παραπλέει τό ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἑλπίδος	Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιά τή νεότητά του
1492 Ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς – Τέλος ἀραβικῆς κυριαρχίας στήν Ἰσπανία – Πάπας ὁ Ἀλέξανδρος ΣΤ΄ Βοργίας – † Λαυρεντίου	Ἐλαβε τήν τυπική ἀνθρωπιστική παιδεία τῆς ἐποχῆς (κλασικά γράμματα)
1493 Ὁ Μαξιμιλιανός Α΄ αὐτοκράτορας	
1494 Τέλος πολιτικῆς ἰσορροπίας στήν Ἰταλία: ὁ Κάρολος Η΄ τῆς Γαλλίας προχωρᾷ ὡς τή Νάπολη – Πτώση τῶν Μεδίκων, ἄνοδος τοῦ Σαβοναρόλα – Συμμαχία Ἰσπανίας, Βενετίας, Μιλάνου, πάπα κατά τῆς Γαλλίας	Μέ τό νέο καθεστῶς εἰσέρχεται στή φλωρεντικὴ Καγκελαρία ὑπὸ τὸν Marcello di Virgilio Adriani
1497 Ὁ Βάσκο ντέ Γάμα στίς Ἰνδίες	
1498 Πτώση καί θανάτωση Σαβοναρόλα	Ἀναλαμβάνει τό ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῶν Δέκα στήν 2η Καγκελαρία (μέ ἀρμοδιότητα ὑποθέσεις ἐσωτερικῶν καί πολέμου)

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ	ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ - ΤΕΧΝΕΣ	
<p>ΔΥΝΑΤΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ:</p> <p>(α) διπλωματικά/κυβερνητικά</p> <p>(β) ιστορικά και τεχνικά</p> <p>(γ) ποίηση και θέατρο</p> <p>(δ) επιστολές (+ 300)</p> <p>Άπο τά άχρονονόγητα έργα:</p> <p>Novella di Belfagor arcidiavolo – Capitoli – Canti Carnascialeschi – σονέτα – μικρές διπλωματικές άναφορές</p>	Βησσαρίων <i>Adversus calumniatorem Platonis</i>	1469
	Ήδρυση τής Άκαδημίας τής Νάπολης – γέν. A. Dürer	1471
	γέν. Κοπέρνικου	1473
	M. Ficino <i>Theologia Platonica</i>	1474
	Ήνοιγμα στό κοινό τής Βατικανής βιβλιοθήκης – γέν. Μιχαήλ Άγγέλου	1475
	Τυπώνεται τό πρώτο έλληνικό βιβλίο	1476
	Μποτιτσέλι <i>Ήνοιξη</i>	1477
	<p>Πολιτικοθρησκευτικά κηρύγματα του Σαβοναρόλα στη Φλωρεντία</p> <p>L. Pulci <i>Il Morgante</i></p> <p>Pico della Mirandola <i>De hominis dignitate</i></p>	1483-
		1498
		1484
		1487
	Τυπογραφείο Άλδου Μανούτιου στη Βενετία	1491
	γέν. Παράκελσου	1493
	Λεονάρντο ντά Βίντσι <i>Μυστικός δείπνος</i> – γέν. Μελάγχθωνος	1497

	ΙΣΤΟΡΙΑ	Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
1499	‘Ο Λουδοβίκος ΙΒ΄ τής Γαλλίας στήν Ίταλία – Συμμαχία μέ Βενετία, Φλωρεντία, πάπα	‘Εμπιστος τῶν Σοντερίνι, στέλνεται σέ μιά σειρά διπλωματικῶν ἀποστολῶν καί συντάσσει σχετικές ἀναφορές
1500		‘Αποστολή στήν Πίζα – Στήν αὐλή τοῦ Λουδοβίκου ΙΒ΄
1502	‘Ο Piero Soderini στήν ἐξουσία τής φλωρεντινῆς δημοκρατίας	Νυμφεύεται τήν Μαριέτα τοῦ Λ. Κορσίνι καί ἀποκτοῦν πέντε παιδιά – ‘Αποστολές στό Οὐρμπίνο καί στή Σεβιγκάλια, στόν Καίσαρα Βοργία
1503	Πάπας ὁ ‘Ιούλιος Β΄	Στή Ρώμη
1504	‘Αρχή τής ἰσπανικῆς κυριαρχίας στή Νάπολη – Συνθήκη τής Γαέτας	Στόν Λουδοβίκο ΙΒ΄
1506		Στή Ρώμη, στόν πάπα ‘Ιούλιο Β΄
1507		Στή Γερμανία, στόν Μαξιμιλιανό Α΄ – Συγκρότηση πολιτοφυλακῆς στή Φλωρεντία
1508	‘Αντιβενετικός «συνασπισμός τοῦ Cambrai»	
1509	‘Η Πίζα στά χέρια τής Φλωρεντίας – ‘Ο ‘Ερρίκος Η΄ στόν ἀγγλικό θρόνο	
1510		Στόν Λουδοβίκο ΙΒ΄
1511	‘Ιερά Συμμαχία: Ίσπανία, ‘Ελβετοί, Βενετία, πάπας κατά Γαλλίας, μέ τό σύνθημα «Ἐξω οἱ βάρβαροι»	Στόν Λουδοβίκο ΙΒ΄
1512	Μάχη τοῦ Πράτο (29.8) – ‘Η Φλωρεντία, σύμμαχος τῶν Γάλλων, ἠττᾶται ἀπό τοὺς Ίσπανοὺς, πού ἀποκαθιστοῦν τοὺς Μεδίκους – Οἱ Γάλλοι χάνουν τήν Ίταλία	Μέ τήν ἄνοδο τῶν Μεδίκων, ἐκπίπτει ἀπό τό ἀξίωμά του (7.11)

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ	ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ - ΤΕΧΝΕΣ	
Discorso fatto al magistrato dei Dieci sopra le cose di Pisa		1499
De natura Gallorum	Ἐπιτομή ἱστορίας τῆς Ἀμερικῆς (J. de la Cosa)	1500
Del modo di trattare i popoli della Valdichiana ribellati		1502
Descrizione del modo tenuto dal duca Valentino nell'ammazzare Vitellozzo Vitelli, Olivetto da Fermo, il signor Pagolo e il duca di Gravina Orsini (ἐκδ. 1532) – Parole da dirle sopra la provvisione del danaio		1503
Decennale primo (ἐκδ. 1506) – Τερεντίου Andria (μτφρ.)	Μιχαήλ Ἀγγελος Δανίδ – J. Sannazaro <i>Arcadia</i> – Amerigo Vespucci <i>Mundus novus</i>	1504
Rapporto di cose della Magna	G. Guicciardini <i>Storie fiorentine</i>	1506
Discorso sopra le cose della Magna e sopra l'Imperatore – Decennale secondo (ἐκδ. 1549)	B. Castiglione <i>Il cortegiano</i> – Μιχαήλ Ἀγγελος ὀροφή Καπέλα Σιξτίνα (- 1512)	1508
Ritratto di cose di Francia (ἐκδ. 1532)	Ἐρασμος Μωρίας ἐγκώμιον – γέν. Ἰ. Καλβίνου	1509
Ritratto delle cose della Magna (ἐκδ. 1532) – L'asino d'oro (-1517, ἐκδ. 1549)	γέν. G. Vasari	1510 1511
	Μιχαήλ Ἀγγελος Μωσῆς (-1516)	1512

	ΙΣΤΟΡΙΑ	Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
1513	Πάπας ο Λέων Ι'	Συλλαμβάνεται ως ύποπτος συνωμοσίας και βασανίζεται (Φεβρ.) – Άποφυλακίζεται (Μάρτ.) και άποσύρεται στο άγρόκτημά του στο Άλμπεργκάτσιο, στο Σάν Κασιάνο – Μόνος του, γράφει και έπιμελείται τά έργα του
1515	Ό Φραγκίσκος Α' τής Γαλλίας εισβάλλει στην Ίταλία – Νίκη στο Μαρινιάν κατά Έλβετών	
1516	Ύπογραφή «Διαρκούς Ειρήνης»	Σχέσεις με τόν κύκλο άνθρωπιστών του Orti Oticellari
1517	Οι «θέσεις» του Λούθηρου στη Βυτεμβέργη	
1518	Πρώτη έπαφή Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως – Μόσχας	
1519	Ό Κάρολος Ε' αυτοκράτορας – Ό Κορτέζ κατακτά τό Μεξικό (-1521) – Ό Μαγγελάνος κάνει τόν γύρο του κόσμου (-1522)	Σχέδιο καθεστωτικής μεταρρύθμισης
1520		Δέχεται τήν προσφορά Ίουλίου των Μεδίκων για συγγραφή ιστορίας τής Φλωρεντίας
1521	Ό Φραγκίσκος Β' Σφόρτσα δούκας του Μιλάνου – Πάπας ο Κλήμης Ζ'	
1522	Άλωση τής Ρόδου από τούς Τούρκους	
1524	Άγροτική εξέγερση στη Γερμανία (Μύντζερ)	
1525	Μάχη τής Παβίας, αιχμαλωσία Φραγκίσκου Α'	Γραμματεός των Έπιτρόπων για τά τείχη τής Φλωρεντίας – Δυσπιστία δημοκρατικών
1527	Τά αυτοκρατορικά στρατεύματα λεηλατούν τή Ρώμη	22 Ίουνίου: πεθαίνει, όταν άποκαθίσταται ή δημοκρατία

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ	ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ - ΤΕΧΝΕΣ	
Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio (-1519, έκδ. 1531) – Il principe (έκδ. 1532, στόν κατάλογο άπαγορευμένων βιβλίων του Βατικανού τό 1599)	Α. Dürer <i>Ο ήπότης και ό θάνατος</i>	1513
Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua		1515
Mandragola	L. Ariosto <i>Orlando furioso</i> – T. More <i>Outopia</i> – Έρασμος <i>Institutio principis Christiani</i> & έκδ. <i>Καινής Διαθήκης</i> – Γεώργιος Τραπεζούντιος <i>Comparatio Platonis et Aristotelis</i>	1516
Discorso sul riformare lo Stato di Firenze	G. Budé <i>L' instruction du Prince</i> – † Λεονάρντο ντά Βίντσι	1519
Sommarlo delle cose pubbliche di Lucca – Vita di Castruccio Castracani da Lucca (έκδ. 1532) – Istorie fiorentine (- 1525, έκδ. 1532)	Λούθηρος γερμανική μτφρ. <i>Άγίας Γραφής</i> (-1534)	1520
Dialoghi dell'arte della guera (έκδ. 1521)	Άφορισμός Λούθηρου	1521
Clizia	P. Bembo <i>Prose della volgar lingua</i> Ή. Λογιόλα <i>Πνευματικές άσκήσεις</i> – Όργάνωση λουθηρανικής έκκλησίας G. Donato <i>Discorsi sopra il formare il governo di Firenze</i> G. Guicciardini <i>Considerazioni intorno ai Discorsi del Machiavelli</i>	1525 1526 1527 1528

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

α) Συγκεντρωτικές εκδόσεις:

Tutte le opere storiche e letterarie di N.M., έπιμ. έκδ. G. Mazzoni - M. Casella. Φλωρεντία: Barbera 1929.

Opere complete, έπιμ. έκδ. S. Bertelli - G. Gaeta. Μιλάνο: Feltrinelli 1968, τόμ. 8.

Tutte le opere, έπιμ. έκδ. M. Martelli. Φλωρεντία: Sansoni 1971.

The Chief Works and Others, άγγλ. μτφρ. A. Gilbert. Durham, N.C.: Duke University Press 1965, τόμ. 3.

Oeuvres complètes, γαλλ. μτφρ. E. Barincou. Παρίσι: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade) 1952.

Έργα, έλλην. μτφρ. Τ. Κονδύλης. 'Αθήνα: Κάλβος 1971, τόμ. 2 [καί άνατυπώσεις].

β) Il principe:

Σχολιασμένες εκδόσεις: L. Burd ('Οξφόρδη 1891), G. Lisio (Φλωρεντία 1899, 1928), F. Chabod (Τορίνο 1927), M. Casella (Μιλάνο 1929), L. Russo (Φλωρεντία 1931).

Έλληνικές μεταφράσεις: Π. Χαλικιόπουλου ('Αθήνα 1845, 1909), Λ. Παυλίδη (Γκοβόστης 1932, Κεραμεύς 1950, 'Αναγνωστίδης χχ.), Ν. Καζαντζάκη (Γαλαξίας 1961 καί άνατυπ.), Λ. Μοσχονά (Σκαρβαϊος 1969), 'Η. 'Ανδρεάδη (Κάκτος 1989).

II. ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ

α) Ξενόγλωσσες:

E. Cassirer *The Myth of the State*. New Haven: Yale University Press 1969 (1946).

F. Chabod *Scritti su Machiavelli*. Τορίνο: Einaudi 1980 (1964).

- F. Gilbert *Machiavelli and Guicciardini: Politics and History in Sixteenth Century Florence*. Princeton: Princeton University Press 1965.
- H. Gilbert *Machiavelli's Prince and Its Forerunners*. Durham 1938, Νέα Ύορκη 1968.
- M. Hulliung *Citizen Machiavelli*. Princeton: Princeton University Press 1983.
- C. Lefort *Le travail de l'oeuvre Machiavel*. Παρίσι: Gallimard 1972.
- J. Macek *Machiavelli and Machiavellismo*. Φλωρεντία 1980.
- R. Ridolfi *Vita di Niccolò Machiavelli*. Φλωρεντία: Sansoni 1969.
- Q. Skinner *Machiavelli*. Ώξφόρδη: Oxford University Press ²1988.
- L. Strauss *Thoughts on Machiavelli*. Glencoe, Ill: The Free Press 1958.

β) Ήλληνόγλωσσες:

- Γ. Βλάχος «Ή Ήγεμόνας΄ του Ν. Machiavelli», *Είσαγωγή στίς Πολιτικές Θεωρίες τών Νεωτέρων Χρόνων*, τχ. α΄. Ήθήνα: Παπαζήσης 1977, 103-35.
- Ν. Δενδρινός «Ήνας πρόδρομος του Μακιαβέλι στήν άρχαιότητα: ό ποιητής Σμωνίδης», *Ήλληνική Φιλοσοφική Ήπιθεώρηση 7/20* (1990) 139-50.
- Ν. Καζάκης «Σκέψεις περί του ΄Ήγεμόνος΄ του Μακιαβέλλη», *Παρνασσός Γ* (1879) 5-20, 173-203.
- Κ. Καιροφύλλας «Ή Μακιαβέλλη λογοκλόπος τών άρχαίων Ήλλήνων συγγραφέων», *Ήλληνική Δημιουργία Γ* (1949) 676-83, 815-21.
- Ν. Καλογερόπουλος *Ή ήγέτης κατά τον Μακιαβέλλι*. Ήθήνα: Πολιτικά Θέματα 1990.
- Π. Κανελλόπουλος *Ήστορία του Ήυρωπαϊκού Πνεύματος*, τόμ. Π. Ήθήνα: Γιαλλέλης 1976, 364-86.
- Κ. Κατσιμάνης «Σημεία έπαφής Ν. Μακιαβέλι και Ζ.Ζ. Ρουσό», *Ήλληνική Φιλοσοφική Ήταιρεία Φιλοσοφία και Πολιτική*. Ήθήνα: Καρδαμίτσα 1982, 282-90.
- Π. Κιτρομηλίδης «Ή πολίτης τής Φλωρεντίας», *Πολιτικοί στοχαστές τών νεοτέρων χρόνων*. Ήθήνα: Διάττων 1989, 41-50.
- Τ. Κονδύλης «Είσαγωγή», στό Μακιαβέλλι *Ήργα*, τόμ. Ι, 15-187.
- Κ. Λογοθέτης *Ή φιλοσοφία τής Ήναγεννήσεως και ή θεμελίωσις τής νεωτέρας φυσικής*. Ήθήνα: Ήργανισμός Ήκδόσεως Σχολικών Βιβλίων 1955, 361-71.
- Π. Νοϋτσος *Niccolò Machiavelli: Πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία τής ίστορίας*. Ήθήνα: Ή. Ζαχαρόπουλος 1983.
- Γ. Πάσχος «Ή κρατική έξουσία ώς τεχνικό πρόβλημα: Ν. Machiavel-

li», *Πολιτική Δημοκρατία και κοινωνική έξουσία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1981, 168-77.

- J.-F. Duvernoy *Γιά νά γνωρίσετε τή σκέψη του Μακιαβέλλι* (μτφρ. Μ. Βερέττας). 'Αθήνα: 'Απειρον χχ.
- M.P. Edmond «Μακιαβέλι ή ή επιτήδεια χρήση τής διαφθοράς» (μτφρ. Ν. 'Αλιβάνιστος), *Διαβάζω* 186 (1988) 21-6.
- A. Gramsci *Γιά τόν Μακιαβέλλι, για τήν πολιτική και τό σύγχρονο κράτος* (μτφρ. Φ. Κονδύλης). 'Αθήνα: 'Ηριδανός χχ.
- M. Horkheimer «'Ο Μακιαβέλλι και ή ψυχολογική αντίληψη τής ιστορίας», *Απαρχές τής άστικής φιλοσοφίας τής ιστορίας* (μτφρ. Τ. Κονδύλης). 'Αθήνα: Κάλβος 1971, 11-39.
- Λ. Καμένεφ «Πρόλογος στόν Μακιαβέλλι» (είσ. C. Abramsky), *Εποχές* 3 (1963) 35-9.
- B. Russell *Ιστορία τής δυτικής φιλοσοφίας: 'Από τήν 'Αναγέννηση στόν Χιούμ* (μτφρ. - σημ. Α. Χουρμούζιος). 'Αθήνα: 'Αρσενίδης χχ., 174-84.
- G. Sabine *Ιστορία τών πολιτικῶν θεωριῶν* (μτφρ. Μ. Κρίσπη). 'Αθήνα: Πεχλιβανίδης χχ., 363-86.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟ ΒΕΤΤΟΡΙ¹

*Ἐκλαμπροτάτῳ πρέσβει Φραγκίσκον Βεττόριο ἐκ Φλωρεντίας,
παρά τῷ Ἀνωτάτῳ Ποντίφηκι, προστάτου καί εὐεργέτου αὐτοῦ, Ρώμῃ*

Ἐξοχώτατε πρεσβευτά. «Ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ποτέ δέν φτάνει ἀργά». Τό λέω τοῦτο γιατί μοῦ φάνηκε ὄχι ὅτι ἔχασα ὀριστικά ἀλλά ὅτι παραπέταξα τήν εὐνοιά σας, ἐπειδή πέρασε πολὺς καιρὸς χωρὶς νά μοῦ γράψετε² καί ἀναρωτιόμουν ποιά μπορούσε νά ναι ἡ αἰτία. Καί ὄλες ὄσες μοῦ ἔρχονταν στό μυαλό τίς ἔδινα ἐλάχιστη σημασία, ἐκτός ἀπό μία, ὅταν δηλαδή φοβόμουν ὅτι σταματήσατε νά μοῦ γράφετε, διότι σᾶς εἶχαν γράψει πῶς δέν φύλαγα καλά τίς ἐπιστολές σας³ γνῶριζα ὁμως ὅτι ἐκτός ἀπό τόν Φίλιππο [Καζαβέκια] καί τόν Παῦλο [Βεττόρι] κανεῖς ἄλλος δέν τίς εἶχε δεῖ μέ τή θέλησή μου. Ἔλαβα πάλι νέα μέ τήν τελευταία ἐπιστολή σας ἀπό τίς 23 τοῦ περασμένου μήνα κι ἔμεινα πολὺ εὐχαριστημένος, βλέποντας μέ πόση τάξη καί ἡσυχία ἀσκεῖτε αὐτό τό δημόσιο λειτούργημα. Σᾶς προτρέπω νά συνεχίσετε ἔτσι, γιατί ὅποιος ἀφήνει τίς ἀνέσεις του γιά τίς ἀνέσεις τῶν ἄλλων, καί τίς δικές του χάνει καί δέν ἀναγνωρίζει τίς ὑπηρεσίες του στοὺς ἄλλους. Κι ἐπειδή ἡ τύχη θέλει νά κά-

1. Ἡ ἐπιστολή εἶναι τμῆμα τῆς σημαντικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μ. μέ τόν Βεττόρι (1513-14), τύποις πρεσβευτῆ τῆς Φλωρεντίας στόν πάπα Λέοντα Ι΄. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, μᾶς φανερώνει τήν ὄλη προσωπικότητα τοῦ Μ. – τόν ἄνθρωπο, τόν πολιτικό, τόν συγγραφέα – καί ἀποτελεῖ μιά οὐσιαστική εἰσαγωγή στόν *Ἠγεμόνα*. Ἡ δυναμική θεώρηση ἀλλά καί συμμετοχή στή ζωὴ τῆς ἐπαρχίας καί ἡ ρεαλιστικὴ παρατήρηση καί περιγραφή ἀνθρώπων καί πραγμάτων συνδυάζονται μέ τή μελέτη καί τόν ζωντανό διάλογο, μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία, μέ τοὺς κλασικούς. Στό κείμενο αὐτό ὁ Μ., «ἀπὸ τὴν ἐρημικὴ γαλήνη τῶν μελετῶν του» (ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Σολωμός), προσφέρει μιά μαρτυρία γιά τόν ρόλο τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καί γιά τό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης.

νει τά πάντα, θέλει καί νά τήν ἀφήνουμε νά τά κάνει, νά καθόμαστε ἡσυχοί καί νά μήν τῆς φέρνουμε ἐμπόδια, περιμένοντας πότε θ' ἀφήσει νά κάνουν κάτι καί οἱ ἄνθρωποι· καί τότε θά ἔρθει ἡ ὥρα ἐσεῖς νά δουλέψετε πιό σκληρά, νά παρατηρεῖτε πιό προσεκτικά τά γεγονότα, κι ἐγώ νά φύγω ἀπό τήν ἐξοχή καί νά πῶ: «εἶμαι ἐδῶ». Σέ τούτη τήν ἐπιστολή μου, θέλοντας νά ἀνταποδώσω ἴση χάρη, δέν μπορῶ νά σᾶς μιλήσω γιά τίποτε ἄλλο παρά γιά τή ζωή μου· κι ἂν ἐσεῖς κρίνετε ὅτι ἀξίζει νά τήν ἀνταλλάξω μέ τή δικιά σας, θά χαρῶ πολύ νά τήν ἀλλάξω.

Κάθομαι στό σπίτι μου στήν ἐξοχή· καί ἀπό τότε πού μοῦ ἔτυχαν οἱ τελευταῖες συμφορές, δέν ἔμεινα στή Φλωρεντία συνολικά πάνω ἀπό εἴκοσι μέρες. Μέχρι τώρα ἔπιανα τσίχλες μέ τά χέρια μου. Σηκωνόμουν πολύ πρωί, ἔφτιαχνα τίς ξόβεργες κι ἔφευγα μ' ἓνα σωρό κλουβιά στήν πλάτη μου, ἴδιος ὁ Γκέτα ὅταν γυρνοῦσε ἀπό τό λιμάνι μέ τά βιβλία τοῦ Ἀμφιτρύωνα² ἔπιανα τό λιγότερο δύο καί τό περισσότερο ἕξι τσίχλες. Κι ἔτσι πέρασα ὅλο τόν Σεπτέμβρη. Κατόπιν, αὐτό τό χασομέρι – ἔστω ἐκνευριστικό καί ἀλλόκοτο – τελείωσε πρὸς μεγάλη μου λύπη· θά σᾶς πῶ πῶς εἶναι τώρα ἡ ζωή μου.

Σηκώνομαι τό πρωί μέ τήν αὐγή καί πηγαίνω σ' ἓνα μικρό δάσος μου πού ἔχω βάλει νά τό ὑλοτομήσουν, ὅπου κάθομαι δύο ὥρες ξαναβλέποντας τή δουλειά τῆς προηγούμενης ἡμέρας καί περνώντας τόν χρόνο μου μέ τούς ξυλοκόπους, πού διαρκῶς καυγαδίζουν μεταξύ τους ἢ μέ τούς γείτονες. Γιά τό δασάκι αὐτό θά εἶχα νά σᾶς πῶ πολλά κι ὠραῖα πράγματα πού μοῦ τύχανε, καί μέ τόν Φροζίνο ντά Παντσάνο καί μέ ἄλλους πού θέλανε νά πάρουνε ξύλα. Ὁ Φροζίνο, συγκεκριμένα, ἔστειλε νά πάρει ἓνα μεγάλο σωρό ξύλα χωρίς νά μοῦ πεῖ τίποτε· καί τήν ὥρα τῆς πληρωμῆς, ἤθελε νά μοῦ κρατήσῃ δέκα λίρες, πού ἔλεγε ὅτι εἶχε νά πάρει ἀπό μένα ἐδῶ καί τέσσερα χρόνια, ὅταν μέ κέρδισε στά χαρτιά στό σπίτι τοῦ Ἀντόνιο Γκουιτσιαρντίνι. Ἐμένα στήν ἀρχή μ' ἔπιασαν τά δαιμόνια μου: θέλησα νά κατηγορήσω τόν ἀγωγιάτη γιά κλέφτη πού ἦρθε νά πάρει τά ξύλα.

2. Ἐπεισόδιο ἀπό τό δημοφιλές ἔργο τῆς ἐποχῆς *Geta e Bivvia*.

*Tandem** μπήκε στη μέση ό Τζιοβάννι Μακιαβέλλι και μᾶς ἔβαλε νά συμφωνήσουμε. Ὁ Μπατίστα Γκουτσιαρντίνι, ό Φίλιππο Τζινόρι, ό Τομμάζο ντέλ Μπένε και μερικοί ἄλλοι πολίτες, ὅταν φυσοῦσε ἐκείνη ἡ τραμουντάνα, ό καθένας μου ζήτησε ἕνα φορτίο ξύλα. Ὑποσχέθηκα σ' ὅλους' κι ἔστειλα ἕνα στόν Τομμάζο, τό ὅποιο ἔφτασε στή Φλωρεντία μισό, γιατί αὐτός, ἡ γυναίκα του, οἱ ὑπηρετές και τά παιδιά του, ἀνύψωσαν τόν σωρό γιά νά φαίνεται μισός ἀπ' ὅ,τι ἦταν' και ἔμοιαζαν μέ τόν Γκαμπούρα, ὅταν τήν Πέμπτη μέ τούς παραγίους του ραβδίζει κανένα βόδι. Ἔτσι, βλέποντας ποιός κέρδιζε πραγματικά, εἶπα στούς ἄλλους ὅτι δέν ἔχω πιά ἄλλα ξύλα' κι ὅλοι τους θύμωσαν, και ἰδιαίτερα ό Μπατίστα, ό ὅποιος τό συγκαταλέγει ἀνάμεσα στίς ἄλλες κακοτυχίες πού τοῦ συνέβησαν στό Πράτο.

Φεύγω ἀπό τό δασάκι και πηγαίνω σέ μιά πηγή, και ἀπό κεῖ σέ μιά δασώδη ἔκταση πού ἔχω γιά κυνήγι. Κρατῶ πάνω μου ἕνα βιβλίο, ἡ Δάντη ἡ Πετράρχη ἡ κάποιον ἀπό τούς ἐλάσσονες ποιητές, ὅπως ό Τίβουλλος, ό Ὁβίδιος κι οἱ ὅμοιοι' διαβάζω τά πάθη και τούς ἔρωτές τους' φέρνω στό νοῦ μου τά δικά μου κι ἀπολαμβάνω γιά λίγο αὐτές τίς σκέψεις. Πηγαίνω μετά κάτω στό δρόμο, στό χάνι' μιῶ μέ τούς περαστικούς, ρωτῶ τά νέα ἀπ' τόν τόπο τους, μαθαίνω διάφορα πράγματα και παρατηρῶ τά ποικίλα γοῦστα και τίς διάφορες παραξενιές τῶν ἀνθρώπων. Στό μεταξύ ἔρχεται κι ἡ ὥρα νά γευματίσουμε, και μαζί μέ τήν οἰκογένειά μου τρώω ἐκεῖνα τά φαγητά πού τό φτωχικό κτῆμα και ἡ μικρή πατρική κληρονομιά μου ἐπιτρέπουν. Ὅταν τελειῶσω τό φαγητό, ἐπιστρέφω στό χάνι' ἐκεῖ βρίσκονται ό πανδοχέας και συνήθως ἕνας χασάπης, ἕνας μυλωνάς και δυό φουρνάρηδες. Μαζί τους χάνω τό μυαλό μου ὅλη μέρα, παίζοντας κρίκα και τρίκ-τράκ, και μετά ἀπ' αὐτά τά παιχνίδια ξεσποῦν χίλιοι καβγάδες κι ἀτέλειωτες βρισιές μέ λόγια βαριά' τίς περισσότερες φορές παίζουμε γιά πενταροδεκάρες κι ἀκουγόμαστε μέχρι τό Σάν Κασιάνο. Ἔτσι, βουτηγμένος στή χυδαιότητα, δέν ἀφήνω τό μυαλό μου νά μουχλιάσει και

* τελικά.

ρουφῶ τήν κακεντρέχεια τούτη τῆς μοίρας μου, εὐχαριστημέ-
νος πού μέ ποδοπατεῖ σ' αὐτόν τόν δρόμο, γιά νά δῶ μήπως τε-
λικά μπορέσει νά νιώσει ντροπή.

Μόλις πέσει τό βράδυ³, γυρίζω στό σπίτι καί μπαίνω στό
γραφεῖο μου· καί στό κατώφλι του βγάζω ἀπό πάνω μου τά κα-
θημερινά ρούχα, πού εἶναι γεμάτα λάσπη καί ἰλύ, καί φορῶ
ροῦχα βασιλικά κι ἐπίσημα· καί ντυμένος ὅπως ἀρμόζει εἰσέρ-
χομαι στίς ἀρχαῖες αὐλές τῶν ἀρχαίων ἀνδρῶν, ὅπου – ὄντας
καλοδεχούμενος – τρέφομαι μ' ἐκείνη τήν τροφή, πού εἶναι
*solum** δική μου καί πού γι' αὐτήν γεννήθηκα. Ἐκεῖ μέσα δέν
ντρέπομαι νά μιλῶ μαζί τους καί νά τούς ρωτῶ γιά τίς αἰτίες
τῶν πράξεών τους. Κι ἐκεῖνοι ἀπό εὐγένεια μου ἀπαντοῦν, καί
γιά τέσσερις ὥρες δέν νιώθω τήν παραμικρή πλήξη, ξεχνῶ κά-
θε στενοχώρια, δέν φοβᾶμαι τήν φτώχεια, δέν μέ τρομάζει ὁ
θάνατος: ἀφοσιώνομαι ὀλοτέλα σ' αὐτούς. Καί καθῶς ὁ Δάν-
της λέει πῶς δέν γίνεται γνώση ἀληθινή χωρίς νά συγκρατεῖς
αὐτά πού ἔμαθες, κράτησα σημειώσεις ἀπ' τά ὅσα ἔμαθα συζη-
τώντας μαζί τους καί συνέθεσα ἕνα σύντομο ἔργο, τό *De princi-*
*patibus*⁴ σ' αὐτό ἐμβαθύνω ὅσο μπορῶ στούς συλλογισμούς
πάνω στό θέμα, ἐξετάζοντας τί εἶναι ἡ ἡγεμονία, πόσα εἶδη ὑ-
πάρχουν, πῶς κατακτῶνται, πῶς διατηροῦνται, γιατί χάνον-
ται. Καί ἂν ποτέ σᾶς εἶχε ἀρέσει καμιά ἰδιότροπη σκέψη μου,
αὐτό δέν θά πρέπει νά σᾶς δυσαρεστήσει· καί ἀπό ἕναν ἡγεμό-
να, καί ἰδιαίτερα ἀπό ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα⁵, θᾶπρεπε νά
γίνει ἀποδεκτό. Γι' αὐτό ἐγώ τό ἀφιερῶνω στήν Ἐξοχότητά

3. Τό πλεόν γνωστό χωρίο τῆς ἐπιστολῆς, ὅπου ὁ Μ. – βουτηγμένος στήν
τετριμμένη καθημερινότητα καί τήν κακοτυχία – ξαναβρίσκει τόν ἀληθινό του
ἑαυτό χάρι στήν εὐγένεια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καί τήν ἐπαφή του μ' ἐ-
κείνους πού κατεξοχήν τήν ἐξέφρασαν.

* ἀποκλειστικά, μονάχα.

4. Ὁ ἀρχικός τίτλος τοῦ *Ἡγεμόνα (Il principe)* ἦταν αὐτός (*Περί ἡγεμο-
νιῶν*) καί ἔδειχνε τή θέληση τοῦ Μ. νά παραπέμψει στίς τυπικές «Περί ἡγεμό-
νων» πραγματεῖες μέ σχολαστική διάρθρωση. Τά λατινικά διατηρήθηκαν μόνο
στούς τίτλους τῶν κεφαλαίων.

5. Ὁ Μ. τονίζει τή σημασία πού ἔχει ἕνας νέος ἡγεμόνας καί ειδικότερα ἕ-
νας πού ἔχει ἰδρύσει προσφάτως τό κράτος του (ἀντίθετα μέ τόν κληρονομι-
κό).

του, τόν Ἰουλιανό τῶν Μεδίκων. Ὁ Φίλιππος Καζαβέκια τό ἔχει δεῖ θά μπορέσει νά σᾶς πληροφορήσει ἐν μέρει καί γιά τό περιεχόμενό του καί γιά τίς συζητήσεις πού ἔκανα μαζί του, παρ' ὄλο πού διαρκῶς τό ἐμπλουτίζω καί τό διορθῶνω.

Ἔσεῖς, ἐξοχώτατε πρεσβευτά, θά ἐπιθυμούσατε ν' ἀφήσω αὐτή τή ζωή καί νᾶρθω νά χαρῶ μαζί σας τή δική σας. Θά τό κάνω οὔτως ἢ ἄλλως' τώρα ὁμως μέ κρατοῦν κάτι δουλειές, ἀπ' τίς ὁποῖες θά γλυτώσω σέ ἕξι ἐβδομάδες. Διστακτικό μέ κάνει τό γεγονός ὅτι ἐκεῖ βρίσκονται αὐτοί οἱ Σοντερῖνι καί, ἐρχόμενος ἐκεῖ, θά ἤμουν ὑποχρεωμένος νά τοὺς ἐπισκεφτῶ καί νά μιλήσω μαζί τους. Φοβοῦμαι, λοιπόν, μήπως μέ τήν ἐπιστροφή μου δέν κατέβω στό σπίτι μου ἀλλά στή φυλακή' γιατί, κι ἂν ἀκόμη ἡ κυβέρνησις αὐτή ἔχει πολὺ γερά θεμέλια καί μεγάλη σιγουριά, *tamen** εἶναι καινούργια καί γι' αὐτόν τόν λόγο καχύποπτη' κι οὔτε λείπουν οἱ φανατικοί, ὅπως ὁ Πάολο Μπερτίνι, πού γιά νά φανοῦν καλοῖ στά μάτια τῶν νέων ἀρχόντων, θά μ' ἔβαζαν στή φυλακή καί θά μ' ἄφηναν μετά μέ τήν ἔγνοια νά βγῶ ἀπ' τοὺς μπελάδες. Σᾶς παρακαλῶ, ἀπαλλάξτε με ἀπό αὐτόν τόν φόβο καί γώ θα ἴρθῶ νά σᾶς βρῶ ὅπως ὅποτε μέσα στόν χρόνο πού σᾶς εἶπα.

Μίλησα μέ τόν Φίλιππο γι' αὐτό τό μικρό μου ἔργο, ἂν θά ἦταν σωστό ἢ ὄχι νά τό προσφέρω στόν Ἰουλιανό, κι ἂν θά ἦταν σωστό, ἂν θά ἦταν καλό νά τό πάω ὁ ἴδιος ἢ νά τό στείλω. Φοβοῦμαι πῶς ἂν δέν τό παρουσίαζα, ὁ Ἰουλιανός, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, δέν θά τό διάβαζε, καί πῶς αὐτός ὁ Ἀρντινγκέλλι θά ἀποσποῦσε τιμές γιά τόν ἑαυτό του μέ τόν δικό μου κόπο. Μέ σπρώχνει ὁμως νά τό παρουσιάσω ἢ ἀνάγκη πού μέ κατατρέχει, γιατί καταναλώνω τά ὑπάρχοντά μου καί δέν μπορῶ νά μείνω ἔτσι γιά πολὺ, χωρίς νά καταστήσω ἐξαιτίας τῆς φτώχειας μου ἀντικείμενο περιφρόνησις. Ἐκτός ἀπ' αὐτή τήν ἐπιθυμία μου, θά ἤθελα οἱ ἄρχοντες Μέδικοι νά μέ χρησιμοποιήσουν κάπου, ἀκόμη κι ἂν στήν ἀρχή μ' ἔβαζαν νά κυλῶ μιά πέτρα' γιατί, ἐάν δέν κατάφερνα νά τοὺς κερδίσω, θά ἔριχνα τό βάρος σέ μένα' ἐπομένως, ἂν διάβαζαν αὐτό τό ἔργο μου, θά

* ὡστόσο.

βλέπανε ὅτι δεκαπέντε χρόνια πού ἀφοσιώθηκα στή μελέτη τῆς κυβερνητικῆς τέχνης, οὔτε κοιμόμουν οὔτε ἔπαιζα' καί στόν καθένα θά ἔπρεπε ν' ἀρέσει νά ἔχει στήν ὑπηρεσία του κάποιον πού εἶναι ἔμπειρος μέ ἔξοδα ἄλλων. Γιά δέ τήν πίστη μου δέν θά ἔπρεπε νά ἀμφιβάλουν, γιατί ἀφοῦ τήν κράτησα πάντοτε, δέν θά μάθω τώρα νά τήν προδίδω' κι ὅποιος στάθηκε πιστός καί καλός σαραντατρία χρόνια, πού εἶμαι ἐγώ, δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει χαρακτήρα' καί μάρτυρας τῆς πίστεως καί τῆς καλοσύνης μου εἶναι ἡ φτώχεια μου.

Θά ἐπιθυμοῦσα, λοιπόν, νά μοῦ γράφατε τή γνώμη σας πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Σᾶς στέλνω τούς χαιρετισμούς μου. *Sis felix**.

10η Δεκεμβρίου 1513

Νικολό Μακιαβέλλι, Φλωρεντία

* εὐτυχεῖτε.

IL PRINCIPE DI NICCOLO MA
CHIAVELLI AL MAGNIFICO
LORENZO DI PIERO
DE' MEDICI.

LA VITA DI CASTRUCCIO CA
stracani da Lucca a Zanobi Buondelmonti, & à
Luigi Alamanni, composta per il medesimo.

IL MODO CHE TENNE IL DVCA
Valentino per ammazare Vitellozo, Olinerotto da
Fermo, il S. Pagolo, & il Duca di Crauina
di scitta per il medesimo.

I RITRATTI DELLE COSE DEL
la Francia, & della Alamagna per il medesimo,
nonamente aggiunti.

M. D. XXXII.

*Τό εξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Ἑγεμόνα
(Ρώμη: Blado 1532).*

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΚΛΑΒΕΛΛΟΣ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟ
ΤΩΝ ΜΕΔΙΚΩΝ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΗ¹

Nicolaus Maclavellus ad Magnificum Laurentium Medicem

Συνήθειο τό 'χουν ὅσοι ἐπιθυμοῦν νά κερδίσουν τήν εὖνοια ἑνός 'Ηγεμόνα² νά παρουσιάζονται τίς περισσότερες φορές μπροστά του μέ τά ἀγαθὰ πού εἶναι στούς ἴδιους πολύ ἀγαπητά ἤ μ' ἐκεῖνα πού θά τοῦ δώσουν μεγάλη εὐχαρίστηση. Γι' αὐτό βλέπει κανεῖς νά τοῦ δωρίζουν πολλές φορές ἄλογα, ὄπλα, χρυσοποίκιλτα ὑφάσματα, πολύτιμους λίθους καί παρόμοια κοσμήματα, ἀντάξια τῆς μεγαλοπρέπειάς του. Ἐπιθυμώντας κι ἐγώ νά προσφέρω στήν Ἐκλαμπρότητά σας κάποιο δείγμα τῆς ἀφοσίωσής μου, δέν βρῆκα ἀνάμεσα στά ὑπάρχοντά μου κάτι πιό ἀγαπητό ἤ πιό ἀνεκτίμητο ἀπό τή γνώση τῶν πράξεων τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, τήν ὁποία διδάχθηκα ἀπό τή μακρόχρονη ἐμπειρία τῶν συγχρόνων πραγμάτων καί τή διαρκή μελέτη τῶν ἀρχαίων³: ἀφοῦ τά ἐρεῦνησα καί τά ἐξέτασα μέ μεγάλη ἐπιμέλεια καί

1. Ὁ Λαυρέντιος ἀποκαλεῖται κολακευτικά «μεγαλοπρεπής» δέν εἶναι ὁ ἐπονομαζόμενος Μεγαλοπρεπής, ἀλλά ὁ ἐγγονός του (1492-1519). Ὁ Μ. σχεδίαζε νά ἀφιερῶσει τό βιβλίο στόν Ἰουλιανό (δούκα τοῦ Νεμούρ), ἀλλά αὐτός πέθανε τό 1516. Ἀποτελεῖ συνήθεια στούς πολιτικούς στοχαστές ἀλλά καί στούς φιλοσόφους πολλῶν ἐποχῶν νά ἀφιερῶνουν κάποιο ἔργο τους σέ ἡγεμόνες ἤ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νά ἐπιζητοῦν τήν ἀνάγνωσή του ἀπό αὐτούς (βλ. Χόμπς ἀλλά καί Κάντ).

2. Ὡς ἡγεμόνα (*principe*) μπορούμε νά ἐννοήσουμε (α) τό συγκεκριμένο ἄτομο πού ἀσκεῖ τήν ἐξουσία σ' ἓνα μοναρχικό πολίτευμα ἀλλά καί (β) τήν ὁποία ἀρχή κρατᾶ τήν ἐξουσία σέ ὁποιοδήποτε πολιτειακό καθεστῶς.

3. Ὁ Μ. ὑπενθυμίζει τόσο τήν πολιτική του σταδιοδρομία ὅσο καί τήν ἀνθρωπιστική του παιδεία, μέσα ἀπό τό δίπτυχο *ἐμπειρία* (γνώση καί ἀφαιρετική σκέψη τῶν δεδομένων) καί *μελέτη* (μέ τήν ἔννοια τῆς μόρφωσης/μάθησης).

γιά πολύ χρόνο, τώρα τὰ συνέπτυξα σ' ἕνα μικρό βιβλίο καί τὰ στέλνω στήν Ἐκλαμπρότητά σας. Τοῦτο τό ἔργο τό κρίνω ἀσφαλῶς ἀνάξιο νά παρουσιαστεῖ ἐνώπιόν της, *tamen** πιστεύω ὅτι χάρις στήν προσήνειά της θά πρέπει νά τό δεχτεῖ, ἀναλογιζόμενη ὅτι δέν θά μπορούσα νά τῆς κάνω μεγαλύτερο δῶρο, ἀπό τό νά τῆς δώσω τή δυνατότητα νά καταλάβει σέ ἐλάχιστο χρόνο ὅλα αὐτά πού ἐγώ κατανόησα μετά ἀπό πολλά χρόνια καί μέ πολλούς κόπους καί κινδύνους. Τό ἔργο τοῦτο δέν τό στόλισα οὔτε τό παραγέμισα μέ μακροσκελῆ ρητορικά συμπεράσματα ἢ μέ ὁμορφες καί πομπώδεις ἐκφράσεις ἢ μέ ὅποιοδήποτε ἄλλο τέχνασμα καί ἐξωτερικό στολίδι, μέ τὰ ὁποῖα πολλοί συνηθίζουν νά ντύνουν καί νά στολίζουν τὰ γραπτά τους. Γιατί θέλησα κανένα ἄλλο πράγμα νά μήν τοῦ προσδίδει ἀξία παρά νά τό κάνει εὐχάριστο μόνο ἢ μοναδικότητα τοῦ περιεχομένου⁴ καί ἡ βαρύτητα τοῦ θέματος. Οὔτε θέλω νά θεωρηθεῖ ἀλαζονεία πού ἕνας ἀνθρώπος κατώτερης καί ταπεινῆς θέσης τολμᾷ νά μελετήσῃ καί νά συστηματοποιήσῃ κανόνες γιά τή διακυβέρνηση τῶν ἡγεμόνων· γιατί ὅπως ἐκεῖνοι πού σχεδιάζουν τίς χῶρες κατεβαίνουν χαμηλά στήν πεδιάδα γιά νά παρατηρήσουν τή φύση τῶν βουνῶν καί τῶν ὑψηλῶν τόπων, ἐνῶ γιά νά παρατηρήσουν τοῦς κάμπους στέκονται ψηλά πάνω στά βουνά, ἀνάλογα γιά νά γνωρίσει κανεῖς καλά τή φύση τῶν λαῶν εἶναι ἀνάγκη νά εἶναι ἡγεμόνας καί γιά νά γνωρίσει καλά τή φύση τῶν ἡγεμόνων νά εἶναι ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ.

Ἄς δεχτεῖ λοιπόν ἡ Ἐκλαμπρότητά σας αὐτό τό μικρό δῶρο μέ τό ἴδιο πνεῦμα πού τό στέλνω ἐγώ. Ἄν τό ἐξετάσει καί τό διαβάσει μέ προσοχή, θά γνωρίσει μέσα σ' αὐτό τήν ἄκρα ἐπιθυμία μου, νά φτάσει Ἐκείνη στό μεγαλεῖο πού ἡ τύχη καί οἱ ἄλλες ἀρετές της τό ὑπόσχονται. Κι ἂν ἡ Ἐκλαμπρότητά σας ἀπό τό βάθος τοῦ ὕψους της στρέψει καμιά φορά τὰ μάτια της σ' αὐτά τὰ ταπεινά μέρη, θά μάθει πόσο ἀνάξια ὑπομένω μιά μεγάλη καί ἀδιάκοπη κακοτυχία.

* ἐν τούτοις, ὥστόσο.

4. Ἡ μοναδικότητα (*varieta*) ἔχει ἐδῶ τή σημασία τῆς πρωτοτυπίας, τῆς νεοτερικότητας τῶν θέσεων πού θά ἐκθέσει στή συνέχεια ὁ Μ., ὁ ὁποῖος ἔχει συνειδηση τῆς ρῆξης του μέ τήν παραδοσιακή φιλολογία περὶ τοῦ ἡγεμόνα.

I. ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ
ΚΑΙ ΜΕ ΠΟΙΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΙ
Quod sint genera principatum et quibus modis acquirantur

“Όλα τά κράτη, όλες οί έξουσίες πού κυριάρχησαν καί κυριαρχοῦν πάνω στους ἀνθρώπους ἦταν καί εἶναι ἡ δημοκρατίες ἢ ἡγεμονίες. Οἱ ἡγεμονίες εἶναι ἡ κληρονομικές, στίς ὁποῖες ἡ οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα τους βρίσκεται ἀπό πολύ καιρό στήν ἐξουσία, ἡ εἶναι καινούργιες. Οἱ καινούργιες ἡ εἶναι ὀλότελα καινούργιες, ὅπως ἦταν τό Μιλάνο μέ τόν Φραγκίσκο Σφόρτσα, ἡ εἶναι προσαρτημένες σάν μέλη στό κληρονομικό κράτος τοῦ ἡγεμόνα πού τίς κατακτᾶ, ὅπως εἶναι τό βασιλείο τῆς Νάπολης στόν βασιλιά τῆς Ἰσπανίας⁵. Οἱ ἡγεμονίες πού ἔχουν κατακτηθεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό συνήθως ζοῦν ὑπό τήν ἐξουσία ἑνός ἡγεμόνα ἢ εἶναι ἐλεύθερες⁶ καί κατακτῶνται ἢ μέ τά ὄπλα ἄλλων ἢ μέ τά δικά τους, κι εἴτε μέ τήν τύχη εἴτε μέ τήν ἀξιοσύνη⁷.

5. Πρόκειται γιά τόν Φερδινάνδο τόν Καθολικό.

6. Ἐννοεῖται κάθε κράτος πού θεσπίζει μόνο του τοὺς νόμους του καί δέν τοὺς δέχεται ἀπό τόν ἡγεμόνα.

7. Τό σχέδιο τῆς διαίρεσης πού προτείνει ὁ Μ. δέν τό τηρεῖ σχολαστικά, ἀλλά τό ἀλλάζει καί τό ἐμπλουτίζει στήν πορεία τῆς ἔρευνάς του. Καταγράφει καί κρίνει τά διάφορα εἶδη τῶν ἡγεμονιῶν καί τά μέσα γιά τή σύστασή τους (κεφ. I-IX)· τά εἶδη τῶν στρατευμάτων (XII-XIV)· τίς ἀρετές καί τά ἐλαττώματα τοῦ ἡγεμόνα, καθὼς καί τήν ἐφαρμογή τους σέ συγκεκριμένες συνθήκες (XV-XXIII)· καί καταλήγει (XXIV-XXVI) μέ τήν πατριωτική ἐκκλήση πού ἀποκαλύπτει τό κίνητρο του ἔργου καί τό νομιμοποιεῖ.

II. ΠΕΡΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ

De principatibus hereditariis

Θ' ἀφήσω στήν ἄκρη τή συζήτηση γιά τίς δημοκρατίες, γιατί ἔχω συζητήσει ἄλλη φορά ἐπί μακρόν γι' αὐτές⁸. Θά ἐπι-κεντρωθῶ μόνο στήν ἡγεμονία καί, ἀκολουθώντας τίς παραπάνω διαιρέσεις, θά ἐξετάσω μέ ποιόν τρόπο αὐτές οἱ ἡγεμονίες μποροῦν νά κυβερνηθοῦν καί νά διατηρηθοῦν.

Λέω, λοιπόν, ὅτι στίς κληρονομικές ἡγεμονίες καί σ' αὐ-τές πού κυβερνῶνται γιά καιρό ἀπό τήν ἴδια οἰκογένεια οἱ δυ-σκολίες γιά νά διατηρηθοῦν εἶναι ἀρκετά μικρότερες ἀπ' ὅ,τι στά νέα κράτη, γιατί φτάνει μόνο νά μὴν ἐγκαταλείπει κανεὶς τίς μεθόδους διακυβέρνησης τῶν προγόνων του καί στή συνέ-χεια νά προσαρμόζεται στίς περιστάσεις: ἔτσι ἂν ὁ ἡγεμόνας αὐτός ἔχει τίς συνηθισμένες ικανότητες θά διατηρεῖ παντοτινά τό κράτος του, ἐφόσον δέν ὑπάρχει μιὰ ἀσυνήθιστη καί ὑπερ-βολικά μεγάλη δύναμη πού νά τοῦ τό στερήσει. Ἀλλά καί νά τό χάσει, μέ τήν παραμικρή δυσκολία πού θά τύχει στόν κατα-κτητή, μπορεῖ νά τό ἀποκτήσει καί πάλι.

Ἔχουμε στήν Ἰταλία, *in exemplis*^{*}, τόν δούκα τῆς Φερρά-ρας⁹, ὁ ὁποῖος μπόρεσε ν' ἀντέξει στίς ἐπιθέσεις τῶν Βενετῶν τό '84 καί τοῦ πάπα Ἰουλίου τό '10 ὄχι γιά κανέναν ἄλλο λόγο παρά ἐπειδὴ ἦταν ἐδραιωμένος ἀπό παλιά στήν ἐξουσία. Γιατί ὁ φυσικός ἡγεμόνας¹⁰ ἔχει λιγότερους λόγους καί μικρότερη ἀ-

8. Στό πρῶτο βιβλίο τῶν *Discorsi*, πού γράφηκε τήν ἴδια χρονιά (1513) ἀλλά πρὶν ἀπό τόν *Ἡγεμόνα*.

* ἐπί παραδείγματι, ἀνάμεσα στά ὑπάρχοντα παραδείγματα.

9. Ἀναφορά σέ δύο ἀνάξιους λόγου ἡγεμόνες, τόν Ἀλφόνσο καί τόν Ἐρ-κολε ντ' Ἐστέ.

10. Κληρονομικός.

νάγκη νά βλάψει: γι' αὐτό εἶναι περισσότερο ἀγαπητός· καί ἂν ἀσυνήθιστα ἐλαττώματα δέν τόν κάνουν μισητό, εἶναι εὐλογο καί φυσικό νά εἶναι ἀγαπητός στούς ὑπηκόους του. Στήν παλαιότητα καί στή συνέχεια τῆς ἐξουσίας ἔχουν σβυστεῖ οἱ μνημες καί οἱ αἰτίες τῶν νεοτερισμῶν: γιατί πάντα μιά ἀλλαγὴ ἀφίνει τό ὀδόντωμα γιά τήν οἰκοδόμηση μιᾶς ἄλλης¹¹.

11. Ἡ εἰκόνα ἀπό τήν οἰκοδομή, ὅπου κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἀφίνονται στήν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων προεξοχές, γιά νά εἶναι δυνατή ἡ σύνδεσή τους μέ τήν ὑπόλοιπη κατασκευή· διαφορετικά: προλειαίνει, προετοιμάζει τό ἔδαφος.

III. ΠΕΡΙ ΜΙΚΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ

De principatibus mixtis

Ἀντίθετα στήν καινούργια ἡγεμονία ὑπάρχουν δυσκολίες: Κατ' ἀρχήν ἐάν δέν εἶναι ὁλότελα καινούργια ἀλλά τμήμα κάποιας ἄλλης (πού στό σύνολό της μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ οἰονεῖ μικτή), οἱ ἀλλαγές προέρχονται ἀρχικά ἀπό μιά φυσική δυσκολία, ἡ ὁποία ὑπάρχει σ' ὅλες τίς καινούργιες ἡγεμονίες: οἱ ἀνθρώποι ἀλλάζουν εὐχαρίστως ἡγεμόνα, πιστεύοντας ὅτι θά καλύτερεύσει ἡ τύχη τους· καί αὐτή ἡ πεποίθηση τοὺς κάνει νά πάρουν τά ὄπλα ἐνάντια στόν κυρίαρχό τους· μ' αὐτόν τόν τρόπο ὁμως ἀπατώνται, γιατί βλέπουν μέ τήν πείρα ὅτι τά πράγματα χειροτερεύουν. Αὐτό ὀφείλεται σέ μιάν ἄλλη φυσική καί συνηθισμένη ἀνάγκη, ἡ ὁποία καθιστᾷ πάντοτε ἀναγκαῖο στόν καινούργιο ἡγεμόνα νά βλάψει ἐκείνους πού τόν ἀνέδειξαν στό ἀξίωμα τόσο μέ τά στρατεύματα ὅσο καί μέ ἀμέτρητες ἄλλες πιέσεις πού φέρνει ἡ καινούργια κατάκτηση· ἔτσι ἔχεις ἐχθρούς ὄλους ἐκείνους πού ἔχεις βλάψει γιά νά κατακτήσεις αὐτήν τήν ἡγεμονία· καί δέν μπορεῖς νά διατηρήσεις φίλους ἐκείνους πού σ' ἔχουν βοηθήσει, ἐπειδή δέν μπορεῖς νά τοὺς ἱκανοποιήσεις μέ τόν τρόπο πού περίμεναν οὔτε μπορεῖς νά χρησιμοποιοῖς ἐναντίον τους δραστικά φάρμακα, γιατί τοὺς εἶσαι ὑποχρεωμένος· γιατί πάντα, ἀκόμη κι ἂν κάποιος διαθέτει ἰσχυρό στρατό, γιά νά εἰσβάλει σέ μιά ἐπαρχία ἔχει ἀνάγκη τή συμπάθεια τῶν κατοίκων της. Γι' αὐτόν τόν λόγο ὁ Λουδοβίκος ΙΒ' τῆς Γαλλίας κατέλαβε ἀμέσως τό Μιλάνο, καί ἀμέσως τό ἔχασε· γιά νά τοῦ τό ἀφαιρέσουν ἀρκοῦσαν, τήν πρώτη φορά, οἱ δυνάμεις τοῦ Λουδοβίκου Σφόρτσα· γιατί τά πλήθη πού τοῦ εἶχαν ἀνοίξει τίς πύλες, ὅταν κατάλαβαν πώς ἐξαπατήθηκαν ὡς πρός τά μελλοντικά ἀγαθά πού εἶχαν θεωρήσει δεδομένα, δέν μπορούσαν νά ἀνεχθοῦν τίς ἀδικίες τοῦ καινούργιου ἡγεμόνα.

Εἶναι πράγματι ἀλήθεια ὅτι ἂν κατακτηθοῦν μετὰ γιά δευτέρη φορά οἱ ἐξεγερμένες ἐπαρχίες, χάνονται μέ μεγαλύτερη δυσκολία· γιατί ὁ ἡγεμόνας, παίρνοντας εὐκαιρία ἀπό τήν ἐξέγερση, ἔχει λιγότερους δισταγμούς γιά τή διασφάλιση τῆς ἐξουσίας του, τιμωρώντας τούς ἐγκληματίες, ξεκαθαρίζοντας τούς ὑπόπτους καί ἐνισχύοντας τά πιά ἀδύναμα σημεῖα του. Ἔτσι, ἂν γιά νά χάσει ἡ Γαλλία τό Μιλάνο ἀρκοῦσε τήν πρώτη φορά ἕνας δούκας Λουδοβίκος [Σφόρτσα] πού θά προκαλοῦσε ταραχές στά σύνορα, γιά νά τό χάσει γιά δεύτερη φορά, χρειάστηκε νά ἔχει ἐναντίον της ὅλο τόν κόσμο¹² καί νά ἔχουν ἐξολοθρευτεῖ ἡ ἐκδιωχθεῖ τά στρατεύματά της ἀπό τήν Ἰταλία· κάτι πού προκλήθηκε ἀπό τούς λόγους πού προαναφέρθηκαν. Κι ὁμως ἡ Γαλλία ἔχασε τό Μιλάνο καί τήν πρώτη καί τή δεύτερη φορά. Οἱ γενικοί λόγοι γιά τήν πρώτη φορά ἔχουν συζητηθεῖ μένει τώρα νά ποῦμε γιά τούς λόγους τῆς δευτέρας φοράς καί νά δοῦμε ποιά φάρμακα εἶχε καί ποιά μποροῦσε νά ἔχει κάποιος πού θά βρισκόταν στή θέση της, γιά νά μπορέσει νά παραμείνει καλύτερα στόν κατεκτημένο τόπο· κάτι πού δέν πέτυχε ἡ Γαλλία.

Λέω, ὥστόσο, ὅτι αὐτά τά κράτη, τά ὁποῖα ὅταν κατακτῶνται ἐνσωματώνονται στό παλιό κράτος ἐκείνου πού τά κατακτᾷ, εἴτε βρίσκονται στήν ἴδια περιοχή καί μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα εἴτε ὄχι. Στήν πρώτη περίπτωση εἶναι πολύ εὐκόλο νά διατηρηθοῦν, περισσότερο μάλιστα ὅταν δέν εἶναι συνηθισμένα νά ζοῦν ἐλεύθερα: γιά νά τά ἐξουσιάζεις μέ σιγουριά ἀρκεῖ νά ἔχεις ἀφανίσει τήν οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα πού τά κυβερνοῦσε, γιατί κατά τά ἄλλα, ἂν διατηρηθοῦν οἱ παλιές συνήθειες καί δέν ὑπάρχει διαφορά στά ἔθιμα, οἱ ἄνθρωποι ζοῦν ἡρεμα. Αὐτό εἶδαμε ὅτι ἔγινε στή Βουργουνδία, τή Βρεττάνη, τή Γασκὼνη καί τή Νορμανδία πού γιά πολύ καιρό βρίσκονται ὑπό τήν κυριαρχία τῆς Γαλλίας¹³· καί παρ' ὅλο πού ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους κάποια διαφορά γλώσσας, ὁμως τά ἔθιμα εἶναι ὁ-

12. Πρόκειται γιά τήν «Ἱερά Συμμαχία» τοῦ Ἰουλίου Β' μέ τήν Ἰσπανία, τήν Ἀγγλία καί τή Βενετία ἐναντίον τῆς Γαλλίας.

13. Οἱ περιοχές αὐτές κατακτήθηκαν ἀπό τή Γαλλία ἀντίστοιχα τό 1477, τό 1491, τό 1453 καί τό 1204. Μέ τήν ἐξαίρεση τῆς Νορμανδίας, ὅλες εἶχαν προ-

μοια και μπορεί εύκολα να υπάρξει αμοιβαία ανοχή. Και όποιος τά κατακτήσει και θέλει να τά κρατήσει, πρέπει να προσέξει δύο πράγματα: πρώτον, να εξολοθρεύσει τη γενιά του παλιού ήγεμόνα τους· δεύτερον, να μην αλλάξει ούτε τους νόμους τους ούτε τους φόρους τους: κι έτσι σε ελάχιστο χρόνο θα συναπαρτίσουν ένα σῶμα μαζί με την παλιά ήγεμονία τους.

Όταν όμως κατακτᾶ κανείς κράτη σε μία περιοχή με διαφορετική γλώσσα, ἔθιμα και νόμους, στό σημείο αυτό βρίσκονται οί δυσκολίες και πρέπει να ἔχει μεγάλη τύχη και μεγάλη επιτηδειότητα γιά να τά κρατήσει· και ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα και πιό ισχυρά φάρμακα θά ἦταν ὁ κατακτητής να πηγαινε να κατοικήσει ἐκεῖ. Αυτό θά ἔκανε πιό σίγουρη και πιό μακρόχρονη τήν κατάκτησή του: ὅπως ἔκανε ὁ Τοῦρκος στήν Ἑλλάδα¹⁴ αὐτός, ἀκόμη κι ἂν χρησιμοποιοῦσε ὅλα τ' ἄλλα μέσα γιά να διατηρήσει τό κράτος του, ἐάν δέν πηγαινε να κατοικήσει ἐκεῖ, δέν θά ἦταν δυνατόν να τό διατηρήσει. Γιατί, μένοντας ἐκεῖ, βλέπεις τίς ἀνταρσίες τή στιγμή τῆς γέννησής τους και μπορείς να τίς καταπνίξεις ἀμέσως. Ἐάν δέν μένεις ἐκεῖ, γίνονται ἀντιληπτές ὅταν ἔχουν μεγαλώσει και δέν ὑπάρχει πιά θεραπεία. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ ἐπαρχία δέν καταστρέφεται ἀπό τούς ὑπουργούς σου. Οἱ ὑπήκοοι μένουν ἱκανοποιημένοι, ἀφοῦ μποροῦν να προστρέχουν ἄμεσα στόν ἡγεμόνα· ἔτσι ἔχουν περισσότερους λόγους να τόν ἀγαποῦν, ἂν θέλουν να εἶναι ὑπάκουοι, και να τόν φοβοῦνται, ἂν δέν τό θέλουν. Ὅποιος ξένος θά ἤθελε να εἰσβάλει σ' αὐτή τή χώρα, θά πρέπει να τό καλοσκεφεῖ γιατί, ἐξαιρετικά δύσκολα μπορεί να τή χάσει ὁ ἡγεμών πού κατοικεῖ σ' αὐτή.

Τό ἄλλο, και καλύτερο, φάρμακο εἶναι να στείλει ἐποίκους σε ἕναν ἢ δύο τόπους, πού να εἶναι κατά κάποιον τρόπο ὁ σύνδεσμος μέ αὐτό τό κράτος· γιατί εἶναι ἀναγκαῖο ἢ να πράξει ἔτσι ἢ να διατηρεῖ ἐκεῖ ἀρκετούς ἱππεῖς και πεζικάρους. Στούς

σαρτηθεῖ σχετικά πρόσφατα· λέγοντας ἐπομένως «γιά πολύ καιρό», ὁ Μ. δέν τονίζει τήν ἀρχαιότητα ἀλλά τό ὅτι τόσα χρόνια ὑπάρχει ἡρεμία στίς ἐπαρχίες αὐτές.

14. Τά ἐναπομείναντα τμήματα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας πού κατέλαβαν οἱ Ὀθωμανοί.

ἐποικισμούς τά ἔξοδα δέν εἶναι πολλά· καί χωρίς δικά του ἔξοδα ἤ μέ λίγα, τούς ἐγκαθιστᾶ καί τούς συντηρεῖ, καί βλάπτει μόνο ἐκείνους ἀπό τούς ὁποίους ἀρπάζει τά κτήματα καί τά σπίτια, γιά νά τά δώσει στους καινούργιους κατοίκους, πού ἄλλωστε εἶναι ἐλάχιστοι σ' ἐκείνη τή χώρα· καί ἐκείνοι πού βλάπτει δέν μποροῦν ποτέ νά τόν βλάψουν, καθώς μένουν διασκορπισμένοι καί φτωχοί· κι οἱ ὑπόλοιποι ἀπό τή μιά ἀφήνονται ἀπείραχτοι (καί γι' αὐτό θά ἔπρεπε νά ἡσυχάσουν), ἀπ' τήν ἄλλη φοβοῦνται μήπως παρανομήσουν καί τούς συμβεῖ ὄ,τι καί σ' ἐκείνους πού τούς εἶχαν λεηλατήσει τό βίος. Λέω συμπερασματικά ὅτι αὐτοί οἱ ἐποικισμοί δέν κοστιζοῦν, οἱ ἔποικοι εἶναι πιό πιστοί καί βλάπτουν λιγότερο· καί οἱ ζημιωμένοι, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, δέν μποροῦν νά βλάψουν, ἐπειδή εἶναι φτωχοί καί διασκορπισμένοι. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τούς ἀνθρώπους πρέπει ἤ νά τούς καλοπιάνεις ἤ νά τούς ἐξουδετερώσεις· γιατί ἐνῶ ἐκδικοῦνται γιά τίς ἐλαφρές ζημιές, γιά τίς σοβαρές δέν μποροῦν· ἐπομένως ἡ ζημιά πού κάνεις στους ἀνθρώπους πρέπει νά γίνεται μέ τρόπο πού νά μήν φοβᾶσαι τήν ἐκδίκηση. Ἄλλά διατηρώντας ἐκεῖ, ἀντί γιά ἐποίκους, στρατό, ξοδεύεις πολύ περισσότερα, ἔχοντας νά δαπανᾷς γιά τίς φρουρές ὅλα τά ἔσοδα τῆς χώρας· ἔτσι ἡ κατάκτησή της εἶναι ἐπιζήμια· καί βλάπτει πολύ περισσότερο, γιατί ζημιώνεις ὁλόκληρο τό κράτος μέ τίς μετακινήσεις καί τίς στρατοπεδεύσεις τοῦ στρατοῦ σου· αὐτήν τήν ἐνόχληση τήν νιώθει ὁ καθένας καί γίνεται ἐχθρός σου· καί εἶναι ἐχθροί πού μποροῦν νά βλάψουν, παραμένοντας ἠττημένοι στό δικό τους σπίτι. Ἀπό κάθε ἄποψη, λοιπόν, αὐτές οἱ φρουρές εἶναι ἄχρηστες, ἐνῶ οἱ ἐποικισμοί εἶναι χρήσιμοι.

Πρέπει ἐπίσης ὁ ἡγεμόνας πού βρίσκεται σέ μιά ἐπαρχία διαφορετική ἀπό τή δική του, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, νά γίνει ἀρχηγός καί ὑπερασπιστής τῶν λιγότερο δυνατῶν γειτόνων του, νά προσπαθεῖ νά ἀποδυναμώσει τούς πιό δυνατούς καί νά προσέχει μήν τυχόν εἰσβάλει κάποιος ἡγεμόνας ἐξίσου δυνατός. Καί πάντοτε τυχαίνει νά τόν καλοῦν ἐκείνοι πού εἶναι δυσαραστημένοι εἴτε ἀπό ὑπερβολική φιλοδοξία εἴτε ἀπό φόβο· ὅπως εἶδαμε μέ τούς Αἰτωλούς πού κάλεσαν τούς Ρωμαίους στήν Ἑλλά-

δα¹⁵· καί σέ κάθε ἄλλη ἐπαρχία πού εἰσέβαλαν, τούς καλοῦσαν οἱ κάτοικοί της. Καί ἡ τάξη τῶν πραγμάτων εἶναι ὅτι μόλις ἕνας ἰσχυρός ξένος εἰσβάλλει σέ μίαν ἐπαρχία, ὅλοι ἐκεῖνοι πού εἶναι λιγότερο δυνατοί προσκολλοῦνται σ' αὐτόν, κινούμενοι ἀπό φθόνο ἐναντίον ἐκείνου πού τούς ἐξουσίαζε· ἔτσι, ὡς πρὸς τούς λιγότερο δυνατούς, ὁ ἡγεμὼν αὐτός τούς κερδίζει χωρὶς διόλου κούραση, γιατί ἀμέσως ὅλοι μαζί ἐνσωματώνονται στὸ κράτος πού ἔχει κατακτήσει. Πρέπει μόνο νά προσέχει, νά μὴν ἀποκτήσουν πολλή δύναμη καί μεγάλο κύρος· καί μπορεῖ εὐκολα μέ τὴ δύναμή του καί μέ τὴν ὑποστήριξή τους νά ταπεινώσει ὅσους εἶναι δυνατοί, ὥστε νά ἀπομείνει ὁ ἀπόλυτος κύριος τῆς ἐπαρχίας. Καί ὅποιος δέν κυβερνήσει καλά αὐτόν τὸν τόπο, θά χάσει γρήγορα ἐκεῖνο πού εἶχε κατακτήσει καί, ὅσο τό κατέχει, θά συναντᾶ μύριες δυσκολίες καί μελαδές.

Οἱ Ρωμαῖοι τηροῦσαν σωστά αὐτές τίς ἀρχές στίς ἐπαρχίες πού κατέκτησαν: ἔστειλαν ἐποίκουσ, διατηροῦσαν τούς λιγότερο δυνατούς χωρὶς νά αὐξήσουν τὴ δύναμή τους· ταπεινοῦσαν τούς δυνατούς καί δέν ἄφηναν νά ἀποκτήσουν ἐπιρροή οἱ δυνατοί ξένοι. Γιά παράδειγμα μοῦ ἀρκεῖ μόνο ἡ ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδας: οἱ Ρωμαῖοι διατήρησαν τὴ συμπολιτεία τῶν Ἀχαιῶν καί τῶν Αἰτωλῶν· ταπεινώσαν τὸ βασίλειο τῶν Μακεδόνων· ἐκδίωξαν τὸν Ἀντίοχο¹⁶ οὔτε ποτέ ἐπέτρεψαν στοὺς Ἀχαιοὺς καί τοὺς Αἰτωλοὺς, παρά τίς ὑπηρεσίες πού τοὺς προσέφεραν, νά ἐπεκτείνουν τὰ κρατίδιά τους· οὔτε τοὺς ἔπεισαν οἱ κολακεῖες τοῦ Φιλίππου νά γίνουν φίλοι του, χωρὶς νά τὸν ἐξευτελίσουν· οὔτε ἡ δύναμη τοῦ Ἀντίοχου μπόρεσε νά τοὺς κάνει νά συναινέσουν γιὰ νά διατηρήσει αὐτός κάποια ἐξουσία στὴν ἐπαρχία. Γιατί οἱ Ρωμαῖοι ἔκαναν σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ὅ,τι πρέπει νά κάνουν ὅλοι οἱ συνετοὶ ἡγεμόνες: ὄχι μόνο προσέχουν τίς τρέχουσες δυσκολίες ἀλλὰ καί τίς μελλοντικές κι ἐ-

15. Οἱ Ρωμαῖοι δέν ἐξεστράτευσαν στὴν Ἑλλάδα, ἐπειδὴ τοὺς κάλεσαν πρὸς βοήθεια οἱ Αἰτωλοί. "Ἄν ἐφαρμόσουμε τὸ σχῆμα τῆς πρότασης τοῦ Μ. στὰ ἱστορικά δεδομένα, «λιγότερο δυνατοί» εἶναι οἱ Αἰτωλοί, «αὐτός πού τοὺς ἐξουσίαζε» ὁ Φίλιππος Ε', «ἰσχυρός ξένος» ὁ Ἀντίοχος τῆς Συρίας καί «ἀρχηγός καί ὑπερασπιστής» οἱ Ρωμαῖοι.

16. Οἱ μάχες στίς Παρά Κυνός Κεφαλές καί στὴ Μαγνησία.

κεΐνες μέ κάθε τέχνη τίς προλαμβάνουν' γιατί, προβλέποντάς τεσ έγκαίρως, εύκολα μπορείς νά τίς θεραπεύσεις, ένω αν περιμένεις νά σέ πλησιάσουν, τό φάρμακο δέν χορηγείται στήν ώρα του γιατί ή άρρώστια έχει γίνει πιά άθεράπευτη.

Συμβαίνει εκείνο πού λένε οί γιατροί γιά τή φυματίωση, ότι στήν αρχή τής άρρώστιας είναι εύκολο νά θεραπευτεί και δύσκολο νά διαγνωστεί, αλλά μέ τήν πάροδο του χρόνου, καθώς ούτε τήν έχει διαγνώσει ούτε τήν έχει θεραπεύσει από τήν αρχή, γίνεται εύκολο νά τήν διαγνώσεις και δύσκολο νά τήν θεραπεύσεις. Έτσι συμβαίνει μέ τίς κρατικές ύποθέσεις: άντιλαμβανόμενος κανείς από πριν κάτι (πού δέν μπορεί νά δεΐ παρά μόνο ένας συνετός άνθρωπος¹⁷), τά κακά πού γεννιούνται στό κράτος θεραπεύονται γρήγορα' αλλά εάν, καθώς δέν τά έχει διαγνώσει, τά αφήνει νά αυξηθούν μέ τρόπο πού ό καθένας τά διακρίνει, τότε δέν ύπάρχει πιά θεραπεία.

Γιά τόν λόγο αυτό οί Ρωμαίοι, προβλέποντας από πριν τίς δυσχέρειες, πάντοτε τίς θεράπευαν και ποτέ δέν τίς αφήναν νά επέλθουν, προκειμένου νά αποφύγουν έναν πόλεμο, γιατί γνώριζαν ότι ό πόλεμος δέν μπορεί νά αποφευχθεί και ότι άργότερα αποβαίνει πρós όφελος των άλλων. Γιά τόν ίδιο λόγο ήθελαν νά πολεμήσουν μέ τόν Φίλιππο και τόν Άντίοχο στήν Ελλάδα, γιά νά μήν αναγκαστούν νά πολεμήσουν στήν Ιταλία' και μπορούσαν τότε νά αποφύγουν και τόν ένα και τόν άλλο' αλλά δέν τό θέλησαν. Ούτε ποτέ τούς άρεσε εκείνο πού κάθε μέρα βρίσκεται στό στόμα όλων των σοφών τής εποχής μας, «νά απολαμβάνουμε τά ευεργετήματα του χρόνου»¹⁸, αλλά έπωφελούνταν από τήν αξιοσύνη και τή σωφροσύνη τους' γιατί ό χρόνος συμπαρασύρει τό κάθε τί και μπορεί νά φέρει τό καλό όπως και τό κακό, και τό κακό όπως και τό καλό.

17. *prudente*: ό σοφός και προνοητικός, ό σώφρων.

18. Η φράση αυτή των «σοφών» πού ειρωνεύεται ό Μ. ήταν πολύ διαδεδομένη στή Φλωρεντία και μάλιστα αποτέλεσε ένα είδος κανόνα γιά τούς Σουτερίνι και τή διακυβέρνησή τους. Τό νά έμπιστεύεται κανείς μέ ύπομονή και νά χαιρείται ό, τι φέρνει ό καιρός είναι μία άρκετά παθητική στάση και φανερώνει μία λανθασμένη αντίληψη γιά τήν τύχη, πού ό Μ. δέν μπορεί νά τήν δεχθεί.

Ἄλλά ἄς ἐπιστρέψουμε στή Γαλλία κι ἄς ἐξετάσουμε ἂν ἔχει κάνει κάποιο ἀπό τά πράγματα πού ἀναφέρθηκαν· καί θά μιλήσω γιά τόν Λουδοβίκο κι ὄχι γιά τόν Κάρολο, ἐπειδή ὁ πρῶτος διατήρησε περισσότερο στήν κατοχή του τήν Ἰταλία καί οἱ πράξεις του ἔγιναν καλύτερα ἀντιληπτές· καί θά δεῖτε πώς ἔκανε τά ἀντίθετα ἀπ' αὐτά πού πρέπει νά γίνονται, γιά νά διατηρηθεῖ ἡ ἐξουσία σέ μιά χώρα διαφορετική ἀπό τή δική του.

Ὁ βασιλιάς Λουδοβίκος ἦρθε στήν Ἰταλία ἐξαιτίας τῆς φιλοδοξίας τῶν Βενετῶν, πού ἤθελαν νά κερδίσουν μέ τόν ἐρχομό του τό μισό κράτος τῆς Λομβαρδίας. Δέν θέλω νά κατακρίνω τήν ἀπόφαση αὐτή τοῦ βασιλιά· γιατί θέλοντας νά πατήσῃ τό πόδι του στήν Ἰταλία, χωρίς νά ἔχει φίλους σ' αὐτήν τή χώρα καί μ' ὅλες τίς πόρτες κλεισμένες, ἐξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ βασιλιά Καρόλου, ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ τίς φιλίες πού μποροῦσε· καί θά εἶχε πετύχει στήν ἀπόφαση πού πῆρε, ἐάν δέν εἶχε κάνει κανένα λάθος στούς ἄλλους χειρισμούς. Κατακτώντας λοιπόν ὁ βασιλιάς τήν Λομβαρδία, ξανακέρδισε ἀμέσως τή φήμη πού τοῦ εἶχε στερήσει ὁ Κάρολος: ἡ Τζένοβα παραδόθηκε· οἱ κάτοικοι τῆς Φλωρεντίας ἔγιναν φίλοι του· ὁ μαρκήσιος τῆς Μάντοβας, ὁ δούκας τῆς Φερράρας, οἱ Μπεντιβόλι, ἡ κόμισσα τοῦ Φουρλί, ὁ ἄρχοντας τῆς Φαέντσα, τοῦ Πέζαρο, τοῦ Ρίμινι, τοῦ Καμερίνο, τοῦ Πιομπίνο¹⁹, οἱ πολίτες τῆς Λούκα, τῆς Πίζας, τῆς Σιένας, ἔτρεξαν πρός αὐτόν καί ζήτησαν νά γίνουν φίλοι του. Καί τότε οἱ Βενετοί μπόρεσαν νά καταλάβουν τήν ἀπερισκεψία τῆς ἀπόφασης πού πῆραν οἱ ἴδιοι γιά νά ἀποκτήσουν δύο πόλεις στή Λομβαρδία, ἔκαναν τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας κύριο τοῦ ἑνός τρίτου τῆς Ἰταλίας²⁰.

Ἄς σκεφτεῖ, λοιπόν, κανεῖς μέ πόσο μικρή δυσκολία μποροῦσε ὁ βασιλιάς νά κρατήσει τήν ἐξουσία στήν Ἰταλία, ἐάν εἶ-

19. Πρόκειται γιά τοὺς: Τζιοβάννι Φραγκίσκο Γκοντζάγκα, Ἔρκολε ντ' Ἐστέ, Τζιοβάννι Μπεντιβόλι, Αἰκατερίνη Σφόρτσα, Ἀστόρε Μανφρέντι, Τζιοβάννι Σφόρτσα, Παντόλφο Μαλατέστα, Τζούλιο Τσέζαρε ντὰ Βαράνο καί Τζάκομο ντελι Ἀππιάνι.

20. Οἱ δύο πόλεις εἶναι ἡ Βερόνα καί ἡ Κρεμόνη. Ἀσφαλῶς ἡ διατύπωση γιά τήν κατάληψη τοῦ ἑνός τρίτου τῆς Ἰταλίας εἶναι ὑπερβολική.

χε τηρήσει τούς προαναφερθέντες κανόνες καί εάν είχε εξασφαλίσει καί προστατέψει όλους τούς φίλους του, οί όποιοι, έπειδή ήσαν πολλοί κι αδύναμοι καί φοβόταν άλλος τήν Έκκλησία²¹ κι άλλος τούς Βενετούς, ήσαν αναγκασμένοι νά εΐναι διαρκῶς μαζί του καί διά μέσου αὐτῶν μπορούσε εύκολα νά διασφαλιστεΐ έναντι εκείνων πού παρέμεναν δυνατοί. Ἀλλά αὐτός πρὶν καλά καλά φτάσει στό Μιλάνο, ἔκανε τό αντίθετο, προσφέροντας βοήθεια στόν πάπα Ἀλέξανδρο νά κατακτήσει τή Ρομάνια. Οὔτε ἀντιλήφθηκε ὅτι μέ τήν ἀπόφασή του αὐτή ἔκανε τόν μέν ἑαυτό του αδύναμο, στερώντας του τούς φίλους καί ὅσους ζήτησαν τήν προστασία του, τήν δέ Ἐκκλησία ἰσχυρή, προσθέτοντας στήν πνευματική της δύναμη – πού τῆς δίνει τόση ἐξουσία – καί κοσμική. Καί, κάνοντας τό πρῶτο σφάλμα, ἦταν αναγκασμένος νά συνεχίσει, σέ τέτοιο βαθμό πού γιά νά θέσει τέλος στή φιλοδοξία τοῦ Ἀλέξανδρου καί γιά νά μήν γίνει ἐκεῖνος κύριος τῆς Τοσκάνης, ἀναγκάστηκε νά ἔρθει στήν Ἰταλία. Δέν τοῦ ἔφτανε ὅτι ἔκανε μεγάλη τήν Ἐκκλησία καί ἔχασε τούς φίλους του, ἀλλά ἐπειδή ἤθελε τό βασίλειο τῆς Νάπολης, τό μοιράστηκε μέ τόν βασιλιά τῆς Ἰσπανίας καί ἐκεῖ πού πρῶτα ἦταν αὐτός ρυθμιστής στήν Ἰταλία, μόνος του ἔβαλε ἕναν συνέταιρο, στόν ὁποῖο μπορούσαν νά προστρέχουν οἱ φιλόδοξοι καί οἱ δυσαρεστημένοι τῆς χώρας καί ἐνῶ μπορούσε νά ἀφήσει στό βασίλειο αὐτό ἕναν βασιλιά ὑποτελή του, τόν ἔδωξε γιά νά βάλει στή θέση του ἕναν πού θά μπορούσε νά διώξει καί τόν ἴδιο.

Ἡ ἐπιθυμία νά κατακτᾶς εἶναι πράγμα πολύ φυσικό καί συνηθισμένο καί πάντοτε ὅταν οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά τό κάνουν ἀποσποῦν ἐπαίνους ἢ τουλάχιστον δέν κατακρίνονται ὅταν ὁμως δέν μποροῦν καί θέλουν νά τό κάνουν μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, ἐδῶ βρίσκεται τό λάθος καί οἱ ἐπικρίσεις. Ἐάν λοιπόν ἡ Γαλλία μπορούσε μέ τίς δικές της δυνάμεις νά καταλάβει τή Νάπολη, ἔπρεπε νά τό κάνει ἔάν δέν μπορούσε, δέν ἔ-

21. Ὅταν ὁ Μ. ἀναφέρεται σέ Ἐκκλησία δέν ἐννοεῖ τόν (ρωμαιοκαθολικό) χριστιανισμό ὡς θρησκευτική κοινότητα, ἀλλά τό ἐκκοσμικευμένο παπικό κράτος τῆς Ρώμης.

πρεπε νά τήν μοιράσει. Ἐπίσης, ἐάν ἡ μοιρασιά τῆς Λομβαρδίας πού ἔκανε μέ τούς Βενετούς συγχωρεῖται, ἐπειδή ἔβαλε μ' αὐτήν τό πόδι της στήν Ἰταλία, ἡ ἄλλη εἶναι ἀξιοκατάκριτη γιατί δέν δικαιολογεῖται ἀπό μιὰ παρόμοια ἀνάγκη.

Ὁ Λουδοβίκος εἶχε κάνει, λοιπόν, αὐτά τά πέντε λάθη: κατέστρεψε τούς λιγότερο δυνατούς, ἐνίσχυσε τή δύναμη ἑνός ἰσχυροῦ μέσα στήν Ἰταλία, ἔβαλε σ' αὐτήν ἕναν πανίσχυρο ξένο, δέν ἤρθε νά τήν κατοικήσει, δέν ἔστειλε ἐποίκους²².

Ἄκόμη κι αὐτά τά λάθη, ὅσο ζοῦμε, μποροῦσαν νά μήν τόν βλάψουν, ἄν δέν εἶχε κάνει κι ἕνα ἕκτο, νά ἀποσπάσει ἀπό τούς Βενετούς τό κράτος τους βεβαίως, ἐάν δέν εἶχε κάνει μεγάλη τήν Παπική Ἐκκλησία οὔτε εἶχε βάλει τήν Ἰσπανία μέσα στήν Ἰταλία, θά ἦταν πολύ λογικό καί ἀναγκαῖο νά τούς ταπεινώσει ἀλλά, ἀφοῦ εἶχε πάρει ἐκεῖνες τίς ἀποφάσεις στήν ἀρχή, δέν ἔπρεπε ποτέ νά συναινέσει στήν καταστροφή τους: γιατί οἱ Βενετοί, ὄντας ἰσχυροί, θά εἶχαν κρατήσει γιά πάντα τούς ἄλλους μακριά ἀπό κάθε ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς Λομβαρδίας· ἐπειδή αὐτοί δέν θά ἦσαν σύμφωνοι παρά μόνο νά γίνουν οἱ ἴδιοι κύριοι της καί ἐπειδή οἱ ἄλλοι οὔτε θά ἤθελαν νά τήν ἀποσπᾶσουν ἀπό τή Γαλλία, γιά νά τήν δώσουν σ' αὐτούς, οὔτε θά τολμοῦσαν νά πᾶνε νά χτυπήσουν καί τούς δύο. Ἄν κάποιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ βασιλιάς Λουδοβίκος παραχώρησε τή Ρομάνια στόν Ἀλέξανδρο καί τό βασίλειο τῆς Νάπολης στήν Ἰσπανία γιά νά ἀποφύγει ἕναν πόλεμο, τοῦ ἀπαντῶ μέ τά ἐπιχειρήματα πού διατυπώθηκαν παραπάνω, ὅτι δηλαδή δέν πρέπει ποτέ νά ἀφήνεις νά συνεχίζεται μιὰ ἀνωμαλία γιά νά ἀποφύγεις ἕναν πόλεμο, γιατί ὄχι μόνο δέν τόν ἀποφεύγεις ἀλλά ἡ κατάσταση διαφοροποιεῖται καί ἀποβαίνει εἰς βάρος σου. Ἄν, πάλι, μερικοί ἄλλοι ἐπικαλεστοῦν τήν ὑπόσχεση πού εἶχε δώσει ὁ βασιλιάς στόν πάπα, ὅτι θά ἀναλάβει γιά χάρη του ἐκείνη τήν ἐπιχείρηση, μέ ἀντάλλαγμα τή λύση τοῦ γάμου του καί τόν πορφυ-

22. Ἰσχυρός εἶναι ὁ πάπας Ἀλέξανδρος ΣΤ' καί πανίσχυρος ὁ Φερδινάνδος Καθολικός. Ἐδῶ ὁ Μ. ἀναπτύσσει ἕνα πολλαπλό σχῆμα αἰτιότητας μέ πέντε αἰτίες, στίς ὁποῖες ἔρχεται νά προστεθεῖ μιὰ ἀποφασιστική ἕκτη αἰτία.

ρό πίο για τόν έπίσκοπο τής Ρουένης²³, άπαντῶ μ' έκείνο πού θά είπωθει άργότερα σχετικά μέ τίς ύποσχέσεις τών ήγεμόνων και τόν τρόπο πού πρέπει νά τηροῦνται.

Ό βασιλιάς Λουδοβίκος έχασε έπομένως τήν Λομβαρδία, έπειδή δέν τήρησε καμία από τίς άρχές πού τήρησαν οί άλλοι πού κατέλαβαν χῶρες και θέλησαν νά τίς κρατήσουν. Αυτό δέν είναι καθόλου παράξενο, αλλά πολύ συνηθισμένο και εύλογο. Γι' αυτό τό θέμα μίλησα στη Νάντη μέ τόν καρδινάλιο τής Ρουένης, όταν ό Βαλεντίνος (όπως άποκαλοῦσε ό λαός τόν Κάισαρα Βοργία, τόν γιό του πάπα Άλέξανδρου) κατακτοῦσε τή Ρομάνια' γιατί, σάν μου είπε ό καρδινάλιος τής Ρουένης ότι οί Ίταλοί δέν καταλαβαίνουν από πόλεμο, έγώ του άπάντησα ότι οί Γάλλοι δέν έχουν ιδέα από κρατικές ύποθέσεις' γιατί άν είχαν, δέν θά άφηναν τήν Έκκλησία νά άποκτήσει τόσο μεγάλη δύναμη. Και ή πείρα έχει δείξει ότι ή Γαλλία στάθηκε αίτία για τήν αύξηση τής δύναμης τής Έκκλησίας και τής Ίσπανίας στην Ίταλία και οί δύο τελευταίες αίτια για τήν καταστροφή τής ίδιας τής Γαλλίας. Από όλα αυτά συνάγεται ένας γενικός κανόνας, ό όποιος ποτέ ή σπανίως ξαστοχεί: εκείνος πού είναι αίτία για τήν ισχυροποίηση κάποιου άλλου καταστρέφει τόν ίδιο του τόν έαυτό' γιατί αυτή τήν ισχύ τήν δημιουργεί ό ίδιος είτε μέ έπιτηδειότητα είτε μέ τή δύναμη' και ή μία και ή άλλη από τίς δύο είναι ύποπτες για όποιον έχει γίνει ισχυρός.

23. Ό Λουδοβίκος ΙΒ' έξασφάλισε (α) παπικό σιγίλιο, γιατί ήθελε νά διαζευχθεί ώστε νά μπορεί νά νυμφευθεί τήν Άννα τής Βρετάνης, και (β) τό άξίωμα του καρδινάλιου («πορφυρό πίο») για τόν Ζώρζ ντ' Άμπουάζ.

IV. ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ ΛΟΓΟ ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΟΥ ΔΑΡΕΙΟΥ,
ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΕΙΧΕ ΚΑΤΑΛΑΒΕΙ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ,
ΔΕΝ ΕΞΕΓΕΡΘΗΚΕ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΟΧΩΝ ΤΟΥ
ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

*Cur Darii regnum quod Alexander occupaverat a successoribus
suis post Alexandri mortem non defecit*

Ἐναλογιζόμενος κανεῖς τίς δυσκολίες πού ὑπάρχουν γιά νά διατηρηθεῖ ἓνα κράτος πού κατακτήθηκε προσφάτως, θά μπορούσε νά ἐκπλαγεῖ²⁴ γιά τό πῶς συνέβη καί ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἔγινε κυρίαρχος τῆς Ἀσίας μέσα σέ λίγα χρόνια καί, σχεδόν μόλις τήν κατέλαβε, πέθανε· γιατί θά φαινόταν εὐλογο νά ἐξεγερθεῖ ὀλόκληρη ἡ ἐπικράτεια. Κι ὅμως οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου τό διατήρησαν καί δέν συνάντησαν ἄλλες δυσκολίες γιά νά τό κρατήσουν παρά ἐκεῖνες πού γεννήθηκαν ἀνάμεσά τους καί ἀπό προσωπικές τους φιλοδοξίες. Σέ τοῦτο ἀπαντῶ πῶς οἱ ἡγεμονίες πού ἔχουν μείνει στή μνήμη μας κυβερνῶνται μέ δύο διαφορετικούς τρόπους: ἡ ἀπό ἓναν ἡγεμόνα καί μέ ὅλους τούς ἄλλους δούλους, πού ὡς ἀξιωματοῦχοι, μέ τή χάρη καί τή συγκατάθεσή του, τόν βοηθοῦν στή διακυβέρνηση τοῦ κράτους· ἡ ἀπό ἓναν ἡγεμόνα καί βαρῶνους, οἱ ὅποιοι, ὄχι μέ τή χάρη τοῦ κυρίου τους, ἀλλά λόγω τῆς ἀρχαιότητας τῆς καταγωγῆς τους διατηροῦν αὐτή τήν κοινωνική θέση. Οἱ βαρῶνοι αὐτοῖ ἔχουν τά δικά τους κρατίδια καί τούς δικούς τους ὑπηκόους, οἱ ὅποιοι τούς ἀναγνωρίζουν σάν ἀφέντες καί ἡ ἀφοσίωσή τους πρὸς αὐτούς εἶναι φυσική. Στά κράτη πού κυβερνῶνται ἀπό ἓναν ἡγεμόνα καί τούς δούλους του, ὁ ἡγεμόνας διαθέτει

24. Ἡ ἐκπληξη δέν ἀφορᾷ στή γρήγορη κυριαρχία ἀλλά στή διατήρησή της ἀπό τούς διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου.

περισσότερες εξουσίες' γιατί σ' όλη τήν επικράτειά του δέν ύ-
πάρχει ούτε ένας πού νά άναγνωρίζεται άνωτερος από αυτόν'
καί εάν ύπακούουν σέ κάποιον άλλο, τό κάνουν άναγνωρίζον-
τάς τον ως άνωτερο ή κατώτερο άξιωματοϋχο και δέν τρέφουν
ιδιαίτερα φιλική διάθεση γι' αυτόν.

Παραδείγματα γι' αυτούς τούς δύο διαφορετικούς τρόπους
διακυβέρνησης άποτελούν, στήν εποχή μας, ό Τούρκος και ό
βασιλιάς τής Γαλλίας. 'Ολόκληρη ή μονοκρατορία τοϋ Τούρ-
κου κυβερνάται από έναν άφέντη' οί άλλοι είναι δούλοι του' ε-
χει χωρίσει τό κράτος του σέ σαντζάκια²⁵ και στέλνει στό κα-
θένα διαφορετικούς διοικητές, τούς όποιους μετακινεί και άλ-
λάζει κατά τή θέλησή του. 'Ενώ ό βασιλιάς τής Γαλλίας έχει
γύρω του ένα πλήθος παλιών άρχόντων, πού οί ύπήκοοί τους
στά κράτη τους τούς άναγνωρίζουν και τούς συμπαθοϋν' κρα-
τοϋν τά κληρονομικά τους προνόμια και ό βασιλιάς δέν μπορεί
νά τούς τά αφαιρέσει χωρίς νά διατρέξει κίνδυνο. "Οποιος λοι-
πόν μελετήσει και τά δύο κράτη θά διαπιστώσει ότι είναι δύ-
σκολο νά κατακτηθεϊ τό κράτος τοϋ Τούρκου, αλλά άπαξ και
κατακτηθεϊ, είναι πολύ εύκολο νά κρατηθεϊ. Μέ τόν ίδιο τρόπο
και αντίστροφα θά καταλάβαινε ότι από κάποια άποψη είναι
πόό εύκολο νά καταλάβει τό κράτος τής Γαλλίας αλλά εξαιρε-
τικά δύσκολο νά τό κρατήσει.

Οί αιτίες τών δυσκολιών πού συναντά κανείς για νά κατα-
κτήσει τά έδάφη τοϋ Τούρκου είναι ότι δέν μπορεί νά προσκλη-
θεϊ από τούς άρχοντες τοϋ κράτους αυτού ούτε νά έλπίζει ότι ή
έπιχειρήσή του μπορεί νά διευκολυνθεϊ από τήν εξέγερση όσων
περιβάλλουν τόν Τούρκο. Αυτό όφείλεται στους λόγους πού ε-
χουν άναφερθεϊ παραπάνω. Γιατί καθώς όλοι είναι δούλοι και
ύποχρεωμένοι στόν ήγεμόνα, μπορεί νά τούς διαφθείρει μέ με-
γαλύτερη δυσκολία' κι όταν άκόμη διαφθαροϋν, δέν μπορεί νά
έλπίζει κανείς ότι θά είναι πολύ χρήσιμοι, άφου δέν είναι σέ θέ-
ση νά σύρουν πίσω τους τόν λαό, για τούς λόγους πού σημειώ-

25. Σαντζάκια: διοικητική ύποδιαίρεση τοϋ όθωμανικοϋ κράτους, λίγο με-
γαλύτερη από έναν σημερινό νομό, μέ διοικητή τόν σαντζάκμπεη (άργότερα
πασά).

θηκαν. Ἔτσι, ὅποιος ἐπιτίθεται ἐναντίον τοῦ Τούρκου εἶναι ἀναγκαῖο νά σκεφτεῖ ὅτι θά τοὺς συναντήσει ἐνωμένους καί ὅτι χρειάζεται νά ἐλπίζει περισσότερο στίς δικές του δυνάμεις παρά σέ ἐσωτερικές προστριβές. Ἄλλά ἂν ὁ ἐχθρός νικηθεῖ καί συντριβεῖ σέ κατά παράταξη μάχη, σέ βαθμό πού νά μήν μπορεῖ νά ἀνασυγκροτηθεῖ τό στράτευμα, δέν ἔχει νά φοβηθεῖ τίποτε ἄλλο, παρά τήν οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα· ἂν ἀφανιστεῖ αὐτή δέν μένει τίποτε ἄλλο πού θά πρέπει νά τόν φοβίζεται, γιατί οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ· καί ὅπως ὁ νικητής, πρὶν ἀπό τή νίκη, δέν μπορούσε νά ἐλπίζει σ' αὐτούς, ἔτσι δέν πρέπει, μετά ἀπ' αὐτήν, νά τοὺς φοβᾶται.

Τό ἀντίθετο συμβαίνει στή βασιλεία πού κυβερνῶνται ὅπως ἡ Γαλλία²⁶ γιατί σ' αὐτά μπορεῖς νά εἰσβάλεις μέ εὐκολία, κερδίζοντας κάποιον βαρῶνο τοῦ βασιλείου· γιατί πάντοτε βρίσκονται δυσσαρεστημένοι καί ἄνθρωποι πού ἐπιθυμοῦν τοὺς νεοστερισμούς. Αὐτοί, γιά τοὺς λόγους πού ἔχουν ἀναφερθεῖ, μποροῦν νά σοῦ ἀνοιξοῦν τό πέρασμα πρὸς ἐκεῖνο τό κράτος καί νά διευκολύνουν τή νίκη σου. Ἄν ὅμως θέλεις στή συνέχεια νά κρατήσεις τή χώρα, θά ἔχεις ν' ἀντιμετωπίσεις ἀτέλειωτες δυσκολίες τόσο μ' ἐκείνους πού σέ βοήθησαν ὅσο καί μ' ἐκείνους πού ἔχεις ὑποδουλώσει. Δέν σοῦ ἀρκεῖ νά ἀφανίσεις τήν οἰκογένεια τοῦ ἡγεμόνα, γιατί ἀπομένουν οἱ εὐγενεῖς πού θά ἡγηθοῦν νέων ταραχῶν· καί ἐπειδὴ δέν μπορεῖς οὔτε νά τοὺς εὐχαριστήσεις οὔτε νά τοὺς ἀφανίσεις, θά χάσεις τό κράτος ὅποτε κι ἂν παρουσιαστεῖ ἡ εὐκαιρία.

Ἄν τώρα ἐξετάσετε ποιά μορφή διακυβέρνησης εἶχε τό κράτος τοῦ Δαρείου, θά τήν βρεῖτε παρόμοια μέ τοῦ κράτους τοῦ Τούρκου· κι ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος χρειάστηκε πρῶτα νά τόν χτυπήσει κατά μέτωπο²⁷ καί νά τόν ἀναγκάσει νά ἀποσυρ-

26. Ὁ Μ. γνώριζε καλά τή Γαλλία, τήν ὁποία ἐπισκέφθηκε καί γιά τήν ὁποία ἔγραψε τρία μικρά ἔργα. Ἀποτελοῦσε γι' αὐτόν τρόπον τινά ἕνα πρότυπο, καθώς εἶχε κεντρική ἐξουσία καί ἀντιπροσωπευτικό σῶμα γιά τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη.

27. Πρόκειται γιά τίς δύο μεγάλες μάχες στήν Ἴσσο (333 π.Χ.) καί στή Γαυγάμηλα (331 π.Χ.).

θεϊ σέ ὀχυρωμένες τοποθεσίες: μετά ἀπό αὐτή τή νίκη κι ἐνῶ ὁ Δαρείος ἦταν νεκρός, τό κράτος περιῆλθε εἰρηνικά στόν Ἀλέξανδρο, γιά τούς λόγους πού ἀναπτύχθηκαν παραπάνω. Οἱ διάδοχοί του, ἐάν ἦσαν ἐνωμένοι, θά μπορούσαν νά τό χαροῦν χωρίς ἐνόχληση· στό βασίλειο αὐτό δέν δημιουργήθηκαν ἄλλες ἀναστατώσεις παρά ἐκεῖνες πού οἱ ἴδιοι προκάλεσαν. Τά ὀργανωμένα κράτη ὥστόσο, ὅπως ἐκεῖνο τῆς Γαλλίας, εἶναι ἀδύνατον νά τά κατέχει κανεῖς μέ τόση ἡσυχία. Γι' αὐτό καί ξέσπασαν οἱ συχνές ἐξεγέρσεις στήν Ἰσπανία, τή Γαλατία καί τήν Ἑλλάδα ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, ἐξαιτίας τῶν πολλῶν ἡγεμονιῶν πού ὑπῆρχαν σ' ἐκεῖνα τά κράτη· ὅσο διαρκούσε ἡ ἀνάμνησή τους, οἱ κατακτήσεις τῶν Ρωμαίων ἦσαν διαρκῶς ἐπισηφαλεῖς· ὅταν ὅμως ἐσβυσε ἡ ἀνάμνησή τους, μέ τή δύναμη καί τή μακρά διάρκεια τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξασφάλισαν τίς κτήσεις τους. Ἀκόμη οἱ Ρωμαῖοι, πολεμώντας στή συνέχεια μεταξὺ τους²⁸, μπόρεσαν νά προσεταιριστεῖ ὁ καθένας τμήματα ἀπό τίς ἐπαρχίες, ἀνάλογα μέ τό κύρος πού εἶχε ἀποκτήσει σ' αὐτές· κι ἐκεῖνες, καθὼς εἶχε χαθεῖ ἡ γενιά τῶν παλιῶν ἀρχόντων τους, δέν ἀναγνώριζαν παρά τούς Ρωμαίους. Ἄν σκεφτεῖ λοιπόν κανεῖς αὐτά τά πράγματα, δέν θά ἐκπλαγεῖ μέ τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία ὁ Ἀλέξανδρος κράτησε τό κράτος τῆς Ἀσίας οὔτε μέ τίς δυσκολίες πού συνάντησαν ἄλλοι γιά νά διατηρήσουν ὅ,τι κατέκτησαν, ὅπως ὁ Πύρρος κι ἄλλοι πολλοί. Κάτι πού δέν ὀφείλεται στή μεγάλη ἢ μικρή ἀξία τοῦ νικητῆ ἀλλά στήν ἀνομοιογένεια τῆς κατακτημένης χώρας.

28. Ἐννοεῖται ἡ ἐμφύλια διαμάχη Καίσαρα καί Πομπηίου.

V. ΜΕ ΠΟΙΟΝ ΤΡΟΠΟ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΚΥΒΕΡΝΩΝΤΑΙ
ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ἢ Η ΓΕΜΟΝΙΕΣ
ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΠΡΟΤΟΥ ΚΑΤΑΚΤΗΘΟΥΝ
ΖΟΥΣΑΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΙΚΟΥΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ
*Quomodo administrandae sunt civitates vel principatibus,
qui, antequam occuparentur, suis legibus vivebant*

Ἦταν τά κράτη πού κατακτῶνται, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, εἶναι συνηθισμένα νά ζοῦν μέ τούς δικούς τους νόμους καί ἐλεύθερα²⁹, ὑπάρχουν τρεῖς τρόποι νά τά κρατήσῃ κάποιος πού θέλει: ὁ πρῶτος εἶναι νά τά ἐρημώσῃ ὁ ἄλλος νά πάει νά κατοικήσῃ ἐκεῖ ὁ ἴδιος· καί ὁ τρίτος νά τά ἀφήσῃ νά ζήσουν μέ τούς δικούς τους νόμους, εἰσπράττοντας μιά εἰσφορά καί ἐγκαθιστώντας ἓνα ὀλιγαρχικό καθεστῶς πού νά διατηρήσῃ τή χώρα φιλική πρός ἐσένα. Γιατί τό καθεστῶς αὐτό, καθώς ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπό ἐκεῖνον τόν ἡγεμόνα, γνωρίζει ὅτι δέν μπορεῖ νά σταθεῖ χωρίς τή φιλία καί τή δύναμή του καί πρέπει νά κάνει τά πάντα γιά νά τήν διατηρήσῃ. Καί μιά πόλη συνηθισμένη νά ζεῖ ἐλεύθερη, ἂν δέν θέλεις νά τήν ἐρημώσῃς, πολύ πιά εὐκολα κρατιέται ἀπό τούς δικούς της κατοίκους παρά μέ ὅποιονδήποτε ἄλλο τρόπο.

Οἱ Σπαρτιάτες καί οἱ Ρωμαῖοι, *in exemplis*. Οἱ Σπαρτιάτες κρατοῦσαν τήν Ἀθήνα καί τή Θήβα, ἐγκαθιδρύοντας ὀλιγαρχικά καθεστῶτα³⁰ ὁμως τίς ξανάχασαν. Οἱ Ρωμαῖοι, γιά νά κρατήσουν τήν Καπύη, τήν Καρχηδόνα καί τή Νουμαντία, τίς κα-

29. Εἶναι οἱ δημοκρατίες (*repubbliche*).

30. Μετά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο ἐγκατέστησαν τούς Τριάκοντα Τυράννους στήν Ἀθήνα (404-403 π.Χ.) καί μιά ὀλιγαρχία στίς Θῆβες (382-379 π.Χ.).

τέστρεψαν καί δέν τίς ἔχασαν³¹ ἤθελαν νά κρατήσουν τήν Ἑλλάδα ὅπως περίπου τήν κρατοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες, δινοντάς της ἐλευθερία καί ἀφήνοντας τούς νόμους της· καί δέν πέτυχαν· σέ βαθμό πού ἀναγκάστηκαν νά καταστρέψουν πολλές πόλεις ἐκείνης τῆς χώρας, γιά νά τήν κρατήσουν³².

Γιατί, στ' ἀλήθεια, δέν ὑπάρχει ἄλλος πió σίγουρος τρόπος νά τίς κατέχεις, ἀπό τό νά τίς καταστρέφεις. Ὅποιος μάλιστα γίνει ἀφέντης μιᾶς πόλης πού εἶναι συνηθισμένη νά ζεῖ ἐλεύθερη καί δέν τήν καταστρέφει, πρέπει νά περιμένει ὅτι θά τόν καταστρέψει αὐτή³³· ἐπειδή πάντοτε ἡ πόλη ἐπικαλεῖται, σέ περίπτωση ἐξέγερσης, τό ὄνομα τῆς ἐλευθερίας καί τούς παλιούς δικούς της θεσμούς· κι αὐτοί δέν λησμονοῦνται οὔτε μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου οὔτε μέ εὐεργετήματα. Ὅ,τι καί νά κάνεις ἢ νά προνοήσεις, ἐάν δέν διχαστοῦν ἢ δέν σκορπιστοῦν οἱ κάτοικοι, δέν ξεχνοῦν οὔτε αὐτό τό ὄνομα οὔτε ἐκείνους τούς θεσμούς καί σέ κάθε εὐκαιρία θά προστρέχουν ἀμέσως σ' αὐτά· ὅπως ἔκανε ἡ Πίζα μετά ἀπό ἑκατό χρόνια σκλαβιάς στό ζυγό τῶν Φλωρεντίνων³⁴.

Ἀντίθετα, ὅταν οἱ πόλεις ἢ οἱ χώρες εἶναι συνηθισμένες νά ζοῦν ὑπό τήν ἐξουσία ἑνός ἡγεμόνα καί ἡ γενιά του ἔχει σβυστεῖ, οἱ κάτοικοι, ἀφενός συνηθισμένοι στήν ὑπακοή καί ἀφετέρου μή ἔχοντας τόν παλιό ἡγεμόνα, δέν θά συμφωνήσουν νά ἐπιλέξουν ἕναν ἀνάμεσά τους οὔτε ξέρουν νά ζοῦν ἐλεύθεροί· ἔτσι θά πάρουν τά ὄπλα μέ μεγαλύτερη βραδύτητα· καί ἕνας ἡγεμόνας θά μπορεῖ νά τούς κερδίσει μέ μεγαλύτερη εὐκολία καί νά ἀσφαλιστεῖ ἀπ' αὐτούς. Ἀλλά οἱ δημοκρατίες ἔχουν μεγαλύτερη ζωή, μεγαλύτερο μίσος, μεγαλύτερη ἐπιθυμία γιά ἐκ-

31. Ἡ Καπὴ καταστράφηκε τό 211, ἡ Καρχηδόνα τό 146 καί ἡ Νουμαντία (περιοχή τῆς Ἰσπανίας) τό 133 π.Χ.

32. Ὅπως τήν Κόρινθο, τίς Θῆβες καί τή Χαλκίδα.

33. Ὅταν ὁ Μ. μιλά ἐδῶ γιά τήν καταστροφή μιᾶς πόλης, δέν ἐννοεῖ κατ' ἀνάγκην τήν ἰσοπέδωσή της, ἀλλά καί τή ριζική ἀνανέωσή της (τήν ἀλλαγὴ θεσμῶν, καθεστῶτος πολιτειακοῦ καί ἰδιοκτησιακοῦ).

34. Ἡ Φλωρεντία κατέλαβε τή δημοκρατία τῆς Πίζας τό 1405, ἡ ὁποία ἐξεγέρθηκε μέσα στή γενική ἀναταραχὴ τό 1494 καί ἐπὶ 15 χρόνια πολεμοῦσε ἐναντίον τῆς πόλης τοῦ Μ.

δίκηση ἢ ἀνάμνηση τῆς παλιᾶς τους ἐλευθερίας δέν τίς ἀφήνει οὔτε μπορεῖ νά τίς ἀφήσει νά ἡσυχάσουν: γι' αὐτό ὁ ἀσφαλές-στερος τρόπος εἶναι νά τίς ἐκμηδενίσεις ἢ νά κατοικήσεις ἐκεῖ.

VI. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ
ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΙ ΜΕ ΤΑ ΟΠΛΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑΚΤΗΤΟΥ

De principatibus novis qui armis propriis et virtute acquiruntur

Δέν πρέπει νά ἐκπλαγεῖ κανεῖς ἄν, στόν λόγο πού θά κάνω γιά τίς ἡγεμονίες πού εἶναι ὀλότελα καινούργιες, τόσο στόν ἡγεμόνα ὅσο καί στήν κρατική ὀργάνωση, θά φέρω πολύ μεγάλα παραδείγματα· γιατί οἱ ἄνθρωποι, βαδίζοντας σχεδόν πάντα στούς δρόμους πού χάραξαν ἄλλοι καί κάνοντας ὅ,τι κάνουν κατά μίμηση³⁵, δέν μποροῦν οὔτε νά κρατήσουν τήν πορεία τῶν ἄλλων σέ κάθε πράγμα οὔτε νά φτάσουν τήν ἀξιοσύνη ἐκείνων πού μιμοῦνται – γι' αὐτό κι ἕνας συνετός ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀκολουθεῖ πάντοτε δρόμους χαραγμένους ἀπό μεγάλους ἄνθρώπους καί νά μιμεῖται ὅσους ἦταν ἄριστοι, ὥστε, κι

35. Ἡ ἔννοια τῆς μίμησης (*imitazione*) εἶναι θεμελιώδης γιά τό σύμπαν τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει νά μιμηθεῖ, στόν χῶρο τῆς τέχνης ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς, πράξεις καί ἔργα τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, μιᾶς ἀρχαιότητος ἡρωικῆς καί ἐξιδανικευμένης. Πεποίθησή του ἦταν ὅτι μιᾶ τέτοια μίμηση τῶν προτύπων εἶναι δυνατή· προϋπόθεση τῆς πεποίθησης αὐτῆς εἶναι ἡ κυκλική ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία καί ἡ νατουραλιστική ἀντίληψη γιά τόν κόσμον: ἄνθρωπος καί φύση ὑπόκεινται σέ ἀναλλοίωτους νόμους καί ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου παραμένει ἡ ἴδια σ' ὅλες τίς ἐποχές καί σ' ὅλους τοὺς τόπους. Στόν Μ. ἡ μίμηση δέν εἶναι παθητική ἀλλά ἐνεργητική καί δημιουργική γι' αὐτούς πού γνωρίζουν.

Ἐδῶ τίθεται τό ἐρώτημα γιά τή δυνατότητα καί τήν ἀκρίβεια τῆς γνώσης τοῦ παρελθόντος. Ὡστόσο, παρ' ὅλο πού ἡ γνώση αὐτή δέν εἶναι πλήρης, καθῶς ὀδηγεῖ στήν πράξη, φωτίζει τό παρόν καί ἀξιοποιεῖται ἀποτελεσματικά. Ἡ ἀξία τῆς μελέτης τοῦ παρελθόντος εἶναι προφανῆς στόν ἱστορικισμό τοῦ Μ. καί στά κείμενά του ἀνθολογοῦνται πολυάριθμα ἱστορικά παραδείγματα (*exempli*).

ἂν ἀκόμη δέν φτάσει στήν ἀξιοσύνη τους, τουλάχιστον νά πάρει λίγο ἀπ' τ' ἄρωμά της· καί νά κάνει ὅπως οἱ μυαλωμένοι τοξότες, πού σάν τούς φανεῖ τό μέρος πού σχεδιάζουν νά κτυπήσουν πολύ μακρυνό καί γνωρίζοντας τό μέγιστο τῆς βολῆς τοῦ τόξου τους, βάζουν σημάδι ἄρκετά πιό ψηλά ἀπό τόν στόχο, ὄχι γιά νά φτάσουν μέ τό βέλος τους τόσο ψηλά, ἀλλά γιά νά μπορέσουν μέ τή βοήθεια ενός τόσο ὑψηλοῦ σημαδιοῦ νά πετύχουν τόν στόχο τους.

Λέω λοιπόν ὅτι στίς ὀλότελα καινούργιες ἡγεμονίες, ὅπου ὑπάρχει ἕνας καινούργιος ἡγεμόνας, θά συναντήσει περισσότερες ἢ λιγότερες δυσκολίες γιά νά τίς διατηρήσει, ἀνάλογα μέ τό πόσο περισσότερο ἢ λιγότερο δεξιοτέχνης εἶναι ἐκεῖνος πού τίς κατακτᾷ. Καί ἐπειδή αὐτό τό γεγονός, τό νά γίνει κανείς ἀπό ἀπλός πολίτης ἡγεμόνας, προϋποθέτει ἢ ἀξιοσύνη ἢ τύχη, φαίνεται ὅτι εἴτε ἡ μία εἴτε ἡ ἄλλη ἀπ' αὐτές τίς δύο μετριάζουν ἐν μέρει πολλές δυσκολίες· ὅμως ἐκεῖνος πού βασιζέται λιγότερο στήν τύχη του διατηρεῖται περισσότερο. Μιά ἄλλη εὐκολία προκύπτει ὅταν ὁ ἡγεμόνας, ἐπειδή δέν ἔχει ἄλλα κράτη, εἶναι ἀναγκασμένος νά ἔρθει νά κατοικήσει ὁ ἴδιος.

Ἄλλά γιά νά ἔρθουμε σ' ἐκείνους πού ἔγιναν ἡγεμόνες χάρι στήν προσωπική τους ἀξιοσύνη³⁶ κι ὄχι ἀπό τύχη, λέω ὅτι οἱ πιό ἐξαίρετοι εἶναι ὁ Μωυσῆς, ὁ Κύρος, ὁ Ρωμύλος, ὁ Θησεύς

36. Μέ τή λέξη «ἀξιοσύνη» μεταφράζουμε τήν *virtú*, κεντρική ἔννοια τῆς σκέψης τοῦ Μ. Δέν πρόκειται γιά τή λατινική «στρατιωτική ἀρετή» οὔτε γιά τήν μεσαιωνική, ἠθικῆς τάξεως, «ἀρετή». Ἡ Ἀναγέννηση ἀπορρίπτει, ὄχι τόσο ριζικά ὅσο ἤθελε νά πιστεῦει, τή σχολαστική μεταφυσική καί τίς δεσμεύσεις τῆς καταγωγῆς· προβάλλει ἕναν νέο τύπο ἀνθρώπου, πού ἀντλεῖ τήν ἀξιόπρεπεία του ἀπό τόν ἑαυτό του καί τίς ιδιότητές του. Ὁ Μ. συνοψίζει μέ τήν *virtú* τήν ἰκανότητα καί τή δύναμη τοῦ ἀτόμου, μέσα στίς περιστάσεις τῆς – πολιτικῆς κυρίως – ζωῆς, νά ἀναγνωρίζει καί νά ἐκμεταλλεῖται τίς *εὐκαιρίες* πού τοῦ προσφέρονται, δοκιμάζοντας τίς δυνάμεις του καί πετυχαίνοντας τούς σκοπούς του. Ἡ *virtú*, πού προϋποθέτει τήν – ἐγωιστική – βούληση τοῦ ἀνθρώπου καί δέν ἔχει θεϊκή καταγωγή, ὀλοκληρώνει τήν προσωπικότητα μέσα στήν κοινωνία (ἐναρμονίζοντας θεωρητικό καί πρακτικό βίον, ψυχοπνευματική καί σωματική ἀνάπτυξη)· ἔχει τή δύναμη νά ἀντιταχθεῖ στήν τύχη καί συνάπτεται ἔτσι ἄμεσα μέ τήν ἐλευθερία, καθώς περιορίζει τόν χώρο του ἀπρόβλεπτου καί τοῦ ἀνεξέλεγκτου καί ἀπορρίπτει τήν παθητική ἀποδοχή τῶν πραγμάτων.

κι οί ὄμοιοι. Καί, καθότι γιά τόν Μωυσή δέν πρέπει νά ἐπιχειρηματολογήσουμε, γιατί ἦταν ἕνας ἀπλός ἐκτελεστής τῶν πραγμάτων πού εἶχαν ὀριστεῖ ἀπό τόν Θεό, ὅμως πρέπει νά τόν θαυμάζουμε ἔστω καί μόνο γιά τή χάρη πού τόν ἔκανε ἄξιο νά συνομιλεῖ μέ τόν Θεό. Ἐάν σκεφτοῦμε ὡστόσο τόν Κύριο καί τούς ἄλλους πού ἔχουν κατακτήσει ἢ ἰδρύσει βασιλεία· θά τοὺς κρίνετε ὅλους ἄξιους θαυμασμοῦ· κι ἂν ἀναλογιστοῦμε τίς συγκεκριμένες πράξεις καί τούς θεσμούς τους, δέν θά φανοῦν διαφορετικά ἀπό τοῦ Μωυσῆ, πού εἶχε τόσο μεγάλο διδάσκαλο. Καί, ἐξετάζοντας τίς πράξεις καί τή ζωή τους, θά δοῦμε ὅτι ἡ τύχη δέν τοὺς ἔδωσε τίποτε ἄλλο παρά τήν εὐκαιρία· κι αὐτή τοὺς πρόσφερε τό ὑλικό γιά νά μπορέσουν νά τοῦ δώσουν τή μορφή πού ἠθελαν: χωρίς ἐκείνη τήν εὐκαιρία ἡ ἀξιοσύνη τῆς ψυχῆς τους θά πήγαινε χαμένη καί χωρίς ἐκείνη τήν ἀξιοσύνη ἡ εὐκαιρία θά εἶχε παρουσιαστεῖ μάταια³⁷.

Ἦταν λοιπόν ἀναγκαῖο ὁ Μωυσῆς νά βρεῖ τόν λαό τοῦ Ἰσραήλ στήν Αἴγυπτο, σκλάβο καί καταπιεσμένο ἀπό τοὺς Αἰγυπτίους, ὥστε ἐκεῖνοι νά δεχθοῦν νά τόν ἀκολουθήσουν, γιά νά βγοῦν ἀπό τόν ζυγό. Ἐπρεπε νά ἀσφυκτιοῦσε ὁ Ρωμύλος στήν Ἄλβα καί νά ἐγκαταλειφθεῖ ἔκθετο στά γεννοφάσκια του, γιά νά θελήσει νά γίνει βασιλιάς τῆς Ρώμης καί θεμελιωτής τῆς χώρας του. Χρειαζόταν ὁ Κύριος νά ἔβρισκε τοὺς Πέρσες δυσαρεστημένους ἀπό τήν ἐξουσία τῶν Μήδων καί τοὺς Μήδους καλομαθημένους καί μαλθακούς ἀπό τή μακρόχρονη εἰρήνη. Δέν θά μπορούσε ὁ Θησέας νά δείξει τήν ἀξιοσύνη του, ἐάν δέν ἔβρισκε σκόρπιους τοὺς Ἀθηναίους. Αὐτές οἱ εὐκαιρίες, λοιπόν, ἔκαναν τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς εὐτυχεῖς πού πέτυχαν καί ἡ ἐξαιρετική τους ἀξιοσύνη τοὺς ἔκανε ν' ἀντιληφθοῦν αὐτές τίς εὐκαιρίες· χάρη σ' αὐτήν δοξάστηκε ἡ πατρίδα τους καί γνώρισε μεγάλη εὐτυχία.

37. Ὁ Μ. χρησιμοποιεῖ ἀριστοτελικό σχῆμα: ἡ τύχη τό μόνο πού προσφέρει εἶναι ἡ πρώτη ὕλη (*materia*), ἡ εὐκαιρία (*occasione*), δηλαδή τά ἱστορικά δεδομένα· αὐτά ἐπιτρέπουν νά ἐνεργοποιηθεῖ ἡ ἀξιοσύνη, οἱ ἰκανότητες τοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος δίνει σ' αὐτά τή μορφή (*forma*) πού θέλει, λ.χ. δημιουργεῖ ἕνα κράτος ἢ κατακτᾷ μιὰ χώρα.

“Όσοι καί ὅποιοι γίνονται ἡγεμόνες μέ τήν ἀξία τους, ὅπως οἱ προηγούμενοι, κατακτοῦν τήν ἡγεμονία μέ δυσκολία ἀλλά τήν κρατοῦν μέ εὐκολία· καί οἱ δυσκολίες πού συναντοῦν γιά νά κατακτήσουν τήν ἡγεμονία, γεννῶνται ἐν μέρει ἀπό τούς καινούργιους θεσμούς καί τίς πρακτικές πού εἶναι ἀναγκασμένοι νά εἰσαγάγουν γιά νά στεριώσουν τό κράτος τους καί νά ἐξασφαλιστοῦν. Καί πρέπει νά σκεφτοῦμε πώς δέν ὑπάρχει πράγμα πιό δύσκολο νά τό χειριστεῖς, πιό ἀμφίβολο νά τό ἐπιτύχεις καί πιό ἐπικίνδυνο νά τό ἐπιχειρήσεις ἀπό τό νά ἀποπειραθεῖς νά εἰσαγάγεις νέους θεσμούς. Γιατί ὁ εἰσηγητής τους ἔχει ἐχθρούς ὅλους ἐκείνους πού ἐπωφελοῦνται ἀπό τούς παλιούς θεσμούς κι ἔχει χλιαρούς ὑποστηρικτές ὅλους ἐκείνους πού θά εὐεργετηθοῦν ἀπό τούς καινούργιους. Τούτη ἡ χλιαρότητα γεννιέται ἐν μέρει ἀπό τόν φόβο τῶν ἀντιπάλων πού ἔχουν τούς νόμους μέ τό μέρος τους καί ἐν μέρει ἀπό τή δυσπιστία τῶν ἀνθρώπων· αὐτοί δέν πιστεύουν ἀληθινά στά καινούργια πράγματα, παρά μόνο ἄν σιγουρευτοῦν ἀπό τήν ἐμπειρία. Γι’ αὐτό καί κάθε φορά πού ὄσοι εἶναι ἐχθροί βροῦν εὐκαιρία νά ἐπιτεθοῦν, τό κάνουν μέ φανατισμό, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀμύνονται χλιαρά· κι ἔτσι μαζί μ’ αὐτούς κινδυνεύεις καί σύ.

Εἶναι ἀναγκαῖο, συνεπῶς, ἄν θέλουμε νά πραγματευτοῦμε μέ πληρότητα αὐτό τό σημεῖο, νά ἐξετάσουμε ἐάν αὐτοί οἱ νεοτεριστές στηρίζονται στίς δικές τους δυνάμεις ἢ ἐξαρτῶνται ἀπό ἄλλους· ἐάν δηλαδή γιά νά ὀλοκληρώσουν τό ἔργο τους εἶναι ἀνάγκη νά παρακαλέσουν ἢ μποροῦν πράγματι νά τό κάνουν μέ τή βία. Στήν πρώτη περίπτωση ἔχουν πάντοτε ἄσχημο τέλος καί δέν φέρουν εἰς πέρας τίποτε· ὅταν ὁμως βασίζονται στόν ἑαυτό τους καί μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν καί βία, τότε σπανίως κινδυνεύουν. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ὄλοι οἱ ὀπλισμένοι προφήτες νίκησαν καί οἱ ἄοπλοι καταστράφηκαν. Γιατί, πέρα ἀπό τά ὅσα εἰπώθηκαν, ἡ φύση τῶν λαῶν εἶναι ἄστατη· κι εἶναι εὐκολο νά τούς πείσεις γιά κάτι, ἀλλά εἶναι δύσκολο νά τούς κρατήσεις σταθερούς σ’ αὐτή τήν πίστη. Συμφέρεται λοιπόν νά εἶσαι ὀργανωμένος ἔτσι ὥστε, ὅταν δέν σέ πιστεύουν πιά, νά ἔχεις τή δύναμη νά τούς κάνεις νά πιστέψουν διά τῆς βίας.

Ὁ Μωσῆς, ὁ Κύρος, ὁ Θησεύς καί ὁ Ρωμύλος δέν θά μπορούσαν νά κάνουν τόν λαό νά τηρεῖ τούς νόμους τους γιά τόσο μεγάλο διάστημα, ἐάν ἦσαν ἄοπλοι ὅπως στά χρόνια μας συνέβη στόν μοναχό Ἱερώνυμο Σαβοναρόλα· αὐτός κατέρρευσε μέσα στούς δικούς του θεσμούς, καθώς τό πλῆθος ἄρχισε νά μήν τόν πιστεύει· καί δέν εἶχε τρόπο νά κρατήσῃ σταθερούς ἐκείνους πού εἶχαν πιστέψῃ οὔτε νά κάνει τούς ἄπιστους νά πιστέψουν³⁸. Τέτοιοι ἄνδρες λοιπόν συναντοῦν μεγάλες δυσκολίες στήν πορεία τους καί στό δρόμο τους ἐλλοχεύουν ὄλοι οἱ κίνδυνοι, πού πρέπει νά τούς ξεπεράσουν μέ τήν ἀξιοσύνη τους· ἀλλά ὅταν τούς ξεπεράσουν καί ἀρχίσουν νά εἶναι ἀξιοσέβαστοι, ἔχοντας ἀφανίσει ὅσους τούς φθονοῦσαν γιά τίς ικανότητές τους, παραμένουν δυνατοί, ἀσφαλεῖς, τιμημένοι καί εὐτυχισμένοι.

Στά τόσα μεγάλα παραδείγματα θέλω νά προσθέσω κι ἕνα μικρότερο· βεβαίως ὁμοῦ θά εἶναι κάπως ἀνάλογο μ' ἐκεῖνα καί ἅπ' ὅλα τά παρόμοια θέλω ν' ἄρκεστῶ στό ἀκόλουθο: πρόκειται γιά τόν Ἱέρωνα τόν Συρακούσιο. Αὐτός ἀπό ἀπλός πολίτης ἐγίνε ἡγεμόνας τῶν Συρακουσῶν· κι αὐτός δέν ὀφείλει τίποτε ἄλλο στήν τύχη ἐκτός ἀπό τήν εὐκαιρία· γιατί οἱ Συρακούσιοι, ἐνῶ βρίσκονταν ὑπό πίεση, τόν ἐξέλεξαν στρατηγό τους· καί φάνηκε ἄξιος νά γίνῃ καί ἡγεμόνας τους. Τόση ἦταν ἡ ἀξιοσύνη του, *etiam** καί στήν ἰδιωτική του ζωή, πού ἐκεῖνος πού ἔγραψε γι' αὐτόν λέει: «quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum»³⁹. Διέλυσε τόν παλιό στρατό καί συνέταξε και-

38. Ἡ στάση τοῦ Μ. ἀπέναντι στόν δομινικανό μοναχό εἶναι ἐνδεικτική τοῦ τρόπου πού ἀντιλαμβάνονταν τήν πολιτική τέχνη καί τίς ἀνάγκες τῶν καιρῶν· βλ. «Ἐπιστολή στόν R. Bechi, 8.3.1497», *Discorsi* I.ii.45. Ἡ κύρια μομφή πού ἀποδίδεται στόν Σαβοναρόλα, ἕναν ἀπό τούς «ἄοπλους προφήτες» πού καταστράφηκαν, εἶναι ὅτι δέν κατάλαβε μιά βασική ἀρχή τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς: τήν ἀνάγκη νά χρησιμοποιεῖ τή δύναμη καί τή βία γιά τήν ἐπιβολή τῆς ἐξουσίας. Ἐπίσης ἄκρως ἀντίθετη μέ τίς θέσεις τοῦ Μ. εἶναι ἡ σύνδεση θρησκείας καί πολιτικῆς καί γενικότερα τά ἠθικο - θρησκευτικά ἰδεώδη τοῦ Σαβοναρόλα.

* ἀκόμη.

39. «Τίποτε δέν τοῦ ἔλειπε γιά νά βασιλέψῃ παρά τό βασίλειο» Ἰουστίνος

νούργιο· ἄφησε τίς παλιές φιλίες καί δημιούργησε καινούργιες· καί καθώς εἶχε προσωπικές φιλίες καί δικό του στρατό μπόρεσε νά οἰκοδομήσει πάνω σέ τέτοια θεμέλια ὅποιοδήποτε κτίσμα: ἔτσι χρειάστηκε πολύ κόπο γιά νά ἀποκτήσει τήν ἐξουσία καί λίγο γιά νά τήν διατηρήσει.

(XXIII. 4). Ὁ ἴδιος ὁ Μ. μεταφράζει ὡς ἐξῆς (*Discorsi*, III. 3): «γιατί τίποτε δέν ἔλειπε ἀπό τόν Ἰέρωνα γιά νά γίνει ἡγεμόνας παρά ἡ ἡγεμονία».

VII. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ
ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΙ ΜΕ ΞΕΝΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ ΤΥΧΗ
De principatibus novis qui alienis armis et fortuna acquiruntur

“Όσοι από άπλοί πολίτες γίνονται ήγεμόνες μόνο από τύχη, γίνονται μέ λίγο κόπο αλλά διατηροῦνται μέ πολύ’ καί δέν συναντοῦν καμιά δυσκολία στόν δρόμο τους, γιατί προχωροῦν ταχύτατα’ μά ὅλες οί δυσκολίες γεννιοῦνται μόλις πάρουν τό ἀξίωμα. Καί τέτοιοι γίνονται, ὅταν παραχωρεῖται σέ κάποιον μιá χώρα εἴτε ἔναντι χρημάτων εἴτε σάν χάρη από αὐτόν πού τήν παραχωρεῖ: ὅπως συνέβη σέ πολλούς στήν Ἑλλάδα, στίς πόλεις τῆς Ἰωνίας καί τοῦ Ἑλλήσποντου, οί ὁποῖοι ἔγιναν σατράπες από τόν Δαρεῖο, μέ σκοπό νά τίς κρατήσουν γιά τήν ἀσφάλεια καί τή δόξα του’ κι ὅπως ἔκαναν ἐκεῖνοι οί [Ῥωμαῖοι] αὐτοκράτορες πού, από ἰδιῶτες, διαφθειρόντας τούς στρατιῶτες, κατόρθωσαν νά φτάσουν στό ἀξίωμά τους.

Αὐτοί βασίζονται μόνο στή θέληση καί τήν τύχη ὁποῖου τούς παραχώρησε τήν ἐξουσία, πού εἶναι δύο πράγματα πολύ εὐμετάβλητα καί ἀσταθῆ’ καί δέν ξέρουν καί δέν μποροῦν νά κρατήσουν αὐτή τή θέση: δέν ξέρουν, γιατί ἔάν δέν πρόκειται γιά ἄνδρα μέ μεγάλη εὐφυία καί ἀξιοσύνη, δέν εἶναι λογικό, ἐνῶ ἔχει ζήσει πάντοτε ὡς ἰδιώτης, νά ξέρει νά ἐξουσιάζει’ καί δέν μποροῦν, γιατί δέν διαθέτουν δυνάμεις πού μποροῦν νά εἶναι φιλικές καί πιστές πρὸς αὐτούς. Ἐξάλλου, τά κράτη πού δημιουργοῦνται ξαφνικά, ὅπως ὅλα τ’ ἄλλα πράγματα τῆς φύσης πού γεννιοῦνται καί ἀναπτύσσονται γρήγορα, δέν μποροῦν νά ἔχουν ρίζες καί κλαδιά δικά τους — γιά νά μήν τ’ ἀφανίζει ἡ πρώτη καταιγίδα’ ἐκτός κι ἂν αὐτοί πού ἔγιναν ήγεμόνες τόσο ξαφνικά, ὅπως εἰπώθηκε, ἔχουν τόσο μεγάλη ἀξιοσύνη, ὥστε νά ξέρουν ἀμέσως πῶς νά ἐτοιμαστοῦν γιά νά διατηρήσουν ἐ-

κεῖνο πού ἡ τύχη ἔστειλε στά χέρια τους καί νά ρίξουν μετά τά θεμέλια πού οἱ ἄλλοι εἶχαν ρίξει προτοῦ γίνουν ἡγεμόνες.

Θέλω καί γιά τούς δύο ἀναφερθέντες τρόπους, σχετικά μέ τό πῶς νά γίνει κάποιος ἡγεμόνας μέ ἀξιοσύνη ἢ μέ τήν τύχη, νά προσκομίσω δύο παραδείγματα τῆς ἐποχῆς μας, πού συνέβησαν στίς μέρες μας καί τά κρατοῦμε στή μνήμη μας: καί αὐτά εἶναι τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα καί τοῦ Καίσαρα Βοργία. Ὁ Φραγκίσκος, μέ τά κατάλληλα μέσα καί μέ τή μεγάλη του ἀξιοσύνη, ἀπό ιδιώτης ἔγινε δούκας τοῦ Μιλάνου καί ἐκεῖνο πού ἀπέκτησε μετά κόπων καί βασάνων, τό διατήρησε μέ λίγη προσπάθεια. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ Καίσαρας Βοργίας, ὁ ἐπονομαζόμενος ἀπό τόν λαό δούκας Βαλεντίνος, ἀπέκτησε τό κράτος μέ τήν τύχη τοῦ πατέρα του, καί τό ἔχασε μαζί μ' ἐκείνη παρ' ὄλο πού ἐκ μέρους του χρησιμοποιήθηκε κάθε μέσο καί ἔγιναν ὅλα τά πράγματα, πού ἕνας συνετός καί ἄξιος ἄνδρας ἔπρεπε νά κάνει γιά νά ριζώσει σ' ἐκεῖνα τά κράτη πού τοῦ εἶχαν παραχωρήσει τά ὄπλα καί ἡ τύχη τῶν ἄλλων. Γιατί, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ὅποιος δέν θέσει πρῶτα τά θεμέλια, θά μπορούσε μέ τή μεγάλη ἀξιοσύνη του νά τά θέσει μετά, ἀκόμη καί μέ ἐπιπονη δουλειά τοῦ ἀρχιτέκτονα καί μέ κίνδυνο τοῦ κτίσματος. Ἄν λοιπόν ἐξεταστοῦν ὅλες οἱ μέθοδοι καί οἱ πράξεις τοῦ δούκα, θά φανεῖ ὅτι εἶχε θέσει γερά θεμέλια γιά τή μελλοντική του δύναμη καί δέν κρίνω περιττό νά τίς συζητήσουμε, γιατί δέν θά ἤξερα ποιούς καλύτερους κανόνες θά ἔδινά σ' ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα, ἀπό τά παραδείγματα τῶν πράξεών του: καί ἐάν οἱ μεθοδεύσεις του δέν τόν ὠφέλησαν, τό λάθος δέν ἦταν δικό του, ἀλλά γεννήθηκε ἀπό μιά ἀσυνήθιστη καί ἄκρα κακοτυχία.

Ὁ Ἀλέξανδρος ΣΤ', ἐπιθυμώντας νά κάνει μεγάλο τόν γιό του τόν δούκα, συνάντησε δυσκολίες, ἄμεσες καί μελλοντικές. Ἀρχικά δέν ἔβρισκε τρόπο νά τόν κάνει ἄρχοντα σέ κάποιο κράτος πού νά μὴν εἶναι τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας καί γνώριζε ὅτι, ἂν ἤθελε νά ἀποσπάσει ἕνα τμήμα ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὁ δούκας τοῦ Μιλάνου καί οἱ Βενετοί δέν θά τοῦ τό ἐπέτρεπαν γιατί ἡ Φαέντσα καί τό Ρίμινι βρίσκονταν ἤδη ὑπό τήν προστασία τῶν Βενετῶν. Ἐβλεπε ἐπιπλέον τίς στρατιωτικές δυνάμεις

στήν Ἰταλία, καί ἰδιαίτερα ὅσες μπορούσε νά χρησιμοποιήσει, νά εἶναι στά χέρια ἐκείνων πού ὄφειλαν νά φοβοῦνται τό μεγαλεῖο τοῦ πάπα· καί γι' αὐτό δέν μπορούσε νά τούς ἐμπιστευτεῖ, καθώς ἀνήκαν ὅλοι τους στούς Ὅρσινοι καί στούς Κολόννα καί στούς ὀπαδούς τους⁴⁰. Ἦταν ἐπομένως ἀναγκαῖο νά ἀνατραπεῖ ἡ τάξη πραγμάτων καί νά ἀποσταθεροποιηθοῦν τά κράτη τους, γιά νά μπορέσει νά γίνεῖ μέ ἀσφαλῆ τρόπο κύριος μερικῶν ἀπό αὐτά. Κάτι πού τοῦ ἦταν εὐκόλο· γιατί βρῆκε τούς Βενετούς πού, ὠθούμενοι ἀπό ἄλλους λόγους, ἀποφάσισαν ν' ἀφήσουν τούς Γάλλους νά ξαναπεράσουν στήν Ἰταλία· καί ὄχι μόνο δέν ἀντιτάχθηκε σ' αὐτό ἀλλά τό διευκόλυνε μέ τή διάλυση τοῦ παλιοῦ γάμου τοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου.

Πέρασε, λοιπόν, ὁ βασιλιάς στήν Ἰταλία μέ τή βοήθεια τῶν Βενετῶν καί τή συγκατάθεση τοῦ Ἀλέξανδρου· δέν πρόλαβε σχεδόν νά φτάσει στό Μιλάνο καί ὁ πάπας τοῦ ἀπέσπασε στρατό γιά τήν ἐπιχείρηση στή Ρομάνια, ἡ ὁποία τοῦ παραχωρήθηκε χάρις στό κύρος τοῦ βασιλιᾶ. Ὁ δούκας, ἀφοῦ εἶχε κατακτήσει τή Ρομάνια καί εἶχε συντρίψει τούς Κολόννα, θέλησε νά τήν διατηρήσει καί νά προχωρήσει πιό πέρα, τόν ἐμπόδιζαν ὁμως δύο πράγματα: τό ἓνα ἦταν ὁ στρατός του, πού δέν τοῦ φαινόταν πιστός, καί τό ἄλλο ἡ θέληση τῆς Γαλλίας· φοβόταν δηλαδή μήπως ὁ στρατός τῶν Ὅρσινοι, πού εἶχε χρησιμοποιήσει, τόν παρατοῦσε πάνω στήν ἀνάγκη καί ὄχι μόνο τόν ἐμπόδιζε νά κατακτήσει ἀλλά τοῦ ἐπαιρνε καί τά κατεκτημένα, καί ἀκόμη μήπως καί ὁ βασιλιάς τοῦ ἔκανε τό ἴδιο. Γιά τούς Ὅρσινοι εἶχε μίαν ἐνδειξη, ὅταν – μετά τήν ἄλωση τῆς Φαέντσα – κατέλαβε τήν Μπολόνια καί τούς εἶδε νά συμμετέχουν μέ βαριά καρδιά στήν ἔφοδο· καί ὡς πρός τόν βασιλιά, κατέλαβε τίς διαθέσεις του, ὅταν, ἀφοῦ κυριεύσε τό δουκάτο τοῦ Οὐρμπίνο, ρίχτηκε στήν Τοσκάνη: ὁ βασιλιάς τόν ἀνάγκασε νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἐπιχείρηση. Μετά ἀπό αὐτά ὁ δούκας ἀποφάσισε

40. Δούκας τοῦ Μιλάνου ἦταν τότε ὁ Λουδοβίκος Σφόρτσα· σημαντικοί ἀρχηγοί στρατευμάτων ἦσαν οἱ Βιτέλλι, οἱ Μπαλιόνι, οἱ Ὅρσινοι καί οἱ Κολόννα.

νά μὴν ἐξαρτᾶται πιά ἀπό τά ὄπλα τῶν ἄλλων καί τήν ξένη τύχη.

Τό πρῶτο πράγμα πού ἔκανε ἦταν νά ἐξασθενίσει τίς φατρίες τῶν Ὀρσίνι καί τῶν Κολόννα στή Ρώμη· γιατί ὄλους τούς ὀπαδούς τους πού ἦσαν εὐγενεῖς, τούς κέρδισε κάνοντάς τους δικούς του εὐγενεῖς καί δίνοντάς τους μεγάλα προνόμια· καί τούς τίμησε, ἀνάλογα μέ τήν ιδιότητά τους, μέ ἀξιώματα στρατιωτικά καί πολιτικά· ἔτσι μέσα σέ λίγους μῆνες ἔσβυσε στίς καρδιές τους ἡ ἀφοσίωση στίς φατρίες καί στράφηκε ὀλάκερη στόν δούκα. Μετά ἀπό αὐτό καί ἀφοῦ εἶχε ἤδη διαλύσει τόν οἶκο τῶν Κολόννα, περίμενε τήν εὐκαιρία νά σκορπίσει τίς κεφαλές τῶν Ὀρσίνι· ἡ εὐκαιρία τοῦ ἦρθε καλά καί τήν ἀξιοποίησε καλύτερα· γιατί, ὅταν οἱ Ὀρσίνι κατάλαβαν μέ καθυστέρηση ὅτι ἡ δύναμη τοῦ δούκα καί τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ δική τους καταστροφή, συγκάλεσαν μιά διάσκεψη στή Ματζόνε στήν περιοχή τῆς Περούτζια· ἀποτέλεσμά της ἦταν ἡ ἐξέγερση στό Οὐρμπίνο καί οἱ ἀναταραχές στή Ρομάνια καί πάμπολλοι κίνδυνοι γιά τόν δούκα, πού ξεπεράστηκαν ὄλοι μέ τή βοήθεια τῶν Γάλλων⁴¹.

Ὅταν ἀνέκτησε τό κύρος του, καθώς δέν ἐμπιστευόταν τῇ Γαλλία οὔτε ἄλλες ἐξωτερικές δυνάμεις, γιά νά μὴν διακινδυνεύει, στράφηκε στίς ραδιουργίες· κι ἤξερε τόσο καλά νά ἀποκρύπτει τίς διαθέσεις του, πού οἱ Ὀρσίνι συμφιλιώθηκαν μαζί του μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἄρχοντα Παύλου· ὁ δέ δούκας γιά νά τόν ἐξασφαλίζει μέ τό μέρος του δέν παρέλειψε κανένα εἶδος φιλοφρονήσεων, δίνοντάς του χρήματα, ροῦχα καί ἄλογα· ἔτσι ἡ ἀφέλειά τους τούς ὀδήγησε νά πέσουν στά χέρια του στή Σενιγκάλια. Ἐχοντας λοιπόν ἐξοντώσει αὐτούς τούς ἀρχηγούς καί ἔχοντας κάνει τούς ὀπαδούς τους φίλους του, ὁ δούκας εἶχε θεμελιώσει πολύ γερά τήν ἐξουσία του, κατέχοντας ὀλόκληρη τῇ Ρομάνια μαζί μέ τό δουκάτο τοῦ Οὐρμπίνο καί, προπάν-

41. Στήν παράγραφο αὐτή τονίζεται (κάπως ὑπερβολικά) ἡ ταχύτητα μέ τήν ὅποια ἐνεργοῦσε ὁ Βαλεντίνος, πού παρουσιάζεται σάν ἥρωας τῆς πολιτικῆς πράξης, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή βραδύτητα τῶν ἀντιπάλων του. Ἡ διάσκεψη συγκλήθηκε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1502.

των, δείχνοντας ότι κατέκτησε μία Ρομάνια φιλική προς αυτόν και ότι κέρδισε όλους εκείνους τούς λαούς, που είχαν αρχίσει να γεύονται την ευημερία που τούς πρόσφερε.

Καί καθότι αυτό τό θέμα είναι άξιο προσοχής και πρέπει να τό μιμηθούν και άλλοι, δέν θέλω να τό αφήσω στην άκρη. Ἐφοῦ κατέλαβε τή Ρομάνια και καθώς τήν βρήκε να έχει κυβερνηθεῖ από άνίκανους άρχοντες, οι όποιοι είχαν περισσότερο λεηλατήσει τούς ύπηκόους τους παρά τούς εἶχαν κυβερνήσει και τούς εἶχαν δώσει άφορμές για διχόνοια και όχι για ένότητα, σέ βαθμό που εκείνη ή έπαρχία ήταν γεμάτη από έγκλήματα, καυγάδες και κάθε ειδους αναισχυντίες, ό δούκας, έπιθυμώντας να τήν προσαρτήσει ειρηνική και υπάκουη στην κεντρική έξουσία, έκρινε ότι ήταν αναγκαῖο να τής δώσει καλή κυβέρνηση. Για τόν σκοπό αυτό διόρισε εκεί τόν άρχοντα Ρεμίρρο ντέ Ὅρκο, άνθρωπο σκληρό και άποφασιστικό, στόν όποιο έδωσε άπόλυτη έξουσία. Αὐτός σέ λίγο χρόνο έφερε τήν ειρήνη και τήν ένότητα, άποκτώντας πολύ μεγάλη φήμη. Ἐργότερα ό δούκας έκρινε ότι δέν είναι αναγκαία τόσο υπερβολική αυστηρότητα, γιατί φοβόταν μήπως γίνει μισητή και έγκαθίδρυσε ένα δημόσιο δικαστήριο στό κέντρο τής έπαρχίας, μέ πρόεδρο έναν άριστο άνδρα, όπου ή κάθε πόλη είχε τόν δικό της συνηγορο. Κι επειδή γνώριζε ότι ή περασμένη αυστηρότητα δημιούργησε κάποιο μίσος, για να ξεευμενίσει τή διάθεση τών λαών αυτών και για να τούς κερδίσει όλότελα, θέλησε να δείξει ότι, εάν ακολουθήσε τήν κατάκτηση κάποια σκληρότητα, δέν προκλήθηκε από αυτόν αλλά από τή σκληρή φύση του διοικητή. Καί, όταν βρήκε τήν ευκαιρία, διέταξε να τόν εκθέσουν ένα πρωῖ στην πλατεία τής Τσεζένα, κομμένο στα δύο, σ' έναν πάσσαλο και μ' ένα ματωμένο μαχαίρι στό πλευρό. Ἡ άγριότητα του θεάματος έκανε τόν λαό να μείνει συγχρόνως ίκανοποιημένος και έκπληκτος.

Ἐς γυρίσουμε όμως εκεί άπ' όπου ξεκινήσαμε. Εἶπα ότι ό δούκας, άφοῦ ήταν πολύ ισχυρός και έν μέροςι έξασφαλισμένος από τούς άμεσους κινδύνους, γιατί είχε όπλιστεῖ μέ τόν δικό του τρόπο και είχε έξουδετερώσει σέ μεγάλο βαθμό τά στρατεύματα που όντας σέ μικρή άπόσταση μπορούσαν να τόν βλά-

ψουν, δέν είχε ἄλλο ἐμπόδιο – ἐάν ἤθελε νά προχωρήσει στίς κατακτήσεις – παρά τόν φόβο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας· γιατί γνώριζε πώς ὁ βασιλιάς, ὁ ὁποῖος ἀντιλήφθηκε τό λάθος του ἄργά, δέν θά τόν ὑποστήριζε. Κι ἄρχισε, γι' αὐτό, νά ψάχνει καινούργιες φιλίες καί νά συμπεριφέρεται διστακτικά πρὸς τή Γαλλία, ὅταν οἱ Γάλλοι κατευθύνθηκαν πρὸς τό βασίλειο τῆς Νάπολης ἐναντίον τῶν Ἰσπανῶν πού πολιορκοῦσαν τήν Γαέτα. Σκοπός του ἦταν νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπό αὐτοῦς· κάτι πού γρήγορα θά τό πετύχαινε, ἂν ζοῦσε ὁ Ἀλέξανδρος. Καί αὐτές ἦσαν οἱ ἐνέργειές του ὅσον ἀφορᾷ τίς τρέχουσες ὑποθέσεις.

Ἀλλά, ὡς πρὸς τίς μελλοντικές, ὁ δούκας ἀμφέβαλε ἀρχικά ἂν ἓνας νέος διάδοχος στήν Ἐκκλησία θά ἦταν φίλος του καί φοβόταν μήπως προσπαθοῦσε νά τοῦ ἀποσπάσει ἐκεῖνο πού τοῦ εἶχε δώσει ὁ Ἀλέξανδρος. Σκέφτηκε νά ἀσφαλιστεῖ ἀπό τήν περίπτωση αὐτή μέ τέσσερις τρόπους: πρῶτον, νά ἐξολοθρεύσει ὅλους τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχόντων πού ὁ ἴδιος εἶχε λεηλατήσει, γιά νά στερήσει ἀπό τόν πάπα τήν εὐκαιρία νά βασιστεῖ σ' αὐτούς· δεύτερον, νά κερδίσει ὅλους τοὺς εὐγενεῖς τῆς Ρώμης, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, γιά νά μπορέσει μ' ἐκείνους νά συγκρατήσῃ τόν πάπα· τρίτον, νά κάνει τό Κολλέγιο τῶν Καρδινάλιων⁴² δικό του, ὅσο περισσότερο μποροῦσε· τέταρτον, νά ἀποκτήσῃ τόση ἐξουσία, προτοῦ πεθάνει ὁ πάπας, ὥστε νά μπορέσει μονάχος του νά ἀντέξει μιὰ πρώτη ἐπίθεση. Ἀπό αὐτά τά τέσσερα πράγματα, ὅταν πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος, εἶχε πραγματοποιήσει τά τρία· γιά τό τέταρτο ἤθελε λίγο ἀκόμη: γιατί ἀπό τοὺς ἄρχοντες πού εἶχε κατακλέψει σκότωσε ὅσους πρόφτασε κι ἐλάχιστοι σώθηκαν· κέρδισε τοὺς εὐγενεῖς ρωμαίους καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ Κολλεγίου ἦταν δικό του· καί, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τίς καινούργιες κατακτήσεις, εἶχε σχεδιάσει νά γίνῃ κύριος τῆς Τοσκάνης, ἐνῶ κατεῖχε ἤδη τήν Περούτζια καί τό Πιομπίνο καί εἶχε πάρει ὑπὸ τήν προστασία του τήν Πίζα.

Καί, καθὼς δέν εἶχε πιά λόγο νά φοβᾶται τή Γαλλία (ἐπει-

42. Τό «Ἱερὸν Κολλέγιο» ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς καρδινάλιους πού ἀποφάσιζαν γιά τήν ἐκλογή τοῦ νέου πάπα.

δή μπορούσε πλέον νά μήν ἔχει, ἀφοῦ οἱ Γάλλοι εἶχαν ἤδη χάσει τό βασιλείο ἀπό τούς Ἴσπανούς, ἔτσι πού καί οἱ δύο ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά ἐξαγοράζουν τή φιλία του), ὁ δούκας κατέλαβε τήν Πίζα. Μετά ἀπ' αὐτό, ἡ Λούκα καί ἡ Σιένα θά ἐπεφταν ἀμέσως, λίγο ἀπό φθόνο γιά τούς Φλωρεντίνους, λίγο ἀπό φόβο γιά τούς Φλωρεντίνους δέν ὑπῆρχε σωτηρία. " Ἄν εἶχε καταφέρει ὅλα αὐτά (πού θά τά κατάφερνε τόν ἴδιο χρόνο πού πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος), θά ἀποκτοῦσε τόση δύναμη καί τόσο κύρος πού θά ἦταν ἀνεξάρτητος καί δέν θά ἐξαρτιόταν πιά ἀπό τήν τύχη καί τίς δυνάμεις ἄλλων, παρά ἀπό τή δική του δύναμη καί ἀξιοσύνη. " Ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος πέθανε πέντε χρόνια ἀφότου αὐτός εἶχε ἀρχίσει νά ξεσπαθώνει. Τόν ἄφησε μέ μόνο τό κράτος τῆς Ρομάνια σταθεροποιημένο, μ' ὅλα τά ἄλλα στόν ἄερα, ἀνάμεσα σέ δύο ἰσχυρότατους ἐχθρικούς στρατούς, καί ἄρρωστο κι ἐτοιμοθάνατο.

Κι ὅμως ὁ δούκας διέθετε τέτοια σκληρότητα καί τέτοια ἀξιοσύνη καί γνώριζε τόσο καλά πώς οἱ ἄνθρωποι κερδίζουν ἢ χάνουν, καί τόσο γερά ἦσαν τά θεμέλια πού σέ τόσο λίγο χρόνο εἶχε θέσει, ὥστε ἐάν δέν εἶχε ἐναντίον του ἐκεῖνα τά στρατεύματα ἢ ἐάν ἦταν ὁ ἴδιος ὑγίης, θά ξεπερνοῦσε κάθε δυσκολία. Τό ὅτι τά θεμέλιά του ἦσαν γερά φαίνεται: ἡ Ρομάνια τόν περιμένε περισσότερο ἀπό ἕνα μήνα στή Ρώμη, ἀκόμη καί μισοπεθαμένος, παρέμενε ἀσφαλῆς καί οἱ Μπαλλιόνι, οἱ Βιτέλλι καί οἱ Ὀρσίνι, μολονότι ἦρθαν στή Ρώμη, δέν τόν κυνήγησαν δέν μπόρεσε, βεβαίως, νά κάνει πάπα αὐτόν πού ἠθελε, ἀλλά τουλάχιστον κατάφερε νά μήν γίνει αὐτός πού δέν ἠθελε. Ἀλλά ἂν ἦταν ὑγίης ὅταν πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος, τά πάντα θά τοῦ ἦσαν εὔκολα. Καί ὁ ἴδιος μοῦ εἶπε, τήν ἡμέρα πού ἐκλέχθηκε πάπας ὁ Ἰούλιος Β', ὅτι εἶχε σκεφτεῖ ὅλα αὐτά πού μπορούσαν νά προκύψουν ὅταν πέθαινε ὁ πατέρας του καί γιά ὅλα εἶχε βρεῖ λύση, ἀλλά ὅτι δέν σκέφτηκε ποτέ πώς ἐνῶ πέθαινε ἐκεῖνος καί ὁ ἴδιος θά ἦταν ἐτοιμοθάνατος.

Ἐχοντας συγκεντρώσει καί ἐξετάσει ὅλες τίς πράξεις τοῦ δούκα, δέν θά μπορούσα νά τόν ἐπικρίνω γιά τίποτε ἄκόμη περισσότερο μοῦ φαίνεται ὅτι, ὅπως τό ἔχω κάνει, θά μπορούσα νά τόν προτείνω ὡς παράδειγμα πρὸς μίμηση σ' ὅλους ἐκεῖ-

νους πού μέ τήν τύχη ἢ μέ τά ὄπλα τῶν ἄλλων ἀνέβηκαν στήν ἐξουσία. Γιατί αὐτός, γεμάτος ἐπιθυμία γιά ἐξουσία καί μέ ὑψηλές ἐπιδιώξεις, δέν μποροῦσε νά κυβερνήσει διαφορετικά· καί τό μόνο πού στάθηκε ἐμπόδιο στά σχέδιά του ἦταν ἡ βραχύτητα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλέξανδρου καί ἡ δική του ἀσθένεια. Ὅποιοι λοιπόν κρίνει ἀναγκαῖο στήν καινούργια ἡγεμονία του νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπό τούς ἐχθρούς, νά κερδίσει φίλους, νά νικᾷ εἴτε διά τῆς βίας εἴτε μέ δόλο, νά τόν ἀγαποῦν καί νά τόν φοβοῦνται οἱ λαοί, νά τόν ἀκολουθοῦν καί νά τόν σέβονται οἱ στρατιῶτες, νά ἐξοντώσει ὄσους μποροῦν ἢ εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τόν βλάψουν, νά ἀνανεώσει μέ νέες μεθόδους τούς παλιούς θεσμούς, νά εἶναι αὐστηρός καί ἐγκάρδιος, μεγάλου ψυχος καί γενναῖο-δωρος, νά διαλύσει τόν ἄπιστο στρατό καί νά συγκροτήσει καινούργιο, νά διατηρήσει τίς φιλίες τῶν βασιλέων καί τῶν ἡγεμόνων, ἔτσι ὥστε αὐτοί εἴτε νά τόν εὐεργετοῦν μέ προθυμία εἴτε νά τόν βλάπτουν μετά ἀπό περίσκεψη – δέν μπορεῖ νά βρεῖ πιό ζωντανά παραδείγματα ἀπό τίς πράξεις τοῦ δούκα.

Τό μόνο γιά τό ὁποῖο μπορῶ νά τόν κατηγορήσω εἶναι ἡ ἐκλογή τοῦ πάπα Ἰουλίου, ὅπου ἔκανε κακή ἐπιλογή· γιατί, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, μὴν μπορώντας νά κάνει πάπα κάποιον τῆς προτίμησής του, μποροῦσε νά ὑποστηρίξει νά μὴν γίνεи κάποιος ἄλλος πάπας· καί δέν ἔπρεπε ποτέ νά συναινέσει στήν ἄνοδο στό παπικό ἀξίωμα ἐκείνων τῶν καρδινάλιων πού εἶχε βλάψει ἢ πού, ἂν γίνονταν πάπες, θά εἶχαν λόγους νά τόν φοβοῦνται. Γιατί οἱ ἄνθρωποι βλάπτουν εἴτε ἀπό φόβο εἴτε ἀπό μίσος. Ἐκεῖνοι πού εἶχε βλάψει ἦταν, ἀνάμεσα σ' ἄλλους, ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Δεσμά, ὁ Κολόννα, ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί ὁ Ἀσκάνιο⁴³· ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἂν γίνονταν πάπες, θάπρεπε νά τόν φοβοῦνται, ἐκτός ἀπό τόν καρδινάλιο τῆς Ρουένης καί τούς Ἰσπανούς⁴⁴ οἱ τελευταῖοι ἀ-

43. Πρόκειται γιά τούς: Ἰούλιο ντέ λά Ροβέρ (μετέπειτα πάπα Ἰούλιο Β') καρδινάλιο Τζιοβάννι Κολόννα, Ραφαέλλο Ριάριο καί Ἀσκάνιο Σφόρτσα.

44. Καρδινάλιος τῆς Ρουένης ἦταν ὁ Ζώρζ ντ' Ἀμπουάζ καί εἶχε κοινά συμφέροντα μέ τόν Βαλεντῖνο· ὁ συγγενικός δεσμός πού ἀναφέρει ὁ Μ. ὀφείλεται στό ὅτι οἱ Βοργίεσ εἶχαν ἰσπανική καταγωγή.

πό συγγένεια καί ὑποχρέωση, ὁ πρῶτος ἀπό δύναμη, χάρι
στούς δεσμούς του μέ τό βασίλειο τῆς Γαλλίας. Γι' αὐτό ὁ δού-
κας, πρὶν ἂπ' ὅλα, ἔπρεπε νά κάνει πάπα ἕναν Ἴσπανό κι ἂν
δέν μπορούσε ἔπρεπε νά συγκατατεθεῖ νά γίνει ὁ καρδινάλιος
τῆς Ρουένης κι ὄχι ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Δε-
σμά. Καί ἀπατᾶται ὁποῖος πιστεύει ὅτι στίς μεγάλες προσωπι-
κότητες τά νέα εὐεργετήματα κάνουν νά ξεχαστοῦν οἱ παλιές
ἀδικίες. Ἐσφαλε, λοιπόν, ὁ δούκας στήν ἐκλογή αὐτή καί τοῦ-
το ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς τελικῆς του καταστροφῆς.

VIII. ΠΕΡΙ ΕΚΕΙΝΩΝ ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ
ΑΝΕΒΗΚΑΝ ΣΤΗΝ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΜΕ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ

De his qui per scelera ad principatum pervenerere

Ἄλλά ἐπειδή μπορεῖ νά γίνει κανεῖς ἀπό ἰδιώτης ἡγεμόνας μέ δύο ἀκόμη τρόπους, πού δέν μποροῦν νά ἀποδοθοῦν ἐξ ὀλοκλήρου οὔτε στήν τύχη οὔτε στήν ἀξιοσύνη, δέν μοῦ φαίνεται σωστό νά τοὺς παραλείψω, παρ' ὅλο πού ὁ ἕνας μπορεῖ νά συζητηθεῖ ἐκτενέστερα, ὅταν πρόκειται νά πραγματευτοῦμε τίς δημοκρατίες. Αὐτοί εἶναι εἴτε ὅταν ἀναρριχᾶται στήν ἐξουσία ἀπό δρόμο ἐγκληματικό καί ἄτιμο εἴτε ὅταν ἕνας ἀπλός πολίτης μέ τήν εὐνοια τῶν ἄλλων συμπολιτῶν του γίνεται ἡγεμόνας τῆς πατρίδας του. Καί, μιλώντας γιά τόν πρῶτο τρόπο, θά τόν παρουσιάσω μέ δύο παραδείγματα, ἕνα ἀρχαῖο καί ἕνα σύγχρονο, χωρίς νά εἰσέλθω στήν ἀξιολόγηση αὐτῶν τῶν πράξεων, γιὰτί κρίνω ὅτι ἀρκοῦν σ' ὅποιον εἶναι ὑποχρεωμένος νά τά μιμηθεῖ.

Ὁ Ἀγαθοκλῆς ὁ Σικελός ἐγίνε βασιλεὺς τῶν Συρακουσῶν ὄχι μόνο ἀπό ἰδιώτης ἀλλά καί ἀπό κοινωνική θέση κατώτατη καί ταπεινή. Γιὸς ἀγγειοπλάστη, ἔζησε πάντοτε, στίς διάφορες περιόδους τῆς ζωῆς του, μιά ζωὴ ἐγκληματική· ὅμως τά ἐγκλήματα του συνοδεύονταν ἀπό τόση ἐνεργητικότητα στήν ψυχὴ καί τό σῶμα πού, στρεφόμενος στό στράτευμα, ἀνέβηκε ὅλες τίς βαθμίδες του κι ἔφτασε νά γίνει στρατηγός τῶν Συρακουσῶν. Ἀφοῦ ἐδραιώθηκε στό ἀξίωμα αὐτό καί ἔχοντας ἀποφασίσει νά γίνει ἡγεμόνας καί νά κρατήσῃ μέ τὴ βία καί χωρίς ὑποχρέωση σ' ἄλλους ἐκεῖνο πού τοῦ εἶχε παραχωρηθεῖ μέ συμφωνία καί ἔχοντας συννενοηθεῖ γι' αὐτό τό σχέδιό του μέ τόν Ἀμίλκα τόν Καρχηδόνιο, ὁ ὁποῖος πολεμοῦσε μέ τόν στρατό του στή Σικελία, συνάθροισε ἕνα πρῶτὸν λαὸ καί τὴ Σύγκλη-

το τῶν Συρακουσῶν, σάν νά ἐπρόκειτο νά συζητήσῃ ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν τή δημοκρατία· καί μ' ἓνα προσυμφωνημένο νεῦμα ἔβαλε τούς στρατιῶτες του νά σκοτώσουν ὄλους τούς συγκλητικούς καί τούς εὐπορότερους πολίτες· ὅταν θανατώθηκαν, κατέλαβε καί κράτησε τήν ἡγεμονία τῆς πόλης χωρίς καμιά ἀντίσταση ἀπό τούς πολίτες. Καί, μολονότι νικήθηκε δύο φορές καί *demum** πολιορκήθηκε ἀπό τούς Καρχηδόνιους, *non solum** μπόρεσε νά ὑπερασπιστεῖ τήν πόλη του, ἀλλά, ἀφοῦ ἄφησε ἓνα μέρος τοῦ στρατοῦ γιά τήν ἄμυνα τῶν πολιορκημένων, μέ τούς υπόλοιπους εἰσέβαλε στήν Ἄφρική καί σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἀπελευθέρωσε τίς Συρακοῦσες ἀπό τήν πολιορκία καί ὀδήγησε τήν Καρχηδόνα σέ ἀπελπιστική θέση· καί ὑποχρεώθηκαν νά συνθηκολογήσουν μαζί του, νά ἀρκεστοῦν στήν κατοχή τῆς Ἄφρικῆς καί ν' ἀφήσουν τή Σικελία στόν Ἄγαθοκλή.

ἽΟποιος θά ἀναλογιζόταν, λοιπόν, τίς πράξεις καί τήν ἀξία του δέν θά ἔβλεπε τίποτε, ἢ θά ἔβλεπε λίγα μόνο πράγματα, πού θά μποροῦσε νά ἀποδώσει στήν τύχη· καθότι, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ παραπάνω, κατόρθωσε νά φτάσει στήν ἐξουσία ὄχι μέ τήν εὐνοια κανενός ἀλλά μέ τά στρατιωτικά ἀξιώματα, τά ὁποῖα εἶχε κερδίσει μέ χίλια βάσανα καί κινδύνους· καί αὐτή τήν ἐξουσία τήν διατήρησε στή συνέχεια μέ πολλές θαρραλέες καί ρισκοκίνδυνες πράξεις. Δέν μπορεῖ ὄμως νά ὀνομαστεῖ ἀξιόσυνη τό νά δολοφονεῖ κανεῖς τούς συμπολίτες του, νά προδίδει τούς φίλους του, νά εἶναι χωρίς πίστη, χωρίς εὐσέβεια, χωρίς θρησκεία· οἱ τρόποι αὐτοῖ μποροῦν νά κάνουν κάποιον νά ἀποκτήσει ἐξουσία ὄχι ὄμως δόξα. Γιατί, ἄν ἐξεταστεῖ ἡ ἱκανότητα τοῦ Ἄγαθοκλή μέ τήν ὁποῖα ἔμπαινε καί γλύτωνε ἀπό τούς κινδύνους καί τό θάρρος του νά ἀντέχει καί νά ὑπερπηδᾷ τίς ἀντιξοότητες, δέν θά γίνῃ ἀντιληπτό γιά τόν αὐτό νά κριθεῖ κατώτερος ἀπό ὁποιοδήποτε ἄριστο ἀρχηγό· ὄμως, ἡ κτηνώδης σκληρότητά του κι ἡ ἀπανθρωπιά του, τά ἀναρίθητα ἐγκλήματατά του, δέν ἐπιτρέπουν νά τιμηθεῖ ἀνάμεσα στούς ἄλλους ἐν-

* τελικῶς.

* ὄχι μόνον, ὄχι ἀπλῶς.

δοξους άνδρες⁴⁵. Δέν μπορεί συνεπώς νά αποδοθεϊ στήν τύχη ή στήν αξιοσύνη εκείνο πού εΐχε αποκτήσει χωρίς τή μία ή τήν άλλη.

Στήν εποχή μας, επί αρχιερατίας 'Αλεξάνδρου ΣΤ', ό 'Ολιβερόττο από τό Φέρμο, πού έμεινε από μικρός χρόνια ορφανός, χωρίς πατέρα, και ανατράφηκε από έναν θεϊο από τήν πλευρά τής μητέρας του, τόν Τζιοβάννι Φολιάνι, τά πρώτα χρόνια τής νιότης του υπηρέτησε στόν στρατό πού διοικούσε ό Πάολο Βιτέλλι, μέ σκοπό, μαθαίνοντας εκείνη τήν τέχνη, νά φτάσει σέ κάποιο ύψηλό στρατιωτικό άξίωμα. "Όταν πέθανε ό Πάολο, υπηρέτησε υπό τόν άδελφό του Βιτελλότσο' και πολύ σύντομα, έπειδή ήταν έξυπνος και παληκάρι στήν ψυχή και στό σώμα, έγινε ό πρώτος άνδρας τής συνοδείας του. 'Αλλά, έπειδή τοῦ φαινόταν δουλοπρεπές νά τόν διατάζουν άλλοι, σκέφτηκε, μέ τή βοήθεια κάποιων πολιτών τοῦ Φέρμο, πού συμπαθοῦσαν περισσότερο τή δουλεία παρά τήν έλευθερία τής πατρίδας τους, και μέ τή συνδρομή τών Βιτέλλι, νά καταλάβει τό Φέρμο' και έγραψε στόν Τζιοβάννι Φολιάνι πώς, έχοντας μείνει πολλά χρόνια μακριά από τό σπίτι του, ήθελε νά έρθει νά δεϊ τόν ίδιο και τήν πόλη του και μέ κάποιον τρόπο νά εκτιμήσει τήν κληρονομιά του: και έπειδή τό μόνο για τό όποιο εΐχε κοπιήσει ήταν ή απόκτηση δόξας, για νά δουν οϊ συμπολίτες του ότι δέν εΐχε χάσει μάταια τόν καιρό του, θέλησε νά έρθει μεγα-

45. Στο παράδειγμα τοῦ 'Αγαθοκλή φαίνεται ότι ό Μ. διατυπώνει ήθικές κρίσεις σχετικές μέ τό νόημα τής αξιοσύνης' αυτό πιστεύει λ.χ. ό Ναπολέων όταν σχολιάζει: «ήθικολογίες». 'Υπάρχει, ασφαλώς, κάποια ήθική απόχρωση στήν έννοια αυτή και ό Μ. δέν επικροτεί τήν πλήρη ήθική άναίσθησία τοῦ ήγεμόνα. Στή σκέψη του οϊ πράξεις τοῦ ήγεμόνα, άν δέν συμφωνούν μέ τήν κρατούσα ήθική, θά πρέπει νά έχουν κάποιον καλό λόγο γι' αυτό. Γιατί στό σημείο αυτό ό Μ. εκτιμά ότι ό 'Αγαθοκλής δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί άξιος και ένδοξος λόγω τών έγκλημάτων του (σε αντίθεση λ.χ. μέ τόν Κάισαρα Βοργία); Κριτήριο τής άπόφασής του δέν είναι οϊ άνήθικες πράξεις, αλλά τό γεγονός ότι ό Συρακούσιος ήγεμόνας δέν προσπάθησε νά δημιουργήσει τήν εικόνα τοῦ ενάρτετου. 'Η έξιδανίκευση τοῦ Κάισαρα Βοργία, πού τόσο κόστισε στή φήμη τοῦ Μ., λαμβάνει ύπ' όψη της τίς λεπτές αυτές διαφοροποιήσεις, και έπιπλέον ένισχυεται μέ ήθικές αξιολογήσεις: οϊ άρχοντες πού δολοφόνησε ό Βοργίας ήσαν οϊ ίδιοι άνήθικοι.

λοπρεπῶς καί συνοδευόμενος ἀπό ἑκατό ἔφιππους στρατιῶτες, φίλους του καί ὑπηρέτες· καί τόν παρακάλεσε νά εὐαρεστηθεῖ νά κανονίσει, ὥστε οἱ κάτοικοι τοῦ Φέρμο νά τόν ὑποδεχτοῦν μέ τιμές· κάτι πού τιμοῦσε ὄχι μόνο αὐτόν ἀλλά καί τόν ἴδιο, μιά καί ἦταν θετός του γιός.

Ὁ Τζιοβάννι δέν παρέλειψε καμιά ὀφειλόμενη τιμή πρὸς τόν ἀνεψιό του· καί, ἀφοῦ ἔβαλε νά τόν ὑποδεχτοῦν οἱ κάτοικοι τοῦ Φέρμο μέ τιμές, τόν φιλοξένησε στό σπίτι του· ἐκεῖ, μετά ἀπό λίγες ἡμέρες, καί ἀφοῦ περίμενε νά ὀργανώσει μυστικά ὄ,τι ἦταν ἀπαραίτητο γιά τό μελλοντικό του ἐγκλημα, παρέθεσε ἕνα μεγαλοπρεπέστατο συμπόσιο στό ὄποιο κάλεσε τόν Τζιοβάννι Φολιάνι καί ὄλους τούς προεστούς τοῦ Φέρμο. Καί ὅταν τελείωσε ὁ δεῖπνος καί ὄλες οἱ ἄλλες διασκεδάσεις πού συνηθίζονται σέ παρόμοια συμπόσια, ὁ Ὀλιβερόττο, μέ τέχνη, ἔφερε τόν λόγο σέ θέματα σοβαρά, μιλώντας γιά τό μεγαλεῖο τοῦ πάπα Ἀλέξανδρου καί τοῦ γιοῦ του Καίσαρα καί γιά τά κατορθώματά τους. Ὁ Τζιοβάννι καί οἱ ἄλλοι ἀποκρίνονταν στούς συλλογισμούς του, ὅταν ἔξαφνα σηκώθηκε λέγοντας ὅτι ἐκεῖνα ἦσαν πράγματα πού ἔπρεπε νά συζητηθοῦν σέ πιό μυστικό χῶρο· καί ἀποτραβήχτηκε σ' ἕνα δωμάτιο, ὅπου τόν ἀκολούθησαν ὁ Τζιοβάννι καί οἱ ἄλλοι πολίτες. Δέν εἶχαν προλάβει νά καθήσουν, ὅταν ἀπό μυστικούς χώρους τοῦ δωματίου ξεπετάχτηκαν στρατιῶτες πού σκότωσαν τόν Τζιοβάννι καί τούς ἄλλους.

Μετά ἀπ' αὐτό τό φονικό, ὁ Ὀλιβερόττο πήδηξε στ' ἄλλογο, διέσχισε τήν πόλη κι ἔξωσε τό παλάτι τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα· τόσο τόν φοβήθηκαν πού ἀναγκάστηκαν νά τόν ὑπακούσουν καί νά ἐγκαταστήσουν μιά κυβέρνηση, τῆς ὁποίας ἔγινε ἀρχηγός. Καί ἀφοῦ σκοτώθηκαν ὄλοι ἐκεῖνοι πού, ἐφόσον ἦσαν δυσαρεστημένοι, θά μπορούσαν νά τόν βλάψουν, ἐνίσχυσε τή θέση του μέ καινούργιους πολιτειακούς καί στρατιωτικούς θεσμούς· ἔτσι μέσα στόν ἕνα χρόνο πού κράτησε τήν ἐξουσία, ὄχι μόνο ἦταν ἀσφαλής μέσα στήν πόλη τοῦ Φέρμο, ἀλλά ἄρχισε νά προκαλεῖ φόβο σ' ὄλους τούς γείτονές του. Ἡ ἀνατροπή του θά ἦταν δύσκολη, ὅπως ἐκείνη τοῦ Ἀγαθοκλῆ, ἐάν δέν ἀφηνε τόν ἑαυτό του νά ἐξαπατηθεῖ ἀπό τόν Καίσαρα Βοργία, ὅταν τήν Σενιγκάλια παγίδεψε τούς Ὀρσίνι καί τούς Βιτέλλι, ὄ-

πως ἔχει εἰπωθεῖ παραπάνω ἑκεῖ, παγιδευμένος ἀκόμη κι ὁ Ἰδιος, ἕναν χρόνο μετά τήν πατροκτονία, μαζί μέ τόν Βιτελλότσο, τόν δάσκαλό του στήν παληκαριά καί στά ἐγκλήματα, στραγγαλίστηκε.

Θά μπορούσε κάποιος νά ἀναρωτηθεῖ τί συνέβη καί ὁ Ἄγαθοκλῆς καί κάποιοι ἄλλοι ὅμοιοι του, μετά ἀπό ἀναρίθμητες προδοσίες καί ὀμότητες, μποροῦν νά ζοῦν γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ἀσφαλεῖς στήν πατρίδα τους καί νά προασπίζουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τούς ἐξωτερικούς ἐχθρούς καί νά μὴν ἔχουν συνομωτήσεῖ ποτέ ἐναντίον τους οἱ συμπολίτες τους; κι αὐτό ἐνῶ πολλοί ἄλλοι μέ τήν ὀμότητά τους δέν μπόρεσαν νά διατηρήσουν τήν ἐξουσία τους ἀκόμη καί στά χρόνια τῆς εἰρήνης, πόσο μᾶλλον στά ἀμφίβολα χρόνια τοῦ πολέμου. Πιστεύω ὅτι αὐτό ὀφείλεται στήν καλή ἢ κακή χρήση τῆς ὀμότητας. Καλή χρήση (ἐάν εἶναι θεμιτό γιά κάτι κακό νά ποῦμε ὅτι εἶναι καλό) μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ὅταν οἱ ὀμότητες γίνουν ὅλες μαζί, γιατί ὑπάρχει ἀνάγκη νά ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἡγεμόνας πού μετά δέν ἐπιμένει σ' αὐτές, ἀλλά τίς μετατρέπει πρὸς ὅσο τό δυνατόν μεγαλύτερο ὄφελος τῶν ὑπηκόων του· κακή χρήση γίνεται ὅταν, ἐνῶ στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας οἱ ὀμότητες εἶναι λίγες, μέ τόν καιρό αὐξάνονται μᾶλλον ἀντί νά ἐλαττώνονται⁴⁶. Ἐκεῖνοι πού ἀκολουθοῦν τόν πρῶτο τρόπο μποροῦν μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ καί τῶν ἀνθρώπων νά βροῦν κάποια λύση γιά τήν ἐξουσία τους, ὅπως βρῆκε ὁ Ἄγαθοκλῆς· οἱ ἄλλοι εἶναι ἀδύνατον νά τήν διατηρήσουν.

Γι' αὐτό πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι κατά τήν κατάληψη

46. Ὁ Μ. δέν ἐνδιαφέρεται νά ἀπορρίψει τίς παραδοσιακές ἀξίες (στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται στήν ἐντὸς παρενθέσεως πρόταση) οὔτε θεωρεῖ χωρὶς νόημα τὴ διάκριση καλοῦ-κακοῦ· ἀμφισβητεῖ τό κύρος καί τὴν ἀποτελεσματικότητά τους στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς. Ἐνα βασικό θέμα πού προκύπτει εἶναι ἡ σχέση σκοποῦ καί μέσων· κατά τὸν Μ. εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς αὐστηρῆς τεχνικῆς, μία δεοντολογία τῆς ὀμότητας καί τῆς βίας (φυσικῆς καί ψυχολογικῆς), πού ἀποτελοῦν συστατικά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς: τὸση βία ὅση χρειάζεται γιά τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει ἀπαραιτήτως νά κατατείνουν. Δέν ἔφτασε ὁμως ποτέ στήν ἰησοῦτικὴ ἀρχὴ ὅτι «ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα».

ένός κράτους ό κατακτητής πρέπει νά συλλογίζεται όλες εκείνες τίς βίαιες πράξεις πού εἶναι ἀναγκαῖο νά κάνει καί νά τίς κάνει όλες μονομιᾶς, γιά νά μήν ἀναγκάζεται νά τίς ἐπαναλαμβάνει κάθε μέρα, καί νά μπορεῖ, καθώς δέν τίς ἀνανεώνει, νά προσφέρει ἀσφάλεια στους ἀνθρώπους καί νά τούς κερδίσει μέ εὐεργεσίες. "Οποῖος πράττει διαφορετικά, εἴτε ἀπό δειλία εἴτε ἀπό ἐσφαλμένο ὑπολογισμό, εἶναι ἀναγκασμένος νά κρατᾶ διαρκῶς στό χέρι τό μαχαίρι· κι οὔτε ποτέ μπορεῖ νά στηριχτεῖ στους ὑπηκόους του, γιατί αὐτοί, ἐξαιτίας τῶν πρόσφατων καί συνεχῶν ἀδικιῶν του, δέν μποροῦν νά τόν ἐμπιστευτοῦν. Γιατί οἱ ἀδικίες πρέπει νά γίνονται όλες μαζί, ὥστε – καθώς ἡ γεύση τους διαρκεῖ λιγότερο – νά ἐνοχλοῦν λιγότερο· καί τά εὐεργετήματα πρέπει νά γίνονται σταδιακά, γιά νά διαρκεῖ ἡ γεύση τους περισσότερο. Καί ἕνας ἡγεμόνας πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νά συμπεριφέρεται πρὸς τούς ὑπηκόους του ἔτσι ὥστε κανένα γεγονός, καλό ἢ κακό, νά μήν τόν κάνει νά ἀλλάξει: γιατί, ὅταν οἱ ἀντιξοότητες τῶν καιρῶν φέρουν τήν ἀνάγκη, δέν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νά κάνεις τό κακό· καί τό καλό πού θά κάνεις δέν θά σέ ὠφελήσει, γιατί θά θεωρηθεῖ ὅτι εἶσαι ἀναγκασμένος νά τό κάνεις καί κανεῖς δέν θά σοῦ χρωστᾶ εὐγνωμοσύνη.

ΙΧ. ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

De principatu civili

Ἄλλά ἄς ἔρθουμε στήν ἄλλη περίπτωση, ὅπου ἕνας ἀπλός πολίτης γίνεται ἡγεμόνας τῆς πατρίδας του, ὄχι μέ ἐγκλήματα ἢ ἄλλες βδελυρές πράξεις, ἀλλά μέ τήν εὖνοια τῶν συμπολιτῶν του· τοῦτο τό πολίτευμα μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ πολιτική ἡγεμονία⁴⁷· γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό δέν εἶναι ἀπαραίτητη οὔτε ἡ μέγιστη ἀξιοσύνη οὔτε πολύ μεγάλη τύχη, ἀρκεῖ μόνο πονηριά μαζί μέ τύχη – λέω ὅτι στήν ἡγεμονία αὐτή ἀνεβαίνει κάποιος εἴτε μέ τήν εὖνοια τοῦ λαοῦ εἴτε μέ τήν εὖνοια τῶν μεγάλων. Γιατί σέ κάθε πόλη ὑπάρχουν αὐτά τά δύο διαφορετικά στοιχεῖα⁴⁸· καί τοῦτο ὀφείλεται στό ὅτι ὁ λαός θέλει νά μήν κυβερνᾶται οὔτε νά καταπιέζεται ἀπό τούς μεγάλους καί οἱ μεγάλοι ἐπιθυμοῦν νά κυβερνοῦν καί νά καταπιέζουν τόν λαό: καί ἀπό αὐτές τίς δύο διαφορετικές διαθέσεις γεννιέται στήν πόλη ἕνα ἀπό τά τρία ἀποτελέσματα, ἡ ἡγεμονία, ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀσυδοσία⁴⁹.

Ἡ ἡγεμονία προέρχεται εἴτε ἀπό τόν λαό εἴτε ἀπό τούς μεγάλους, ἀνάλογα μέ τό ποῖο ἀπό τά δύο μέρη ἔχει τήν εὐκαιρία

47. Ἡ ἡγεμονία ὅπου τό πολίτευμα δέν εἶναι ἀπολυταρχικό ἀλλά δημοκρατικό/λαϊκό καί ὁ ἡγεμόνας ὄχι ξένος ἀλλά πολίτης τῆς πόλης.

48. *dua umori diversi*: χρησιμοποιεῖται ἰατρική ὀρολογία (ἀπήχηση ἀπό τά τέσσερα στοιχεῖα τοῦ Γαληνοῦ), πού δείχνει τόν φυσικό χαρακτήρα τῆς ἀντίθεσης τῶν δύο μερῶν μέσα σ' ἕνα κοινωνικό σῶμα. Ἡ διάκριση «μεγάλου» (*grandi*) – «λαός» (*popolo*) ἔχει ἀριστοτελική καταγωγή.

49. Ὁ Μ. υἱοθετεῖ τό κλασικό ἀριστοτελικό σχῆμα τῶν τριῶν πολιτευμάτων καί τοῦ ἐκφυλισμοῦ τους στά *Discorsi* I.2. Ἐδῶ χαρακτηρίζεται ἡ γένεση τῶν πολιτευμάτων ὡς πρὸς τίς ἀντιθέσεις μεγάλων καί λαοῦ· ἡ ἡγεμονία ἀντιστοιχεῖ στή μοναρχία, ἡ ἐλευθερία στή δημοκρατία καί ἡ ἀσυδοσία (*licenzia*, ἀναρχία, ἀταξία) στά δημαγωγικά καθεστώτα. Ἡ μοναρχία, στήν ὑγιή μορφή της ὡς ἡγεμονία (ὄχι ἐκκλησιαστική ἢ κληρονομική), συγκεντρώνει τήν προτί-

γιατί οί μεγάλοι, βλέποντας ὅτι δέν μποροῦν νά ἀντισταθοῦν στόν λαό, ἀρχίζουν νά προσδίδουν κύρος σ' ἕναν δικό τους καί τόν κάνουν ἡγεμόνα, γιά νά μποροῦν ὑπό τήν προστασία του νά ἱκανοποιοῦν τίς ἐπιθυμίες τους. Ὁ λαός, ἀπό τήν ἄλλη, βλέποντας ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ στούς μεγάλους, προσδίδει κύρος σέ κάποιον καί τόν κάνει ἡγεμόνα, γιά νά εἶναι προστατευμένος ὑπό τήν ἐξουσία του. Ὅμως ἐκεῖνος πού ἀνεβαίνει στήν ἡγεμονία μέ τή βοήθεια τῶν μεγάλων, διατηρεῖται μέ μεγαλύτερη δυσκολία ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνος πού γίνεται μέ τή βοήθεια τοῦ λαοῦ· γιατί βρίσκεται στό ἀξίωμά του μέ πολλούς τριγύρω του, πού πιστεύουν ὅτι εἶναι ἴσοι του, καί γι' αὐτό δέν μπορεῖ οὔτε νά τοῦ διατάξει οὔτε νά τοῦ μεταχειριστεῖ μέ τόν δικό του τρόπο.

Ἀντίθετα ἐκεῖνος πού ἀνεβαίνει στήν ἡγεμονία μέ τήν εὐνοια του λαοῦ βρίσκεται ἐκεῖ μονάχος του καί δέν ἔχει γύρω του κανέναν ἢ ἔχει ἐλάχιστους πού δέν εἶναι πρόθυμοι νά ὑπακούσουν. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, δέν μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τίμια τοῦς μεγάλους χωρίς νά βλάψει τοῦς ἄλλους, κάτι πού τόσο καλά γίνεται μέ τόν λαό· γιατί ὁ σκοπός τοῦ λαοῦ εἶναι πιά τίμιος ἀπό τῶν μεγάλων, ἐφόσον αὐτοί θέλουν νά καταπιέζουν ἐνῶ ἐκεῖνος νά μήν καταπιέζεται⁵⁰. *Praeterea**, ἕνας ἡγεμόνας δέν μπορεῖ νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπό τόν ἐχθρικό λαό, γιατί εἶναι πολλοί ἀπό τοῦς μεγάλους μπορεῖ, γιατί εἶναι λίγοι. Τό χειρότερο πού μπορεῖ νά πάθει ἕνας ἡγεμόνας ἀπό τόν ἐχθρικό λαό εἶναι νά ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό αὐτόν· ἀντίθετα ἀπό τοῦς μεγάλους, ὅταν εἶναι ἐχθρικοί, δέν πρέπει νά φοβᾶται μόνο μήπως τόν ἐγκαταλείψουν ἀλλά *etiam* μήπως τοῦ πᾶνε κόντρα⁵¹· γιατί,

μηση τοῦ Μ., ἐπειδή ἀξιολογεῖται ὡς ὁ πλέον ἀσφαλῆς τρόπος νά ἀπομακρυνθοῦν καί τά τελευταῖα κατάλοιπα τῶν φεουδαρχικῶν μεσαιωνικῶν καθεστώτων καί νά συγκροτηθεῖ ἕνα ἐνιαῖο ἰταλικό «ἐθνικό» κράτος μέ βάση τόν λαό.

50. Ὁ Μ. διεισδύει στή λαϊκή ψυχολογία καί δείχνει εὐνοια πρὸς τόν λαό, μία εὐνοια ὄχι συναισθηματική ἀλλά πρακτική: τά κράτη καί ὁ ἡγεμόνας πού ἔχουν τή στήριξη τοῦ λαοῦ εἶναι περισσότερο ἰσχυρά.

* ἐπιπλέον.

51. Τό ὕφος τοῦ Μ. στόν *Ἠγεμόνα* εἶναι μικτό: λαϊκό, ὅπου θέλει νά δώσει ζωντάνια, πλαστικότητα καί κίνηση, καί λόγιο στόν μακροπερίοδο καί περίτεχνο λόγο, διανθισμένο μέ αὐλικές καί λατινικές ἐκφράσεις.

έχοντας μεγαλύτερη προνοητικότητα και περισσότερη πα-
νουργία, βρίσκουν πάντα χρόνο για να σωθούν και αποζητούν
τήν εϋνοια εκείνου πού έλπίζουν ότι θά νικήσει. Είναι υποχρεω-
μένος ακόμη ο ήγεμόνας να ζει πάντα μέ τόν ίδιο λαό· ενώ μπο-
ρεϊ κάλλιστα να τά καταφέρει χωρίς τούς ίδιους μεγάλους, έ-
πειδή μπορεί να τούς κάνει και να τούς ξεκάνει κάθε μέρα, και
να τούς παίρνει και να τούς δίνει, κατά πώς θέλει, τήν εϋνοιά
του.

Και για να αποσαφηνίσω καλύτερα αυτό τό θέμα, λέω πώς
μέ δύο βασικούς τρόπους πρέπει να θεωρείται ή συμπεριφορά
των μεγάλων. Ή φέρονται έτσι ώστε μέ τίς ενέργειές τους να
δένονται έξ ολοκλήρου μέ τήν τύχη σου, ή όχι· όσους δένονται
και δέν είναι άρπαγες πρέπει να τούς αποδίδεις τιμές και να
τούς αγαπᾶς· όσους δέν δένονται πρέπει να τούς εξετάσεις από
δύο πλευρές. Ή φέρονται έτσι από λιποψυχία και φυσική ά-
νανδρία, όποτε έσύ πρέπει να χρησιμοποιήσεις από εκείνους
κυρίως όσους μπορούν να δώσουν όρθές συμβουλές, γιατί σε
μέρες εϋημερίας θά σε τιμούν και στίς κακοτυχίες δέν θά έχεις
να τούς φοβάσαι. Άλλά όταν δέν συνδέουν τήν τύχη τους μέ τή
δική σου για κάποιο σκοπό και για φιλοδοξία, είναι σημάδι
πώς σκέφτονται περισσότερο τόν έαυτό τους παρά έσένα· και
άπ' αυτούς πρέπει ο ήγεμόνας να προφυλάγεται και να τούς
φοβάται σάν να ήταν φανεροί έχθροί, γιατί πάντα στίς κακοτυ-
χίες θά βοηθήσουν στην καταστροφή του.

Για τόν λόγο αυτό ένας πού γίνεται ήγεμόνας μέ τήν εϋνοια
του λαού πρέπει να τόν κρατᾶ φιλικό· κάτι πού του είναι εύκο-
λο, γιατί τό μόνο πού του ζητάει είναι να μήν καταπιέζεται. Έ-
νώ ένας πού, ενάντια στον λαό, γίνεται ήγεμόνας μέ τήν εϋνοια
των μεγάλων πρέπει πριν από ότιδήποτε άλλο να προσπαθει να
κερδίσει τόν λαό· κάτι πού του είναι εύκολο, όταν τόν θέτει υπό
τήν προστασία του. Και καθότι οί άνθρωποι, όταν δούν καλό
άπό εκείνον πού πίστευαν ότι θά τούς έκανε κακό, υποχρεώ-
νονται περισσότερο στον ευεργέτη τους, ο λαός γίνεται άμέσως
περισσότερο συγκαταβατικός απέναντί του, άπ' ό,τι εάν είχε
φτάσει στην ήγεμονία μέ τή δική του εϋνοια· και ο ήγεμόνας
μπορεί να τόν κερδίσει μέ πολλούς τρόπους, για τούς όποιους,

ἐπειδή ποικίλλουν ανάλογα μέ τήν περίσταση, δέν μπορούμε νά δώσουμε καθορισμένους κανόνες καί γι' αὐτό θά τοὺς ἀφήσουμε στήν ἄκρη.

Θά καταλήξω λέγοντας μόνο ὅτι σ' ἓναν ἡγεμόνα εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχει τόν λαό φιλικό: διαφορετικά δέν ἔχει σωτηρία στίς κακοτυχίες. Ὁ Νάβις, ἡγεμόνας τῶν Σπαρτιατῶν, ἀντέξε τόν ἀποκλεισμό ὀλόκληρης τῆς Ἑλλάδας⁵² καί ἑνός θριαμβεύοντος ρωμαϊκοῦ στρατοῦ καί ὑπερασπίστηκε τήν πατρίδα του καί τήν ἐξουσία του ἐναντίον τους: καί τοῦ ἦταν ἀρκετό, ἐπερχομένου τοῦ κινδύνου, νά ἐξασφαλιστεῖ μόνο ἀπό λίγους· κάτι πού, ἐάν εἶχε ἐχθρικό τόν λαό, δέν θά τοῦ ἔφτανε. Κι ἄς μή βρεθεῖ κανεῖς πού ν' ἀντικρούσει τή γνώμη μου μ' ἐκείνη τήν κοινότυπη παροιμία ὅτι «ὅποιος στηρίζεται στόν λαό, χτίζει πάνω στήν ἄμμο»⁵³. Γιατί αὐτό εἶναι ἀληθινό, ὅταν ἓνας ἀπλός πολίτης βασίζεται στόν λαό καί βαυκαλίζεται ὅτι θά τόν ἐλευθερώσει, ὅταν καταπιέζεται ἀπό τοὺς ἐχθρούς ἢ ἀπό τοὺς ἄρχοντες. Σ αὐτήν τήν περίπτωση θά μπορούσε νά βρεθεῖ συχνά προδομένος, ὅπως στή Ρώμη οἱ Γράκχοι καί στή Φλωρεντία ὁ κύρ Τζιόρτζιο Σκάλι. Ὅταν ὁμως βασιστεῖ στόν λαό ἓνας ἡγεμόνας πού εἶναι ἱκανός νά διατάζει κι εἶναι ἀντρας ψυχωμένος, πού δέν τά χάνει στίς ἀναποδιές, καί δέν παραλείπει καμιά ἀμυντική προετοιμασία καί ἐμψυχώνει μέ τό φρόνημά του καί μέ διαταγές ὄλο τόν λαό, δέν θά βρεθεῖ ποτέ προδομένος ἀπό αὐτόν καί θά φανεῖ ὅτι ἔχει θέσει γερὰ θεμέλια.

Αὐτές οἱ ἡγεμονίες συνήθως διατρέχουν κίνδυνο κατά τή

52. Ἀνάμνηση ἀπό τόν Τίτο Λίβιο («universa Grecia»), πού δηλώνει ἐμφατικά τήν Ἀρχαίκή Συμπολιτεία.

53. Ὁ Μ. ὑπερασπίζεται τόν λαό καί ἀπορρίπτει τήν κατηγορία πού πολλοί (ἀνάμεσά τους ὁ Σαβοναρόλα καί ὁ Τίτος Λίβιος) τοῦ προσάπτουν γιά ἔλλειψη σταθερότητας. Γενικότερα, ὁμως, οἱ κρίσεις του γιά τοὺς ἀνθρώπους (σκόρπιες σ' ὄλο τόν *Ἡγεμόνα*) φανερώνουν μίαν ἀνθρωπολογία, στήν ὁποία, μέ μιά θουκυδίδειας ἀπόχρωσης ἀπαισιοδοξία, τονίζονται – πέρα ἀπό τό ἀμετάβλητο τῆς ἀνθρώπινης φύσης – ἡ κακία, ἡ ἀναξιοπιστία ἀλλά καί τό εὐκολόπιστο ὡς κυρίαρχες ἰδιότητες τῶν ἀνθρώπων. Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Μ., ἀποτελέσματα ἱστορικής παρατήρησης καί θεωρητικῶν παραδοχῶν, δέν κατέληξαν ποτέ στό συμπέρασμα γιά ἀντικοινωνική φύση τοῦ ἀνθρώπου.

μετάβαση από τή συντεταγμένη ἐξουσία στήν ἀπολυταρχία⁵⁴ γιατί αὐτοί οἱ ἡγεμόνες ἢ κυβερνοῦν μόνοι τους ἢ μέσω τῶν ἀρχόντων. Στήν τελευταία περίπτωση ἡ θέση τους εἶναι πιό ἀδύναμη καί πιό ἐπικίνδυνη, γιατί ἐξαρτῶνται ἐντελῶς ἀπό τή θέληση τῶν πολιτῶν πού ἔχουν ὀριστεῖ στά ἀξιώματα. Οἱ ἄρχοντες αὐτοί, κυρίως στούς ἀντίξοους καιρούς, μποροῦν νά πάρουν μέ μεγάλη εὐκολία τό κράτος εἴτε ἐναντιωνόμενοι σ' αὐτούς εἴτε μή ὑπακούοντάς τους. Καί γιά τόν ἡγεμόνα δέν εἶναι ὁ χρόνος κατάλληλος μέσα στούς κινδύνους νά πάρει τήν ἀπολυτή ἐξουσία· γιατί οἱ πολῖτες καί οἱ ὑπήκοοι, πού συνήθισαν νά δέχονται ἐντολές ἀπό τοὺς ἄρχοντες, δέν πρόκειται μέσα στήν ἀναταραχή νά ὑπακούσουν στίς δικές του· καί πάντοτε, σέ καιρούς ἀμφίβολους, δέν θά ἔχει κάποιον πού νά μπορεῖ νά ἐμπιστευθεῖ. Γιατί ἕνας τέτοιος ἡγεμόνας δέν μπορεῖ νά βασιστεῖ σ' αὐτά πού βλέπει ἐν καιρῷ εἰρήνης, ὅταν οἱ κάτοικοι ἔχουν τήν ἀνάγκη τοῦ κράτους, γιατί ὁ καθένας τρέχει, ὁ καθένας ὑπόσχεται κι ὁ καθένας θέλει νά πεθάνει γι' αὐτόν, ὅταν ὁ θάνατος εἶναι μακριά· ἀλλά στούς ἀντίξοους καιρούς, ὅταν τό κράτος ἔχει τήν ἀνάγκη τῶν κατοίκων, τότε βρίσκονται λίγοι. Καί αὐτή ἡ ἐμπειρία εἶναι πολύ πιό ἐπικίνδυνη, γιατί δέν μπορεῖ νά τήν περάσεις παρά μόνο μία φορά. Γι' αὐτό κι ἕνας σοφός ἡγεμόνας πρέπει νά σκεφεῖ ἕναν τρόπο διακυβερνήσεως, μέ τόν ὁποῖο οἱ πολῖτες του, πάντα καί σέ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νά ἔχουν τήν ἀνάγκη τοῦ κράτους καί τή δική του: καί τότε θά τοῦ εἶναι πάντα πιστοί.

54. Πολλές ἰταλικές πόλεις (*Signorie*) κατά τήν Ἀναγέννηση πέρασαν τό μεταβατικό αὐτό στάδιο ἀπό τήν ἐξουσία πού ἔχει τήν εὐνοια τοῦ λαοῦ στήν ἀπολυταρχία.

Χ. ΜΕ ΠΟΙΟΝ ΤΡΟΠΟ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΕΚΜΕΤΡΩΝΤΑΙ ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ

Quomodo omnium principatuum vires perpendi debeant

Κατά τήν εξέταση τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν τῶν ἡγεμονιῶν πρέπει νά ἐρευνουῦμε καί ἕνα ἄλλο σημεῖο: ἄν δηλαδή ἕνας ἡγεμόνας ἔχει τόσο μεγάλη δύναμη πού μπορεῖ, στήν ἀνάγκη, νά βασιλέψει στηριζόμενος στίς δικές του δυνάμεις, ἢ ἐάν πραγματικά τοῦ εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητη ἡ ὑποστήριξη ἄλλων. Καί, γιά νά διασαφηνίσουμε αὐτή τή σκέψη, λέω πώς κρίνω ἱκανούς νά βασιλέψουν ἀπό μόνοι τους ἐκείνους πού μποροῦν, εἴτε μέ ἄνδρες πολλούς εἴτε μέ χρήματα, νά συγκεντρώσουν ἕναν ἰσχυρό στρατό καί νά διεξάγουν μιά κατά παράταξη μάχη ἐναντίον ὁποιουδήποτε ἔρθει νά τοὺς ἐπιτεθεῖ κι ἀνάλογα κρίνω ὅτι ἔχουν πάντοτε τήν ἀνάγκη τῶν ἄλλων ἐκεῖνοι πού δέν μποροῦν νά παραταχθοῦν ἀντιμέτωποι στόν ἐχθρό στήν πεδιάδα, ἀλλά εἶναι ἀναγκασμένοι νά καταφεύγουν μέσα στά τείχη καί νά τά ὑπερασπίζονται. Ἡ πρώτη περίπτωση ἔχει ἀναλυθεῖ καί κατά τήν πορεία τῆς συζητήσεως θά ἀναφέρουμε ὅ,τι χρειαστεῖ. Γιά τή δεύτερη περίπτωση δέν μποροῦμε νά ποῦμε τίποτε ἄλλο, παρά νά παροτρύνουμε τοὺς ἡγεμόνες αὐτοὺς νά ὀχυρώσουν καί νά ἐνισχύσουν τήν πόλη τους καί νά μὴν λογαριάσουν τοὺς περιαστικούς ἀγρούς⁵⁵. "Ὅποιος δέ ἔχει ὀχυρώσει γερά τήν πόλη του καί, ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους τρόπους διακυβερνήσεως τῶν ὑπηκόων του, ἔχει συμπεριφερθεῖ ὅπως εἶπαμε παραπάνω κι ὅπως θά ποῦμε παρακάτω, πολύ δύσκολα θά δεχθεῖ ἐπίθεση: γιατί οἱ ἄνθρωποι ποτέ δέν ἀγαποῦν τίς ἐπιχειρή-

55. Οἱ συμβουλές αὐτές ἀναπτύσσονται διεξοδικά στό *Arte della guerra*, VII.i-xiii.

σεις πού φαίνονται δύσκολες καί δέν φαίνεται εύκολο νά έπιτε-
θεΐς σ' έναν πού έχει τήν πόλη του ισχυρή καί δέν εΐναι μισητός
άπό τόν λαό.

Οί πόλεις τής Γερμανίας έχουν μεγάλη έλευθερία, μικρή ά-
γροτική περιοχή τριγύρω καί ύπακούουν στόν αύτοκράτορα,
στό μέτρο πού τό έπιθυμούν, καί δέν φοβούνται ούτε εκείνον
ούτε κανέναν άλλον ισχυρό πού τούς περιβάλλει: γιατί εΐναι μέ
τέτοιον τρόπο όχυρωμένες πού ό καθένας σκέφτεται ότι ή άλω-
σή τους θά πρέπει νά εΐναι δύσκολη καί επίπονη. Γιατί όλες έ-
χουν τάφρους καί τείχη κατάλληλα, καθώς καί έπαρκές πυρο-
βολικό κρατούν πάντα στίς δημόσιες αποθήκες νερό, τρόφιμα
καί καύσιμα γιά έναν χρόνο' κι επιπλέον, γιά νά μπορούν νά
κρατούν τόν λαό χορτάτο, καί χωρίς νά ζημιωθεί τό δημόσιο,
έχουν πάντα τή δυνατότητα νά τούς προσφέρουν έργασία γιά έ-
ναν χρόνο σ' εκείνες τίς δουλειές πού άποτελούν τό νεύρο καί
τή ζωή τής πόλης καί μέ τά μέσα τών όποίων τρέφεται ό λαός.
Έπίσης έχουν σέ ύπόληψη τά στρατιωτικά γυμνάσια καί έχουν
πολλούς σχετικούς κανονισμούς γιά νά τά διατηρούν.

Ένας ήγεμόνας, λοιπόν, πού έχει μιá δυνατή πόλη καί δέν
γίνεται μισητός, δέν μπορεί εύκολα νά δεχθεί επίθεση' κι αν ο-
μως υπήρχε κάποιος πού του έπιτίθετο, θά άποχωρούσε ντρο-
πιασμένος: γιατί τά πράγματα στόν κόσμο ποικίλλουν τόσο
πολύ, πού εΐναι σχεδόν άδύνατον κάποιος νά στέκεται μέ τά
στρατεύματά του άπρακτος επί έναν χρόνο πολιορκώντας τον.
Θά άντέλεγε κανείς: αν ό λαός έχει τά ύπάρχοντά του έξω άπό
τήν πόλη καί τά έβλεπε νά πυρπολούνται, δέν θά βαστά ύπομο-
νή καί ή μακρόχρονη πολιορκία καί τό προσωπικό του συμφέ-
ρον θά τόν κάνει νά ξεχάσει τόν ήγεμόνα' άπαντώ ότι ένας δυ-
νατός καί θαρραλέος ήγεμόνας ξεπερνά πάντοτε όλες αυτές
τίς δυσκολίες, άλλοτε δίνοντας στους ύπηκόους του τήν έλπί-
δα ότι τό κακό δέν θά 'ναι μακρόχρονο, άλλοτε φοβίζοντάς
τους γιά τήν άγριότητα του έχθρου κι άλλοτε ασφαλιζόμενος έ-
πιδέξια άπό εκείνους πού του φαίνονταν πολύ τολμηροί. Έ-
κτός άπ' αυτό, ό έχθρός πρέπει λογικά νά κατακάψει καί νά έ-
ρημώσει τή χώρα μόλις έρθει κι όταν ή καρδιά τών ανθρώπων
εΐναι άκόμη ζεστή καί έπιθυμεί τήν άμυνα' κι ό ήγεμόνας πρέ-

πει νά ἀνησυχῆ ἀκόμη λιγότερο, γιατί μετά ἀπό λίγο καιρό πού οἱ καρδιές θά παγώσουν, οἱ ζημιές θά ἔχουν ἤδη γίνει, οἱ συμφορές θά ἔχουν ἔρθει καί δέν θά ὑπάρχει πιά γιατρεία! καί τότε ἀκόμη περισσότερο ἐνώνονται μέ τόν ἡγεμόνα τους, γιατί τούς φαίνεται ὅτι αὐτός τούς εἶναι ὑποχρεωμένος, ἐπειδή γιά τή δική του ἄμυνα πυρπολήθηκαν τά σπίτια τους καί καταστράφηκαν τά κτήματά τους. Ἡ φύση τῶν ἀνθρώπων εἶναι τέτοια, ὥστε νά αἰσθάνονται ὑποχρεωμένοι γιά τά εὐεργετήματα πού κάνουν ὀπίσθεν καί γιά ἐκεῖνα πού δέχονται. Ἐπομένως, ἐάν ἐξεταστοῦν καλά ὅλα αὐτά, δέν θά εἶναι δύσκολο σ' ἓναν συνετό ἡγεμόνα νά κρατήσῃ καί στήν ἀρχή καί στή συνέχεια σταθερό τό φρόνημα τῶν ὑπηκόων του στήν πολιορκία, ὅταν δέν λείπουν τά ἐφόδια γιά νά ζήσουν καί νά ἀμυνθοῦν.

ΧΙ. ΠΕΡΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΩΝ

De principatibus ecclesiasticis

Μᾶς μένει μόνο νά συζητήσουμε, ἐπί τοῦ παρόντος, γιά τίς ἐκκλησιαστικές ἡγεμονίες· οἱ δυσκολίες γύρω ἀπό αὐτές ὑπάρχουν ὅλες πρὶν ἀπό τήν ἀπόκτησή τους, γιατί κατακτῶνται εἴτε μέ τήν ἀξιοσύνη εἴτε μέ τήν τύχη καί διατηροῦνται χωρίς τή μία ἢ τήν ἄλλη· γιατί στηρίζονται στοὺς ἀρχαίους θεσμούς τῆς θρησκείας, οἱ ὅποιοι εἶναι τόσο ἰσχυροί καί ἔχουν τέτοια φύση πού κρατοῦν τοὺς ἡγεμόνες στό κράτος τους μέ ὅποιονδήποτε τρόπο κι ἂν ἐνεργοῦν καί ζοῦν. Μόνο ἐκεῖνοι ἔχουν κράτη πού δέν τά ὑπερασπίζονται· ὑπήκοους πού δέν τοὺς κυβερνοῦν· καί τά κράτη, μολονότι ἀνυπεράσπιστα, δέν τοὺς τά ἀφαιροῦν· καί οἱ ὑπήκοοι, μολονότι δέν κυβερνῶνται, δέν νοιάζονται κι οὔτε σκέφτονται οὔτε μποροῦν νά ξεφύγουν ἀπ' αὐτούς. Μόνο λοιπόν αὐτές οἱ ἡγεμονίες εἶναι ἀσφαλεῖς καί εὐτυχισμένες⁵⁶.

Ἄλλά, καθότι κυβερνῶνται ἀπό ἀνώτερες δυνάμεις, τίς ὁποῖες δέν φτάνει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, δέν θά μιλήσω γι' αὐτές· γιατί, ἐξυψωνόμενες καί διατηρούμενες ἀπό τόν Θεό, θά ἦταν

56. Ἡ λεπτή εἰρωνεία τοῦ Μ. ἐπιστρατεύεται γιά νά συγκαλύψει μιά βίαιη ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγεμονιῶν καί οὐσιαστικά μιᾶς συγκεκριμένης· τοῦ ποντιφικατοῦ τῆς Ρώμης. Ἡ θεϊκή του θέσμιση καί ἡ ὑπερβατική του δύναμη ὑποσκάπτονται: πρόκειται γιά ἓνα ἀκόμη εἶδος ἡγεμονίας, πού ὀφείλει τήν ὑπαρξή του στοὺς ἀρχαίους του θεσμούς καί πού οἱ πράξεις του, καθαρὰ «κοσμικές», κρίνονται μέ ἀνάλογα κριτήρια. Ἡ ἐλάχιστη ἐκτίμηση πού τρέφει ὁ Μ. γιά τό παπικό κράτος ὀφείλεται στήν ἀξιολόγηση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων καί τόν ἀπώτερο στόχο τοῦ φλωρεντίνου: τό ποντιφικότο στέκεται ἐμπόδιο στήν ἔνωση τῆς Ἰταλίας καί στόν σχηματισμό μιᾶς ἰσχυρῆς ἐθνικῆς μοναρχίας, καθὼς οὔτε εἶναι δυνατό καί ἄξιο νά τήν ἰδρύσει τό ἴδιο οὔτε εἶναι τόσο ἀδύναμο ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά ἀποτρέψει τήν ὑποταγή του.

Έργο ἀλαζόνος καί ἄφρωνος ἀνθρώπου νά τίς βάλει στό στόμα του. Παρ' ὅλα αὐτά, ἔάν κάποιος μέ ρωτοῦσε πῶς ἔγινε καί ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἀποκτήσει τόσο μεγάλη κοσμική δύναμη, ὥστε ἐνῶ ἐπί πάπα Ἀλεξάνδρου οἱ ἰσχυροί Ἴταλοι⁵⁷, καί *non solum* ἐκεῖνοι πού ὀνομάζονται καί εἶναι ἰσχυροί, ἀλλά κάθε βαρῶνος καί ἄρχοντας, ἀκόμη κι ὁ πιό μικρός, ἐλάχιστα τήν ἐκτιμοῦσαν γιά τήν κοσμική δύναμή της, τώρα τήν τρέμει ἕνας βασιλεύς τῆς Γαλλίας, πού κατάφερε νά τόν διώξει ἀπό τήν Ἰταλία καί νά καταστρέψει τούς Βενετούς· πράγμα τό ὅποιο, κι ἂν ἀκόμη εἶναι γνωστό, δέν μοῦ φαίνεται περιττό νά τό ἐπαναφέρω στή μνήμη μας.

Προτοῦ ὁ βασιλιάς Κάρολος τῆς Γαλλίας περάσει στήν Ἰταλία, αὐτή ἡ χώρα βρισκόταν ὑπό τήν ἐξουσία τοῦ πάπα, τῶν Βενετῶν, τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νάπολης, τοῦ δούκα τοῦ Μιλάνου καί τῶν Φλωρεντίνων. Αὐτοί οἱ ἰσχυροί εἶχαν νά μεριμνήσουν γιά δύο πράγματα κυρίως: τό ἕνα νά μήν εἰσβάλει κανένας ξένος μέ τά ὄπλα στήν Ἰταλία· τό ἄλλο, κανένας ἀπ' τούς ἴδιους νά μήν καταλάβει κι ἄλλο ἔδαφος. Ἐκείνους πού πρόσεχαν περισσότερο ἦταν ὁ πάπας καί οἱ Βενετοί. Γιά νά συγκρατήσουν τούς Βενετούς, ἦταν ἀναγκαῖα ἡ ἐνωση ὄλων τῶν ἄλλων, ὅπως ἔγινε γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς Φερράρας· καί γιά νά χαλιναγωγῆσουν τόν πάπα, χρησιμοποίησαν τούς βαρῶνους τῆς Ρώμης: αὐτοί, καθῶς ἦσαν χωρισμένοι σέ δύο φατρίες, τούς Ὀρσίνι καί τούς Κολόννα, εἶχαν πάντοτε ἀφορμή γιά προστριβές μεταξύ τους· καί, μέ τά ὄπλα στά χέρια κάτω ἀπό τά μάτια τοῦ ποντίφικα, κρατοῦσαν τό ποντιφικότο ἀδύναμο καί ἀνίσχυρο. Καί, ἐνῶ καμιά φορά ἐμφανίζόταν ἕνας πάπας θαρραλέος ὅπως ἦταν ὁ Σίξτος, *tamen* οὔτε ἡ τύχη οὔτε ἡ γνώση δέν μπόρεσαν νά τόν ἀπαλλάξουν ἀπό αὐτές τίς δύσκολες καταστάσεις. Καί αἰτία γι' αὐτό ἦταν ἡ βραχύτητα τοῦ βίου τους· γιατί στά δέκα χρόνια πού κατά μέσο ὄρο ζοῦσε ἕνας πάπας μέ πολύ κόπο θά μπορούσε νά μειώσῃ τή δύναμη τῆς μιᾶς ἀπό τίς φατρίες· καί ἂν, παραδείγματος χάριν, ἕνας εἶχε σχεδόν σβύσει τούς Κολόννα, ξεπρόβαλε ἕνας ἄλλος, ἐχθρικός στούς Ὀρσί-

57. Ἡ Βενετία, τό Μιλάνο, ἡ Φλωρεντία καί ἡ Νάπολη.

νι, πού τούς ἔκανε νά δυναμώσουν καί δέν ὑπῆρχε χρόνος νά σβυστοῦν οἱ Ὅρσινοι. Ἐξαιτίας αὐτοῦ ἡ ἐγκόσμια δύναμη τοῦ πάπα ἔχαιρε μικρῆς ἐκτιμῆσεως στήν Ἰταλία.

Στή συνέχεια ἀναδείχτηκε ὁ Ἀλέξανδρος ὁ ΣΤ', ὁ ὁποῖος, ἀπό ὄλους τούς ποντίφικες πού πέρασαν ποτέ, ἔδειξε πῶς ἕνας πάπας, μέ τό χρῆμα καί μέ τή δύναμη, μπορούσε νά ἐπικρατήσει καί, χρησιμοποιώντας τόν δούκα Βαλεντίνο καί μέ τήν εὐκαιρία τῆς εἰσβολῆς τῶν Γάλλων, ἔκανε ὅλα αὐτά τά πράγματα στά ὁποῖα ἀναφέρθηκα παραπάνω μιλώντας γιά τίς πράξεις τοῦ δούκα. Καί, παρ' ὄλο πού στόχος του δέν ἦταν νά κάνει μεγάλη τήν Ἐκκλησία ἀλλά τόν δούκα, ὡστόσο αὐτό πού ἔκανε ἀπέβη ὑπέρ τῆς μεγαλοσύνης τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὁποία μετά τόν θάνατό του, ἀφοῦ πέθανε ὁ δούκας, ἔγινε κληρονόμος τῶν ἐπίπωνων ἔργων του. Κατόπιν ἦρθε ὁ πάπας Ἰούλιος καί βρῆκε μεγάλη τήν Ἐκκλησία, μέ ὀλόκληρη τή Ρομάνια ὑπό τήν κατοχή της, μέ τούς βαρῶνους τῆς Ρώμης ἐξοντωμένους καί τίς φατρίες ἐκμηδενισμένες ἀπό τά χτυπήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου βρῆκε ἐπίσης τόν δρόμο ἐλεύθερο νά μαζεύει χρήματα μ' ἕναν τρόπο πού δέν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ πρὶν ἀπό τόν Ἀλέξανδρο⁵⁸.

Αὐτή τήν πρακτική ὁ Ἰούλιος *non solum* τήν ἀκολούθησε, ἀλλά καί τήν ἀνέπτυξε: σκέφτηκε νά καταλάβει τήν Μπολόνια καί νά σβύσει τούς Βενετούς καί νά διώξει τούς Γάλλους ἀπό τήν Ἰταλία καί ὅλες αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις τίς ἐπέτυχε καί πρὸς μεγαλύτερη δόξα του, διότι ἔκανε αὐτά τά πράγματα γιά νά μεγαλώσει τή δύναμη τῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι κάποιου ἰδιώτη. Διατήρησε ἀκόμη τίς φατρίες τῶν Ὅρσινοι καί τῶν Κολόννα ὅπως τίς βρῆκε καί, παρ' ὄλο πού ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν κάποιοι ἠγέτες ἔτοιμοι νά προκαλέσουν ταραχές, *tamen* δύο πράγματα τούς συγκρατοῦσαν: ἡ μεγάλη δύναμη τῆς Ἐκκλησίας πού τούς ἀποθάρρυνε καί τό γεγονός ὅτι δέν εἶχαν δικούς τους καρδιναλίους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τήν αἰτία γιά τίς μεταξὺ τους φασαρίες. Οἱ παρατάξεις αὐτές ποτέ δέν θά μείνουν ἡσυχες, ὅσο ἔχουν καρδιναλίους γιὰτί αὐτοῖ τρέφουν, μέσα στή

58. Μέ συμφωνία, δηλαδή ἐμπορία ἱερῶν πραγμάτων (λ.χ. τῆς θείας χάριτος).

Ρώμη καί ἔξω ἀπ' αὐτήν, τή διαίρεση σέ παρατάξεις καί οἱ βαρῶνοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τίς ὑπερασπίζονται: ἔτσι ἀπό τή φιλοδοξία τῶν ἱεραρχῶν γεννιοῦνται οἱ διαφωνίες καί οἱ ταραχές ἀνάμεσα στούς βαρώνους. Ἔχει βρεῖ, λοιπόν, ἡ Ἁγιότητά του ὁ πάπας Λέων πανίσχυρο τόν παπικό θρόνο' καί ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα ὅτι, ἐάν ἐκεῖνοι τόν ἔκαναν μεγάλο μέ τά ὄπλα, αὐτός μέ τήν καλοσύνη καί μέ τίς ἄλλες ἀναρίθμητες ἀρετές του θά τόν κάνει πάρα πολύ μεγάλο καί σεβαστό.

ΧΙΙ. ΠΟΣΑ ΕΙΔΗ ΣΤΡΑΤΩΝ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΜΙΣΘΟΦΟΡΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ *Quot sint genera militiae et de mercenariis militibus*

Ἔχοντας ἀναφερθεῖ λεπτομερειακά σ' ὄλες τίς ιδιότητες τῶν ἡγεμονιῶν ἐκείνων, τίς ὁποῖες ἀπό τήν ἀρχή σχεδιάζα νά συζητήσω, ἔχοντας ἐπίσης ἐξετάσει ἐν μέρει τίς αἰτίες τῆς εὐημερίας καί τῆς κακοδαιμονίας τους κι ἔχοντας τέλος δείξει τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους πολλοί ἔχουν προσπαθήσει νά τίς κατακτήσουν καί νά τίς κρατήσουν, μού μένει τώρα νά πραγματευθῶ σέ γενικές γραμμές τίς ἐπιθέσεις πού μποροῦν νά δεχθοῦν καί τήν ἄμυνα πού μποροῦν νά ὀργανώσουν οἱ ἡγεμονίες πού προαναφέρθηκαν. Ἔχουμε πεῖ παραπάνω ὅτι σ' ἕναν ἡγεμόνα εἶναι ἀναγκαῖο νά ἔχει γερά θεμέλια· διαφορετικά θά καταστραφεῖ. Τά βασικά θεμέλια πού ἔχουν ὄλα τά κράτη, τόσο τά καινούργια ὅσο καί τά παλιά ἢ τά μικτά, εἶναι οἱ καλοί νόμοι καί ὁ καλός στρατός. Καί ἐπειδή δέν μπορεῖ νά ὑπάρχουν καλοί νόμοι ὅπου δέν ὑπάρχει καλός στρατός καί ὅπου ὑπάρχει καλός στρατός συμβαίνει νά ὑπάρχουν καλοί νόμοι, θ' ἀφήσω στήν ἄκρη τή συζήτηση γιά τούς νόμους καί θά μιλήσω γιά τόν στρατό⁵⁹.

Λέω, λοιπόν, ὅτι τά στρατεύματα μέ τά ὁποῖα ἕνας ἡγεμόνας ὑπερασπίζεται τό κράτος του εἶναι εἴτε δικά του εἴτε μισθο-

59. Ὁ Μ. προσδίδει μέγιστη σημασία στή στρατιωτική αὐτονομία ἐνός κράτους, ἐπειδή μόνο αὐτή ἐπιτρέπει τήν ἀποδοτική χρήση βίας (ἀπαραίτητη γιά μία ἐξουσία). Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή προσπάθησε τόσο σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, μέ τούς *Διαλόγους γιά τήν τέχνη τοῦ πολέμου*, ὅσο καί σέ πρακτικό, τά χρόνια πού ὑπηρετοῦσε τή Φλωρεντινή δημοκρατία. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ πρωτοκαθεδρία πού δίνει ἐδῶ στή δύναμη καί τά ὄπλα σέ σχέση μέ τούς νόμους.

φορικά, είτε έπικουρικά είτε μικτά. Τά μισθοφορικά καί τά έπικουρικά είναι άχρηστα καί επικίνδυνα· καί εάν κάποιος κρατά τό κράτος του θεμελιωμένο σέ μισθοφορικό στρατό, δέν θά είναι ποτέ σταθερός ούτε σίγουρος· γιατί είναι ασύνδετος, φιλόδοξος, απείθαρχος, άπιστος· γενναίος ανάμεσα σέ φίλους καί δειλός μπροστά στους έχθρούς· δέν έχει φόβο Θεού ούτε αξιοπιστία μέ τους ανθρώπους· καί ή καταστροφή αναβάλλεται όσο αναβάλλεται ή επίθεση· καί στην ειρήνη σέ λεηλατούν αυτοί, ενώ στον πόλεμο οί έχθροί. Η αίτια είναι ότι δέν έχουν άλλη αγάπη ούτε άλλο λόγο πού νά τους κρατά στό πεδίο της μάχης παρά έναν μικρό μισθό, πού δέν είναι άρκετός νά τους κάνει νά θέλουν νά πεθάνουν γιά σένα. Θέλουν πολύ νά είναι στρατιώτες σου, εφόσον δέν κάνεις πόλεμο· αλλά σάν έρθει ό πόλεμος ή τό βάζουν στα πόδια ή έξαφανίζονται.

Δέν θά χρειαζόταν πολός κόπος γιά νά πειστεί κανείς γι' αυτό, γιατί ή σημερινή καταστροφή της Ίταλίας δέν προκλήθηκε από τίποτε άλλο παρά από τό γεγονός ότι γιά διάστημα πολλών χρόνων στηρίχθηκε σέ μισθοφορικά στρατεύματα. Αύτά, χάρη σέ όρισμένους, σημείωσαν βεβαίως κάποια πρόοδο καί φαίνονταν γενναία όσο πολεμοῦσαν μεταξύ τους· όταν όμως ήρθε ό ξένος, έδειξαν αυτό πού πραγματικά ήσαν. Κι έτσι ό Κάρολος, ό βασιλιάς της Γαλλίας, μπόρεσε νά πάρει την Ίταλία μέ την κιμωλία⁶⁰. "Όποιος έλεγε πώς αίτια ήταν οί δικές μας άμαρτίες, έλεγε την αλήθεια· δέν ήταν όμως εκείνες πού πίστευε, αλλά αυτές πού έγω έχω διηγηθεί⁶¹· κι επειδή ήσαν άμαρτίες των ήγεμόνων, άκόμη κι αυτοί ύφίστανται την τιμωρία.

Θέλω νά δείξω καλύτερα τίς κακοτυχίες πού φέρνουν αυτά τά στρατεύματα. Οί μισθοφόροι στρατηγοί είτε είναι άριστοι

60. Είναι φράση πού αποδίδεται στον Άλέξανδρο ΣΤ': ό γαλλικός στρατός δέν χρειάστηκε νά πολεμήσει, αλλά ήταν άρκετό νά σημαδέψει μέ την κιμωλία τά σπίτια στα όποια θά κατέλυε κατά την προέλασή του.

61. Μετά την καταγραφή των πραγματικών, κατά τον Μ., αιτίων της καταστροφής της Ίταλίας, γίνεται πολεμικός ύπαινιγμός στον Σαβοναρόλα, ό όποιος στά Ίταλικά κηρύγματα πρós τους Φλωρεντίνους κατήγγειλε τίς άμαρτίες των Ίταλών και προφήτευε την τιμωρία τους μέσω του γάλλου βασιλιά.

στρατιωτικοί είτε όχι: εάν είναι, δέν μπορείς νά τούς έχεις εμπιστοσύνη, γιατί πάντοτε θά επιδιώκουν τήν αύξηση τής δικής τους δύναμης, είτε μέ τό νά πιέζουν έσένα, τόν άφέντη τους, είτε μέ τό νά πιέζουν άλλους παρά τή θέλησή σου' άν πάλι δέν είναι ίκανοί στρατηγοί, θά σέ καταστρέψουν γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο. Κι άν αντικρούσει κανείς ότι οποιοσδήποτε κι άν έχει στά χέρια του τόν στρατό θά κάνει αυτό, είτε είναι μισθοφόρος είτε όχι, θά αποκρινόμουν ότι ό στρατός πρέπει νά χρησιμοποιείται είτε από έναν ήγεμόνα είτε από μιά δημοκρατία. Ό ήγεμόνας πρέπει νά πηγαίνει καί νά αναλαμβάνει ό ίδιος τό αξίωμα του στρατηγού' ή δημοκρατία έχει νά στείλει τούς πολίτες της' καί όταν στέλνει κάποιον πού δέν αποδεικνύεται ικανός άνδρας, πρέπει νά τόν αλλάξει' κι όταν είναι ικανός, νά τόν δεσμεύει μέ τούς νόμους γιά νά μήν ύπερβεί κάποια όρια. Καί από τήν πείρα βλέπει κανείς ότι οί ήγεμόνες μόνοι τους καί οί εξοπλισμένες δημοκρατίες κάνουν πάρα πολύ μεγάλες προόδους, ένω τά μισθοφορικά στρατεύματα δέν προκαλούν τίποτε άλλο παρά μόνο καταστροφές. Καί μέ περισσότερη δυσκολία ύπακούει σ' έναν δικό της πολίτη μιά δημοκρατία όπλισμένη μέ δικά της όπλα, παρά μιά όπλισμένη μέ ξένα.

Ή Ρώμη καί ή Σπάρτη γιά πολλούς αιώνες παρέμειναν όπλισμένες καί έλεύθερες. Οί Έλβετοί είναι πάνοπλοι καί πολύ έλεύθεροι. Από τούς άρχαίους μισθοφορικούς στρατούς έχουμε *in exemplis* τούς Καρχηδονίους' αυτοί παρ' όλίγο νά ύποδουλωθούν από τούς δικούς τους μισθοφόρους, όταν τελείωσε ό πρώτος πόλεμος έναντίον τών Ρωμαίων, μολοντί οί Καρχηδόνιοι είχαν γιά άρχηγούς δικούς τους πολίτες. Οί Θηβαίοι, μετά τόν θάνατο του Έπαμεινώνδα, έκαναν άρχηγό του στρατού τους τόν Φίλιππο τόν Μακεδόνα' κι αυτός, μετά τή νίκη, τούς άφαίρεσε τήν έλευθερία⁶². Οί Μιλανέζοι, όταν πέθανε ό δούκας Φίλιππος, στρατολόγησαν τόν Φραγκίσκο Σφόρτσα έναντίον

62. Ό Μ. χρησιμοποιεί τό ιστορικό παράδειγμα γιά λογαριασμό τής θέσης του παραποιώντας το ή άντλώντας από έπισφαλή πηγή (Ίουστίνo): ό στρατός του Φιλίππου Β' δέν ήταν μισθοφορικός αλλά σύμμαχος τών Θεσσαλών καί τών Θηβαίων κατά τόν τρίτο Έερό πόλεμο. Στόν τέταρτο οί Θηβαίοι συμάχησαν μέ τούς Αθηναίους καί καταστράφηκαν από τόν Φίλιππο.

τῶν Βενετῶν· αὐτός ἀφοῦ νίκησε τοὺς ἐχθροὺς στὸ Καραβάτσο, ἐνώθηκε μαζί τους γιὰ νὰ ὑποδουλώσει τοὺς Μιλανέζους, τοὺς κυρίους του. Ὁ Σφόρτσα ὁ πατέρας του⁶³, ὄντας στρατιώτης τῆς βασιλίσσας Ἰωάννας τῆς Νάπολης, τὴν ἄφησε ἐντελῶς ξαφνικά ἄοπλη· ὅποτε αὐτὴ, γιὰ νὰ μὴ χάσει τὸ βασίλειο, ἦταν ἀναγκασμένη νὰ πέσει στὰ χέρια τοῦ βασιλιά τῆς Ἀραγωνίας.

Καί, ἂν οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Φλωρεντίνοι στὸ παρελθόν εἶχαν αὐξήσει τὴν ἐπικράτειά τους μέ τέτοια στρατεύματα καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τους δὲν ἔγιναν ἡγεμόνες ἀλλὰ τοὺς προστάτευσαν, σ' αὐτὸ ἀπαντῶ ὅτι στή συγκεκριμένη περίπτωση οἱ Φλωρεντίνοι εὐνοήθηκαν ἀπὸ τίς περιστάσεις· γιατί ἀπὸ τοὺς ἱκανοὺς στρατηγούς, τοὺς ὁποίους μπορούσαν νὰ φοβοῦνται, ὀρισμένοι δὲν νίκησαν, ἄλλοι συνάντησαν ἀντίσταση κι ἄλλοι ἔστρεψαν ἀλλοῦ τὴ φιλοδοξία τους. Ἐκεῖνος πού δὲν νίκησε ἦταν ὁ Τζιοβάννι Ἀκουῦτο, τὴν πίστη τοῦ ὁποίου δὲν μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε, ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν νίκησε· ἀλλὰ ὁ καθένας θὰ ὁμολογήσει ὅτι, ἂν νικοῦσε, οἱ Φλωρεντίνοι θὰ ἀπέμεναν στὸ ἔλεός του. Ὁ [πατέρας] Σφόρτσα εἶχε πάντοτε ἀντιπάλους τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Μπράτσιο καὶ παραμόνευε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο: ὁ Φραγκίσκος ἔστρεψε τὴ φιλοδοξία του στή Λουμβαρδία· ὁ Μπράτσιο ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Νάπολης. Ἀλλὰ ἄς ἔρθουμε σ' αὐτὸ πού ἔγινε πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό. Οἱ Φλωρεντίνοι ἔκαναν ἀρχηγό τους τὸν Πάολο Βιτέλλι, ἄνδρα φρονιμότατο, πού ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ταπεινὴ του θέση εἶχε ἀποκτήσει πολὺ μεγάλη φήμη. Ἄν ἐκεῖνος εἶχε κυριεύσει τὴν Πίζα, δὲν θὰ ὑπῆρχε κανένας πού θὰ ἄρنيόταν ὅτι συνέφερε στοὺς Φλωρεντίνους νὰ μείνουν ὑπὸ τὴν ἀρχηγία του· γιατί ἂν γινόταν στρατιώτης τῶν ἐχθρῶν τους, δὲν θὰ εἶχαν σωτηρία· κι ἂν τὸν κρατούσαν, ὀφείλαν νὰ τὸν ὑπακούουν.

Οἱ Βενετοὶ, ἂν ἐξετάσει κανεὶς τίς προόδους τους, θὰ δεῖ ὅτι ἔχουν ἐνεργήσει μέ τρόπο ἀσφαλὴ καὶ ἐνδοξο, ὅσο διεξῆγαν τὸν πόλεμο μέ τὰ δικά τους μέσα (αὐτὸ συνέβη προτοῦ στραφοῦν στὶς χερσαῖες ἐπιχειρήσεις)· τότε μέ εὐγενεῖς ἄνδρες καὶ

63. Ὁ Μούτσιο Ἀττεντόλο Σφόρτσα.

τόν λαό όπλισμένο πολεμοῦσαν μέ έξαιρετική δεξιοτεχνία· καθώς όμως άρχισαν νά μάχονται στην ξηρά, έγκατέλειψαν αὐτή τήν άρετή καί άκολούθησαν τίς συνήθειες τῆς Ἰταλίας⁶⁴. Καί στην άρχή τῆς έξάπλωσῆς τους στην ξηρά, έπειδή δέν είχαν έκτεταμένα έδάφη κι έπειδή είχαν μεγάλη φήμη, δέν είχαν λόγο νά φοβοῦνται ιδιαίτερα τούς στρατηγούς τους· όταν όμως έξαπλώθηκαν, καί τοῦτο συνέβη τόν καιρό τοῦ Καρμανιόλα, άποδείχθηκε τό λάθος αὐτό. Γιατί, βλέποντάς τον ίκανότατο, άφού νίκησαν υπό τήν άρχηγία του τόν δούκα τοῦ Μιλάνου, καί γνωρίζοντας άπό τήν άλλη πώς δέν είχε διάθεση γιά πόλεμο, έκριναν ότι δέν μποροῦν πιά νά νικήσουν μ' αὐτόν, γιατί δέν ήθελε, οὔτε μποροῦσαν νά τόν άπολύσουν, γιά νά μήν ξαναχάσουν ὅ,τι είχαν κατακτήσει· γι' αὐτό ήσαν άναγκασμένοι, προκειμένου νά έξασφαλιστοῦν άπό αὐτόν, νά τόν σκοτώσουν. Μετά είχαν γιά στρατηγούς τους τόν Βαρθολομαῖο ντά Μπέργκαμο, τόν Ροβέρτο ντά Σάν Σεβερίνο, τόν κόντε τοῦ Πιτιλιάνο κι άλλους παρόμοιους· μ' αὐτούς έπρεπε νά φοβοῦνται όταν έχαναν κι ὄχι όταν κέρδιζαν κάτι· ὅπως συνέβη μεταγενέστερα στή Βάιλα, ὅπου μέσα σέ μιά μέρα έχασαν ὅ,τι είχαν κατακτήσει μέ τόσους κόπους σέ ὀκτακόσια χρόνια. Γιατί αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά στρατεύματα φέρνουν μονάχα άργές, καθυστερημένες καί άδύναμες κατακτήσεις καί αιφνίδιες καί έκπληκτικές άπώλειες. Καί έπειδή μέ τοῦτα τά παραδείγματα έχω φτάσει στην Ἰταλία, ἡ ὁποία κυβερνιόταν γιά πολλά χρόνια άπό μισθοφορικούς στρατούς, θέλω νά μιλήσω γι' αὐτά τά πράγματα άπό παλιότερα, ὥστε, βλέποντας τήν άρχή καί τήν έξέλιξή τους, νά γίνει δυνατόν νά τά διορθώσουμε καλύτερα.

Πρέπει, λοιπόν, νά κατανοήσετε πώς μόλις αὐτόν τόν τελευταῖο καιρό άρχισε ἡ αὐτοκρατορία νά έκδιώνχεται άπό τήν Ἰταλία καί ὁ πάπας νά άποκτᾶ μεγαλύτερη κοσμική έπιρροή, ένῶ ἡ Ἰταλία διαιρέθηκε σέ περισσότερα κράτη· γιατί πολλές μεγάλες πόλεις πῆραν τά ὄπλα έναντίον τῶν ευγενῶν τους, οἱ ὁποῖοι, εὐνοούμενοι άρχικά άπό τόν αὐτοκράτορα, τίς κρατοῦσαν καταπιεσμένες· καί ἡ Ἐκκλησία τίς εὐνοοῦσε γιά νά αὐξή-

64. Στην προσφυγή σέ μισθοφορικούς στρατούς.

σει τήν κοσμική της ἐπιρροή· σέ πολλές ἄλλες πόλεις ἡγεμόνες ἔγιναν οἱ πολίτες. Γι' αὐτό, καθώς ὀλόκληρη σχεδόν ἡ Ἰταλία εἶχε περιέλθει στά χέρια τῆς Ἐκκλησίας καί μερικῶν Δημοκρατιῶν καί καθώς τόσο οἱ κληρικοί ὅσο καί οἱ πολίτες ἦσαν ἀσυνήθιστοι στά ὄπλα, ἄρχισαν νά ἐκμισθώνουν ξένους. Ὁ πρῶτος πού προσέδωσε φήμη σ' ἕναν τέτοιον στρατό ἦταν ὁ Ἀλμπερίγκο ντά Κόνιο, ἀπό τή Ρομάνια. Ἀπό τή σχολή του προῆλθαν, ἀνάμεσα σ' ἄλλους, ὁ Μπράτσιο καί ὁ Σφόρτσα, πού κατά τήν ἐποχή τους ρύθμιζαν τά πράγματα στήν Ἰταλία. Μετά ἀπό αὐτούς ἦρθαν ὅλοι οἱ ἄλλοι πού μέχρι τίς μέρες μας διοίκησαν τέτοια στρατεύματα. Καί τό ἀποτέλεσμα τῶν ἀνδραγαθημάτων τους ἦταν τό ὅτι ἡ Ἰταλία ὑπέστη τίς ἐπιδρομές τοῦ Καρόλου, λεηλατήθηκε ἀπό τόν Λουδοβίκο, κατακτήθηκε ἀπό τόν Φερδινάρδο καί ντροπιάστηκε ἀπό τούς Ἑλβετούς.

Ἡ τακτική πού κράτησαν αὐτοί, ἀρχικά γιά νά ἀποκτήσουν φήμη οἱ ἴδιοι, ἦταν νά δυσφημίσουν τό πεζικό. Αὐτό τό ἔκαναν γιατί, ὄντας χωρίς πολιτική δύναμη καί ζώντας ἀπό τό ἐπάγγελμά τους, οἱ λίγοι πεζικάριοι δέν τούς ἔδιναν φήμη, ἐνῶ τούς περισσότερους δέν μποροῦσαν νά τούς θρέψουν· κι ἔτσι περιορίστηκαν στό ἵππικό, στό ὁποῖο – ὄντας σ' ἕναν ἀνεκτό ἀριθμό – ὑπῆρχε δυνατότητα νά τρέφονται καί νά δοξάζονται. Καί τά πράγματα μειώθηκαν σέ ὀριακό σημεῖο, τόσο πού σέ στρατό εἴκοσι χιλιάδων στρατιωτῶν δέν βρισκονταν οὔτε δύο χιλιάδες πεζοί. Ἐκτός ἀπό αὐτό, εἶχαν χρησιμοποιοῦν κάθε τέχνασμα γιά νά ἀπαλλαγοῦν καί οἱ ἴδιοι καί οἱ στρατιῶτες ἀπό τήν κούραση καί τόν φόβο, μέ τό νά μὴν σκοτώνουν ὁ ἕνας τόν ἄλλον στίς συμπλοκές ἀλλά νά συλλαμβάνονται αἰχμάλωτοι καί νά ἀπελευθερώνονται χωρίς λύτρα. Δέν ἔκαναν ἐπιθέσεις τή νύχτα κατά τῶν πόλεων· κι ἐκεῖνοι τῶν πόλεων μέ τή σειρά τους δέν ἐπιτίθεντο στούς καταυλισμούς τους· δέν ἔφτιαχναν οὔτε χαρακώματα οὔτε τάφρους γύρω ἀπό τά στρατόπεδα· δέν ἀνελάμβαναν ἐκστρατεία τόν χειμῶνα. Κι ὅλα αὐτά ἦσαν ἐπιτρεπτά ἀπό τούς στρατιωτικούς τους κανονισμούς καί ἐπινοημένα ἀπό τούς ἴδιους, γιά νά ξεφύγουν, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, καί ἀπό τήν κούραση καί ἀπό τούς κινδύνους: σέ σημεῖο πού ὀδήγησαν τήν Ἰταλία στή σκλαβιά καί τή ντροπή.

XIII. ΠΕΡΙ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΩΝ, ΜΙΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΝ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑΤΩΝ⁶⁵

De militibus auxiliariis, mixtis et propriis

Οί επικουρικοί στρατοί, τό άλλο είδος άχρηστων στρατων, δημιουργούνται όταν προσκαλείται ένας ισχυρός κι έρχεται μέ τόν στρατό του πρός βοήθεια και ύπεράσπιση: όπως έκανε προσφάτως ό πάπας 'Ιούλιος, ό όποιος, έχοντας δεϊ στην έπιχείρηση κατά τής Φερράρας τά δυσάρεστα παθήματα των μισθοφορικων στρατευμάτων του⁶⁶, στράφηκε στά επικουρικά και συμφώνησε μέ τόν Φερδινάρδο, τόν βασιλιά τής 'Ισπανίας, ότι έπρεπε νά τόν βοηθήσει μέ τούς άνδρες και τόν στρατό του. Τέτοιου είδους στρατεύματα μπορεί νά είναι χρήσιμα και καλά για τόν έαυτό τους, αλλά για όποιον τά καλεί είναι σχεδόν πάντα επιζήμια' γιατί, αν χάσουν, μένει κατεστραμμένος, κι αν νικήσουν, μένει δέσμιός τους.

Και παρ' όλο πού οι αρχαϊες ιστορίες είναι γεμάτες μέ ανάλογα παραδείγματα, δέν θέλω ώστόσο νά φύγω άπ' αυτό τό

65. Τέσσερα είναι τά είδη των στρατευμάτων: *auxiliarie* (επικουρικά, βοηθητικά: συμμαχικά, φιλικά), *mercenarie* (ξένα μισθοφορικά, μισθώνονται από άλλο κράτος ή στρατιωτικό ήγέτη), *proprie* (τά ίδια στρατεύματα, αυτά πού άνήκουν άποκλειστικά στόν ήγεμόνα και ή στρατολόγησή τους γίνεται μεταξύ των πολιτών του κράτους' προσεγγίζουν τή μεταγενέστερη έννοια του «έθνικού στρατού») και *misti* (συνδυασμός των παραπάνω ειδών). 'Η άναγκαιότητα νά συγκροτηθεϊ μόνιμος και «έθνικός» στρατός είναι μία θέση πού επανέρχεται στό έργο του Μ. σέ συνδυασμό μέ τήν πολεμική έναντιον των άλλων ειδών στρατού.

66. 'Ο 'Ιούλιος τό 1510, άφου κατέλαβε τή Μπολόνια, εισέβαλε στό κράτος του 'Αλφόνσου ντ' 'Εστέ, θεωρώντας το φέουδο τής 'Εκκλησίας' αλλά ή αντίδραση του τελευταίου ήταν τέτοια, ώστε έχασε τή Μπολόνια και κατέφυγε στη βοήθεια του Φερδινάρδου.

ζωντανό ακόμη παράδειγμα⁶⁷ του πάπα 'Ιούλιου Β', ή απόφαση του οποίου δεν θά μπορούσε νά είναι περισσότερο απερίσκεπτη: γιά νά πάρει τή Φερράρα, τά έδωσε όλα στά χέρια ενός ξένου. 'Αλλά ή καλή του τύχη τόφερε νά συμβεί ένα τρίτο πράγμα καί νά μήν δρέψει τούς καρπούς τής κακής του έπιλογής: γιαντί, ένω ό έπικουρικός του στρατός γνώρισε συντριβή στή Ραβέννα, έμφανίστηκαν οί 'Ελβετοί πού, άνέλπιδα τόσο γιά τόν ίδιο όσο καί γιά τούς άλλους, έδιωξαν τούς νικητές κι έτσι αυτός δεν αιχμαλωτίστηκε ούτε από τούς έχθρούς του, πού έτρέποντο σέ φυγή, ούτε από τόν έπικουρικό στρατό του, αφού είχε νικήσει μέ τά όπλα άλλων καί όχι μέ τά δικά τους. Οί Φλωρεντίνοι, έντελώς άοπλοι, όδήγησαν δέκα χιλιάδες Γάλλους στήν Πίζα γιά νά τήν καταλάβουν' έξαιτίας τής ενέργειάς τους αυτής διέτρεξαν μεγαλύτερο κίνδυνο άπ' ό,τι σέ όποιαδήποτε άλλη στιγμή τών σκληρών άγώνων τους. 'Ο αυτοκράτορας τής Κωνσταντινουπόλεως⁶⁸, γιά νά άντισταθεί στους γείτονές του, έστειλε στήν 'Ελλάδα δέκα χιλιάδες Τούρκους' αυτοί, όταν τελείωσε ό πόλεμος, δεν ήθελαν νά φύγουν: γεγονός πού στάθηκε ή άρχή τής ύποδούλωσης τών 'Ελλήνων στους άπίστους.

'Εκείνος, λοιπόν, πού θέλει νά μήν έχει τή δύναμη νά νικά, άς χρησιμοποιει προσεκτικά τέτοιου είδους στρατεύματα, γιαντί είναι πολύ πιό επικίνδυνα από τά μισθοφορικά' γιαντί στα έπικουρικά ή καταστροφή του ένυπάρχει ήδη στή χρήση τους' όλα τους είναι ένωμένα, πάντοτε ύπακούουν σέ άλλους' αντίθετα τά μισθοφορικά, γιά νά σέ βλάψουν μετά τή νίκη τους, χρειάζονται περισσότερο χρόνο καί μεγαλύτερες ευκαιρίες, γιαντί δεν είναι ένα σωμα καί γιαντί έσύ τούς βρήκες καί τούς πλήρωσες' σ' έναν τέτοιο στρατό ένας τρίτος, πού έσύ όρίζεις άρχηγό, δεν

67. Είναι ρητή ή πρόθεση του Μ. νά έπιμείνει σέ σύγχρονα παραδείγματα (ειδικά στόν στρατιωτικό τομέα) καί όχι σέ άρχαία, όπως γίνεται στα *Discorsi* πρόκειται γιά μία ένδεικτική διαφορά στή στόχευση τών δύο αυτών βιβλίων.

68. 'Ο 'Ιωάννης ΣΤ' ό Καντακουζηνός τό 1352, προκειμένου νά πολεμήσει τούς Παλαιολόγους, προσκάλεσε τόν φίλο του όθωμανό σουλτάνο μέ 10.000 στρατιώτες. 'Από τότε άρχισε ή μόνιμη έγκατάσταση τών 'Οθωμανών στό ευρωπαϊκό έδαφος.

μπορεί να αποκτήσει άμέσως τέτοια δύναμη ώστε να σε βλάψει. Έν συντομία, στόν μισθοφορικό στρατό εἶναι περισσότερο ἐπικίνδυνη ἢ ὀκνηρία, στόν ἐπικουρικό ἢ ἀνδρεία.

Συνεπῶς, ἕνας σῶφρων ἡγεμόνας ἀποφεύγει πάντοτε αὐτά τὰ στρατεύματα καί στρέφεται σέ δικά του· καί προτιμᾷ νά ἡττᾶται μέ τὰ δικά του παρά νά νικᾷ μέ ξένα, ἐκτιμώντας ὡς μή ἀληθινή τή νίκη πού κερδίζεται μέ τόν στρατό τῶν ἄλλων. Ἐγώ δέν ἔχω πρόβλημα νά ἀναφερθῶ στόν Καίσαρα Βοργία καί τίς πράξεις του. Ὁ δούκας αὐτός εἰσέβαλε στή Ρομάνια μέ ἐπικουρικό στρατό, καθοδηγώντας Γάλλους, καί μ' αὐτόν κυριεύσε τήν Ἴμολα καί τό Φουρλί. Ἀλλά, ἐπειδή κατόπιν ἕνας τέτοιος στρατός δέν τοῦ φαινόταν σίγουρος, στράφηκε στόν μισθοφορικό, διαβλέποντας σ' αὐτόν μικρότερο κίνδυνο· καί μίσθωσε τούς Ὅρσίνι καί τούς Βιτέλλι. Κι αὐτόν ὁμως τόν θεώρησε ἀργότερα, χρησιμοποιώντας τον, ὑποπτο, ἄπιστο καί ἐπικίνδυνο, τόν διέλυσε καί στράφηκε στόν δικό του. Καί μπορεί κανεῖς νά δεῖ μέ εὐκολία ποιά διαφορά ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν ἕνα καί στόν ἄλλο ἀπ' αὐτούς τούς στρατούς, λαμβανομένης ὑπ' ὄψη τῆς διαφορᾶς πού ὑπῆρχε στή φήμη τοῦ δούκα, ὅταν εἶχε μόνο τούς Γάλλους, ὅταν εἶχε τούς Ὅρσίνι καί τούς Βιτέλλι κι ὅταν ἔμεινε μέ τούς δικούς του στρατιῶτες καί βασίστηκε στίς δυνάμεις του· καί διαρκῶς ἡ φήμη του θά αὐξάνεται· καί οὔτε ποτέ ἐκτιμήθηκε περισσότερο, παρά μόνο ὅταν ὁ καθένας ἔβλεπε ὅτι ἦταν ἀπόλυτος κύριος τοῦ στρατοῦ του.

Δέν θά ἤθελα νά ἀπομακρυνθῶ ἀπό παραδείγματα ἰταλικά καί πρόσφατα· *tamen* δέν θέλω ν' ἀφήσω ἐκτός τόν Ἰέρωνα ἀπό τίς Συρακοῦσες, μιά καί εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς πού ἔχω προαναφέρει. Ἐκεῖνος, καθώς εἶπα, ὅταν ἐγίνε ἀπό τούς Συρακουσίους ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ, κατάλαβε ἀμέσως ὅτι ὁ μισθοφορικός στρατός δέν ἦταν χρήσιμος, γιατί ἦσαν πολεμιστές ὅπως οἱ δικοί μας οἱ Ἴταλοι· καί ἐπειδή τοῦ φαινόταν ὅτι δέν μπορούσε οὔτε νά τούς κρατήσῃ οὔτε νά τούς ἀφήσῃ, ἔβαλε νά τούς κατακομματιάσουν· καί μετά πολέμησε μέ τόν δικό του στρατό κι ὄχι μέ τόν ξένο. Θέλω ἀκόμη νά φέρω στή μνήμη σας μιά εἰκόνα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κατάλληλη γιά τήν πε-

ρίπτωση⁶⁹. "Όταν ο Δαυίδ έθεσε τόν έαυτό του στή διάθεση του Σαούλ γιά νά πάει νά μονομαχήσει μέ τόν Γολιάθ, τόν Φιλισταϊο πού τούς προκαλοῦσε, ο Σαούλ γιά νά τόν ένθαρρύνει τόν οπλισε μέ τά δικά του οπλα' ο Δαυίδ μόλις τά ζώστηκε άρνήθηκε, λέγοντας ότι μ' εκείνα δέν θά μπορούσε νά αξιοποιήσει τίς δυνάμεις του καί ότι ήθελε νά συναντήσει τόν έχθρό μέ τή σφενδόνα του καί τό μαχαίρι του. Τελικά, τά οπλα τών άλλων ή γλιστροῦν άπό πάνω σου ή σέ βαραίνουν ή σέ σφίγγουν.

Ο Κάρολος Ζ', πατέρας του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΑ', έχοντας άπελευθερώσει μέ τήν τύχη καί τήν άξιοσύνη του τή Γαλλία άπό τούς Άγγλους, κατανόησε τήν άνάγκη νά έξοπλίζεται μέ δικά του οπλα καί οργάνωσε στό βασιλείο του ίππικό καί πεζικό. Άργότερα ο βασιλιάς Λουδοβίκος, ο γιός του, διέλυσε τό πεζικό κι άρχισε νά μισθώνει Έλβετούς: αυτό τό λάθος, πού τό άκολούθησαν κι άλλοι, είναι, όπως τό βλέπουμε τώρα στήν πράξη, ή αίτία τών κινδύνων πού διατρέχει τό βασίλειο. Γιατί, έχοντας δώσει φήμη στους Έλβετούς, έξασθέτισε ολόκληρο τόν στρατό του' γιατί διέλυσε ολότελα τό πεζικό καί ένσωμάτωσε τό ίππικό του στό ξένο' κι αυτό, συνηθισμένο νά πολεμᾶ μαζί τούς Έλβετούς, δέν πίστευε ότι μπορούσε νά νικήσει χωρίς εκείνους. Σ' αυτό οφείλεται τό γεγονός ότι οί Γάλλοι δέν έπαρκοῦν ένάντια στους Έλβετούς καί δίχως τούς Έλβετούς δέν επιχειροῦν τίποτε ένάντια σέ κανένα. Τά στρατεύματα τής Γαλλίας ήσαν, λοιπόν, μικτά, κατά ένα μέρος μισθοφορικά καί κατά τό άλλο άπό Γάλλους' αυτός ο στρατός στό σύνολό του είναι πολύ καλύτερος άπό τούς άπλους επικουρικούς ή τούς άπλους μισθοφορικούς καί πολύ κατώτερος άπό τούς προσωπικούς' καί άρκεϊ τό έν λόγω παράδειγμα: γιατί τό βασίλειο τής Γαλλίας θά ήταν άνίκητο, εάν τά μέτρα του Καρόλου έπεκτείνονταν ή διατηροῦνταν. Άλλά ή λιγοστή σύνεση τών ανθρώπων ξεκινᾶ ένα πράγμα πού, επειδή είχε τότε καλή γεύση, δέν αντιλαμβάνονται τό δηλητήριο πού κρύβεται άπό κάτω' όπως είπα παραπάνω γιά τόν πυρετό τής φθίσης.

69. Βλ. Α' Βασιλειῶν, 17.38-40.

Ἐπομένως ἐκεῖνος πού σέ μιά ἡγεμονία δέν ἀναγνωρίζει τά κακά μόλις γεννιοῦνται δέν εἶναι πραγματικά σῶφρων' καί τοῦτο τό χάρισμα δόθηκε σέ λίγους. Καί ἂν ἐξέταζε κανεῖς τήν πρώτη αἰτία τῆς κατάρρευσης τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, θά ἔβρισκε ὅτι συνέβη ὅταν ἄρχισε νά στρατολογεῖ τούς Γότθους⁷⁰, γιατί ἀπό ἐκεῖνο τό σημεῖο ἄρχισαν νά ἐξασθενοῦν οἱ δυνάμεις τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας' κι ὅλη ἡ ἀξιοσύνη πού ἔφευγε ἀπό αὐτούς δινόταν σ' ἐκείνους. Συμπεραίνω, λοιπόν, ὅτι ἂν δέν ἔχει δικό της στρατό, καμιά ἡγεμονία δέν εἶναι ἀσφαλής, καθὼς ἐξαρτᾶται ὀλότελα ἀπό τήν τύχη, μή ἔχοντας ἀξιοσύνη γιά νά τήν ὑπερασπιστεῖ στίς κακοτυχίες. Ὑπῆρξε πάντοτε γνώμη καί ῥήση τῶν σοφῶν ἀνδρῶν «quod nihil sit tam infirmum aut instabile, quam fama potentiae non sua vi nixa»⁷¹. Δικός σου στρατός εἶναι ἐκεῖνος πού ἀπαρτίζεται εἴτε ἀπό ὑπηκόους εἴτε ἀπό πολίτες εἴτε ἀπό ἄτομα ἐξαρτημένα ἀπό σένα' ὅλοι οἱ ἄλλοι στρατοὶ εἶναι εἴτε μισθοφορικοί εἴτε ἐπικουρικοί. Ὁ τρόπος γιά νά ὀργανώσεις τόν δικό σου στρατό εἶναι εὐκόλο νά βρεθεῖ, ἂν μελετήσεις τίς ἀρχές τῶν τεσσάρων ἀνδρῶν πού κατονόμασα παραπάνω κι ἂν δεῖς μέ ποιόν τρόπο ὁ Φίλιππος, ὁ πατέρας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καί πολλές δημοκρατίες καί ἡγεμόνες ἐξοπλίστηκαν καί ὀργανώθηκαν: αὐτούς τούς κανόνες τούς ἐμπιστεύομαι ἀπόλυτα.

70. Ὁ Μ. στό σημεῖο αὐτό εἴτε σκόπιμα προσαρμῶζει τό παράδειγμα (στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς του ἐναντίον τῶν μισθοφορικῶν στρατῶν) εἴτε ἔχει κάπως στενή ἀντίληψη γιά τήν αἰτιότητα καί συγχέει τό ἀποτέλεσμα μέ τήν αἰτία: ἡ χρησιμοποίηση τῶν Γότθων μισθοφόρων ἦταν μᾶλλον συνακόλουθο τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

71. «Ὅτι τίποτε δέν εἶναι πιό ἀδύναμο καί πιό ἀσταθές ἀπό τή φύση τῆς δύναμης πού δέν στηρίζεται στήν προσωπική ἰσχύ' παράθεση ἀπό μνήμης τοῦ Τάκιτου (*Annales* XIII. 19): «nihil mortalium tam instabile ac fluxum est quam fama potentiae non sua vi nixae».

XIV. ΤΙ ΑΡΜΟΖΕΙ ΣΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΑ
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ
Quod principem deceat circa militiam

Πρέπει, λοιπόν, ένας ηγεμόνας νά μήν ἔχει ἄλλη φροντίδα οὔτε ἄλλη σκέψη οὔτε νά ἀσχολεῖται μέ κάποιαν ἄλλη τέχνη, ἐκτός ἀπό τόν πόλεμο, τήν ὀργάνωση καί τή διεύθυνσή του· γιατί αὐτό εἶναι τό μόνο καθήκον πού προσδοκᾷ κανεῖς ἀπό ὅποιον κυβερνᾷ. Ἐχει δέ τόσο μεγάλη ἀξία πού ὄχι μόνο διατηρεῖ ἐκείνους πού γεννήθηκαν ἡγεμόνες, ἀλλά πολλές φορές ἀνεβάξει στό ἀξίωμα αὐτό ἀνθρώπους ἀπό ταπεινή καταγωγή· κι ἀντίθετα βλέπουμε πώς ὅταν οἱ ἡγεμόνες ἔχουν τό μυαλό τους περισσότερο στίς ἀπολαύσεις παρά στόν στρατό, χάνουν τό κράτος τους. Ὁ πρῶτος λόγος πού σέ κάνει νά τό χάσεις εἶναι τό νά παραμελεῖς αὐτή τήν τέχνη· καί ὁ λόγος πού σέ κάνει νά τό ἀποκτήσεις εἶναι τό νά εἶσαι ἔμπειρος σ' αὐτήν.

Ὁ Φραγκίσκος Σφόρτσα, ἐπειδή πήρε τά ὄπλα, ἀπό ἰδιώτης ἔγινε δούκας τοῦ Μιλάνου· τά παιδιά του, γιά νά ἀποφύγουν τίς σκοτοῦρες τοῦ στρατοῦ, ἀπό δοῦκες ἔγιναν ἰδιῶτες. Γιατί, ἀνάμεσα στά ἄλλα κακά πού σέ βρίσκουν ὅταν εἶσαι ἄοπλος, γίνεσαι καί ἀντικείμενο περιφρόνησης· πρόκειται γιά μία περίπτωση πού βγάζεις κακό ὄνομα, πράγμα ἀπό τό ὅποιο ὁ ἡγεμόνας πρέπει νά φυλάγεται, ὅπως θά εἰπωθεῖ παρακάτω. Γιατί ἀνάμεσα σ' ἕναν ὀπλισμένο κι ἕναν ἄοπλο δέν ὑπάρχει σύγκριση· καί δέν εἶναι λογικό ἐκεῖνος πού εἶναι ὀπλισμένος νά ὑπακοῦει μέ τή θέλησή του στόν ἄοπλο οὔτε ὁ ἄοπλος νά εἶναι ἀσφαλής ἀνάμεσα σέ ὀπλισμένους ὑπηκόους. Γιατί, καθώς οἱ μὲν αἰσθάνονται περιφρόνηση καί οἱ δέ καχυποψία, δέν εἶναι δυνατόν νά συνεργαστοῦν καλά μαζί. Κι ἔτσι ἕνας ἡγεμόνας πού δέν καταλαβαίνει ἀπό στρατιωτικά, ἐκτός ἀπό τίς ἄλλες

δυσχέρειες πού έχει, ὅπως έχει εἰπωθεῖ, δέν μπορεῖ οὔτε νά ἔχει τήν ἐκτίμηση τῶν στρατιωτῶν του οὔτε νά τοὺς ἔχει ἐμπιστοσύνη.

Πρέπει λοιπόν νά μὴν ἀπομακρύνει ποτέ τή σκέψη του ἀπό τήν ἄσκησιν τοῦ πολέμου· καί στήν περίοδο τῆς εἰρήνης πρέπει νά ἀσκεῖται περισσότερο ἀπό τόν πόλεμο· αὐτό μπορεῖ νά τό κάνει μέ δύο τρόπους: πρῶτον μέ τά ἔργα, δεύτερον μέ τή σκέψη. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τά ἔργα, ἐκτός ἀπό τό νά κρατᾷ καλὰ ὀργανωμένους καί ἀσκημένους τοὺς δικούς του, πρέπει νά βγαίνει συχνά στό κυνήγι καί παράλληλα νά συνηθίζει τό κορμί του στίς κακουχίες· καί ἐν τῷ μεταξύ νά μαθαίνει τή φύσιν τῶν τόπων καί νά γνωρίζει πῶς ὑψώνονται τά βουνά, πῶς ἐκβάλλουν οἱ κοιλάδες, πῶς ἀπλώνονται οἱ πεδιάδες καί νά κατανοήσει τή φύσιν τῶν ποταμῶν καί τῶν βάλτων· γι' αὐτό νά μεριμνήσει ἰδιαίτερα. Μιά τέτοια γνώση εἶναι διπλά χρήσιμη. Πρῶτον, μαθαίνει νά γνωρίζει τή χώρα του καί μπορεῖ νά ἀποκτήσει καλύτερη ἀντίληψη γιά τήν ἄμυνά της· μετά, μέσω τῆς γνώσης καί τῆς ἐμπειρίας αὐτῶν τῶν τόπων, μέ εὐκολία θά καταλάβει κάθε ἄλλη τοποθεσία πού θά τοῦ εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀναγνωρίσει· γιατί οἱ λόφοι, οἱ κοιλάδες, οἱ πεδιάδες, οἱ ποταμοί, οἱ βάλτοι πού ὑπάρχουν, ἐπί παραδείγματι, στήν Τοσκάνη, ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μέ τῶν ἄλλων χωρῶν· κι ἔτσι μέ τή γνώση τῶν τόπων μιᾶς χώρας μπορεῖ εὐκολά νά φτάσει στή γνώση ἄλλων. Ὁ ἡγεμόνας πού στερεῖται αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας, στερεῖται τοῦ μεγαλύτερου προσόντος πού πρέπει νά ἔχει ἕνας στρατιωτικός ἡγέτης· γιατί αὐτή διδάσκει πῶς νά βρίσκει τόν ἐχθρό, νά ἐπιλέγει τοποθεσίες γιά στρατοπέδευση, νά ὀδηγεῖ τά στρατεύματα, νά ὀργανώνει τίς μάχες, νά πολιορκεῖ τίς πόλεις πρός ὄφελός του.

Ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἐπαίνους πού ἀποδίδουν οἱ συγγραφεῖς⁷² στόν Φιλοποίμενα, ἡγεμόνα τῶν Ἀχαιῶν, εἶναι ὅτι σέ καιρούς εἰρήνης δέν σκεφτόταν τίποτε ἄλλο παρά τρόπους διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου· κι ὅταν ἦταν στήν ἐξοχή μέ φίλους, συχνά σταματοῦσε καί συζητοῦσε μαζί τους. «Ἐάν οἱ ἐχθροὶ ἦ-

72. Ὁ Πλούταρχος (*Φιλοποίμην* iii-iv) καί ὁ Τίτος Λίβιος (XXXV. 28).

σαν πάνω σ' εκείνο τόν λόφο κι ἔμεις βρισκόμασταν ἐδῶ μέ τόν στρατό μας, ποιός ἀπό τούς δυό θά ἦταν σέ πλεονεκτική θέση; Πῶς θά μπορούσαν νά βαδίσουν, διατηρώντας τόν τακτικό σχηματισμό τους, καί νά τόν ἀντιμετωπίσουν; Ἐάν θέλαμε νά ὑποχωρήσουμε, πῶς θά ἔπρεπε νά ἐνεργήσουμε; Ἐάν ἐκείνοι ὑποχωροῦσαν, πῶς θά ἔπρεπε νά τούς καταδιώξουμε;» Καί ἐνῶ περπατοῦσαν, τούς πρότεινε ὅλες τίς περιστάσεις στίς ὁποῖες μπορεῖ νά βρεθεῖ ἓνας στρατός· λογάριζε τή γνώμη τους, ἔλεγε τή δική του, ἐνισχύοντάς την μέ ἐπιχειρήματα: ἔτσι πού μέ αὐτούς τούς συνεχεῖς συλλογισμούς δέν μπορούσε ποτέ, ὀδηγώντας τά στρατεύματα, νά τοῦ τύχει κάποια δυσκολία πού νά μὴν εἶχε τή λύση της.

Ἄλλά σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἄσκηση τῆς σκέψης, ὁ ἡγεμόνας πρέπει νά διαβάζει τήν ἱστορία καί σ' αὐτήν νά μελετᾷ τίς πράξεις τῶν ἐξαιρετῶν ἀνδρῶν, νά βλέπει πῶς διοίκησαν στούς πολέμους, νά ἐξετάζει τίς αἰτίες τῆς νίκης ἢ τῆς ἥττας τους, γιά νά μπορεῖ νά μιμηθεῖ τίς μέν καί νά ἀποφύγει τίς δέ· καί πάνω ἀπ' ὅλα νά ἐνεργεῖ ὅπως ἔχει ἐνεργήσει στό παρελθόν κάποιος ἐξαιρετος ἄνδρας, πού κι αὐτός εἶχε ὡς πρότυπο πρὸς μίμηση κάποιον προγενέστερό του, τιμημένο καί δοξασμένο, καί πού εἶχε διαρκῶς μπροστά τά μάτια του τή συμπεριφορά καί τίς πράξεις του· καθὼς λέγεται ὅτι ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μιμεῖτο τόν Ἀχιλλέα, ὁ Καίσαρ τόν Ἀλέξανδρο, ὁ Σκιπίων τόν Κύρο. Ὅποιοσδήποτε διαβάζει τόν βίο τοῦ Κύρου, πού ἔγραψε ὁ Ξενοφῶν⁷³, ἀναγνωρίζει κατόπιν στή ζωὴ τοῦ Σκιπίωνα πόσο τόν δόξασε ἐκείνη ἡ μίμηση καί πόσο στήν ἀγνότητα, στήν προσήνεια, στήν ἀνθρωπιά, στή γενναιοδωρία ὁ Σκιπίων συμμορφωνόταν μ' ἐκεῖνα τά πράγματα πού εἶχε γράψει γιά τόν Κύρο ὁ Ξενοφῶν. Αὐτούς καί παρόμοιους τρόπους πρέπει νά τηρεῖ ἓνας σῶφρων ἡγεμόνας καί ποτέ νά μὴν μένει ὀκνηρός σέ περίοδο εἰρήνης, ἀλλά μέ ἐπιμέλεια νά τούς θησαυρίζει, γιά νά μπορεῖ νά ἀντέξει στίς ἀντιξοότητες, ἔτσι ὥστε ὅταν ἀλλάξει ἡ τύχη νά τόν βρεῖ προετοιμασμένο νά τῆς ἀντισταθεῖ.

73. Ἡ *Κύρου Παιδεία* ὁ Μ. τήν ἀναφέρει συχνά στά *Discorsi* καί τήν εἶχε διαβάσει σέ λατινική μετάφραση, μιά καί δέν γνώριζε ἀρχαία ἑλληνικά.

XV. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΕΚΕΙΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ
ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΩΣ ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ
ΔΕΧΟΝΤΑΙ ΕΠΑΙΝΟ ἢ Η ΨΟΓΟ

*De his rebus quibus homines, et praesertim principes,
laudantur aut vituperantur*

Μένει τώρα νά δοῦμε ποιό πρέπει νά εἶναι οἱ τρόποι καί ἡ συμπεριφορά ἑνός ἡγεμόνα πρός τούς ὑπηκόους καί τούς φίλους του. Καί ἐπειδή ξέρω ὅτι πολλοί ἔχουν γράψει γι' αὐτό τό θέμα⁷⁴, φοβοῦμαι μήπως, γράφοντας κι ἐγώ, θεωρηθῶ φαντασμένος, μιά καί, ιδιαίτερα κατά τήν ἐξέταση τοῦ ἐν λόγῳ ζητήματος, ἀπομακρύνομαι ἀπό τίς ἀρχές τῶν ἄλλων. Ἀλλά, καθώς πρόθεσή μου εἶναι νά γράψω κάτι χρήσιμο γι' αὐτόν πού καταλαβαίνει, μοῦ φάνηκε ὀρθότερο νά φτάσω μέχρι τήν πραγματική ἀλήθεια τοῦ πράγματος παρά νά μείνω στή φανταστική. Πολλοί ἔπλασαν μέ τή φαντασία τους δημοκρατίες καί ἡγεμονίες, πού ποτέ κανεῖς δέν τίς εἶδε οὔτε ἔμαθε πῶς ὑπάρχουνε στ' ἀλήθεια⁷⁵. Γιατί ἡ ἀπόσταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό πῶς ζοῦμε καί στό πῶς θά ἔπρεπε νά ζοῦμε εἶναι τόσο μεγάλη,

74. Ὅχι μόνο οἱ ἀρχαῖοι (Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ξενοφῶν κ.ἄ.), ἀλλά καί δυτικοί μεσαιωνικοί συγγραφεῖς (Θωμάς Ἀκινάτης, Δάντης, Μαρσίλιος τῆς Πάδοβας) καί κυρίως ἰταλοί τοῦ 14ου αἰ. (Πανορμίτα, Πότζιο, Ποντάνο κ.ἄ.).

75. Ὁ Μ. προκρίνει τήν πραγματική, ἀποτελεσματική, θετική καί βασιμμένη σέ γεγονότα ἀλήθεια (*la verità effettuale della cosa*) τόν ἐνδιαφέρει ἡ μελέτη τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν, τῶν κοινωνικοπολιτικῶν περιστάσεων (παρελθόντος καί παρόντος), καί ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιά τόν σχεδιασμό τοῦ μέλλοντος. Σ' ἕνα τέτοιο πρόγραμμα γιά τήν πολιτική τέχνη, κωδικοποιούνται τά δεδομένα καί ἡ πρακτική καί συνάγονται οἱ κανόνες ἐκεῖνοι πού

ὥστε ὁποῖος ἀφήνει αὐτό πού γίνεται γιά ἐκεῖνο πού θά ἔπρεπε νά γίνεται, προετοιμάζει τήν καταστροφή του μᾶλλον παρά τή σωτηρία του: γιατί ἕνας ἄνθρωπος πού θέλει νά φανεῖ σ' ὄλα καλός, εὐλογο εἶναι νά καταστρέφεται ἀνάμεσα σέ τόσους πού δέν εἶναι καλοί. Γι' αὐτό εἶναι ἀπαραίτητο σ' ἕναν ἡγεμόνα, ἐφόσον ἐπιθυμεῖ νά κρατηθεῖ στήν ἐξουσία, νά μάθει νά μπορεῖ νά μήν εἶναι καλός καί νά χρησιμοποιοῖ ἢ ὄχι τή γνώση αὐτή ἀνάλογα μέ τήν ἀνάγκη.

Παραλείποντας, λοιπόν, τά κατά φαντασίαν πράγματα πού ἀφοροῦν ἕναν ἡγεμόνα καί ἐρευνώντας ὅσα εἶναι ἀληθινά, λέω ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅταν γίνεται συζήτηση γι' αὐτούς, καί κατεξοχήν οἱ ἡγεμόνες ἐπειδή στέκονται πιά ψηλά, χαρακτηρίζονται μέ τίς ιδιότητες ἐκεῖνες πού τούς προσδίδουν ἔπαινο ἢ ψόγο. Ἔτσι ἄλλος θεωρεῖται γενναιόδωρος, ἄλλος τσιγγούνης (γιά νά χρησιμοποιοῦμαι μιά τοσκανική λέξη, γιατί στή γλώσσα μας φιλάργυρος εἶναι κι ἐκεῖνος πού λαχταρᾷ ν' ἀποκτήσει μέ τήν ἄρπαγή, ἐνῶ τσιγγούνη ὀνομάζουμε ἐκεῖνον πού ἀποφεύγει πολύ νά ξοδεύει ἀπό τά δικά του)⁷⁶ ἄλλος θεωρεῖται

ρυθμίζουν ἀποτελεσματικά τήν πορεία τῶν πραγμάτων. Ἐπομένως οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς δέν καθορίζονται ἀπό τήν ἠθική (ἢ ἀπό ἕνα θρησκευτικό ἰδεῶδες) ἀλλά ἔχουν τή δική τους δυναμική ὁ χῶρος τοῦ εἶναι διακρίνεται ριζικά ἀπό τόν χῶρο τοῦ δέοντος, καθώς διαπιστώνεται ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀναγκαῖότητες τῆς πολιτικῆς δράσης καί στίς ἐπιταγές τῆς ἠθικῆς. Ἡ αὐτονομία αὐτή τῆς πολιτικῆς ὁδήγησε στή θεώρηση τοῦ Μ. ὡς τοῦ ἰδρυτῆ τῆς νεότερης πολιτικῆς ἐπιστήμης, πού τήν θεμελιώνει στό φυσικό δίκαιο.

Ὁ ἱστορικός ρεαλισμός τοῦ Μ. διαφοροποιεῖται ἀπό ὄλες τίς ἀναπαράστασεις μιᾶς φανταστικῆς ἀλήθειας (*il' immaginazione della cosa*): τήν πλατωνική πολιτεία (τήν τρέχουσα ἐρμηνεία της πού ὑπαινίσσεται στό κείμενο), τά κείμενα τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων καί τίς οὐτοπίες τῶν ἀνθρωπιστῶν τοῦ αἰῶνα του (λ.χ. τήν *Οὐτοπία* τοῦ Μῶρ, 1516), οἱ ὁποῖοι ὑπέταξαν τήν πολιτική στήν ἠθική καί τήν μεταχειρίστηκαν ὡς τέτοια. Ἄδικος εἶναι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Μ. γιά τούς μεσαιωνικούς, ἀφοῦ αὐτοῖ ἔγραψαν σύμφωνα μέ τήν τοτινή ἀντίληψη γιά τήν πολιτική (πού ἦταν ἡ πραγματική γιά τήν ἐποχή τους) μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στούς μεταγενέστερους του, πού ἐπέμεναν στήν ἠθική καί ὄχι στή – δυνατή πλέον – νατουραλιστική σύλληψη τῶν πραγμάτων.

76. *misero* (τσιγγούνης, μίζερος) – *avar* (φιλάργυρος). Μία διεισδυτική γλωσσική παρατήρηση ἀπό τόν Μ., πού φανερώνει τή μεγάλη του μέριμνα γιά τό ὕφος. Ὁ Μ. ἀντιμετώπισε τό πρόβλημα τῆς λατινικῆς καί τῆς ἰταλικῆς

ευεργέτης, ἄλλος ἄρπαγας· ἄλλος ἄσπλαχνος κι ἄλλος πονόψυχος· ὁ ἓνας ἀναξιόπιστος κι ὁ ἄλλος ἐμπιστος· ὁ ἓνας μαλθακός καί λιπόψυχος, ὁ ἄλλος ἀλύγιστος καί θαρραλέος· ὁ ἓνας εὐπροσήγορος, ὁ ἄλλος ὑπερόπτης· ὁ ἓνας λάγνος, ὁ ἄλλος ἀγνός· ὁ ἓνας εὐθύς, ὁ ἄλλος πανοὔργος· ὁ ἓνας σκληρός, ὁ ἄλλος βολικός· ὁ ἓνας σοβαρός, ὁ ἄλλος ἐπιπόλαιος· ὁ ἓνας εὐσεβής, ὁ ἄλλος ἄπιστος καί ἄλλα παρόμοια.

Καί ἐγὼ γνωρίζω πὼς ὁ καθένας θὰ συμφωνήσει ὅτι θὰ ἦταν πάρα πολὺ ἀξιέπαινο ἓνας ἡγεμόνας νὰ ἔχει ἀπ' ὄλες τίς προαναφερόμενες ιδιότητες, ἐκεῖνες πού θεωροῦνται καλές· ἀλλά, καθότι δέν μπορεῖ κανεὶς νὰ τίς ἔχει ὄλες οὔτε νὰ τίς ἐφαρμόζει στήν ἐντέλεια, γιατί ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν τοῦ τό ἐπιτρέπει, εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι τόσο συνετός, ὥστε νὰ γνωρίζει νὰ ἀποφεύγει νὰ βγάλει κακό ὄνομα γιά ἐκεῖνα τὰ ἐλαττώματα πού θὰ τόν ἔκαναν νὰ χάσει τήν ἐξουσία καί, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ φυλάγεται κι ἀπό ἐκεῖνα πού δέν θὰ τόν ἔκαναν νὰ τήν χάσει· ἂν πάλι δέν μπορεῖ, ἔχει τή δυνατότητα νὰ τ' ἀφήσει χωρὶς πολλή φροντίδα. Καί *etiam* ἄς μὴν νοιάζεται ἂν τοῦ βγεῖ κακό ὄνομα γιά ἐκεῖνα τὰ ἐλαττώματα, χωρὶς τὰ ὁποῖα δύσκολα μπορεῖ νὰ σωθεῖ τό κράτος· γιατί, ἂν τὰ ὑπολογίσουμε ὅλα σωστά, θὰ βρεθεῖ κάτι πού θὰ φαίνεται γιά ἀξιοσύνη καί σάν τ' ἀκολουθήσει θὰ καταστραφεῖ, ἐνῶ κάτι ἄλλο θὰ τοῦ φαινόταν ἐλάττωμα καί ἀκολουθώντας το θὰ πετύχαινε τήν ἀσφάλεια καί τήν εὐημερία του.

γλώσσας ὡς ἐπεῖγον ἐθνικό πρόβλημα: ἔγραψε τὰ κείμενά του (ἀκόμη καί τὰ ἐπίσημα) στή γλώσσα τοῦ λαοῦ καί συνειδητοποίησε ὅτι ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἐνιαίας γλώσσας καί γλωσσικῆς ὁμοιογένειας ἦταν ἀναγκαία γιά τή συγκρότηση ἐθνικῆς ἰταλικῆς ἰδεολογίας, βασικό στάδιο στήν πορεία γιά τήν ἔνωση τῆς Ἰταλίας.

XVI. ΠΕΡΙ ΓΕΝΝΑΙΟΔΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΦΕΙΔΟΥΣ

De liberalitate et parsimonia

Γιά ν' ἀρχίσω, λοιπόν, μέ τίς πρῶτες ιδιότητες πού προα-
νέφερα, λέω πώς θά ἦταν καλό νά θεωρεῖται ὁ ἡγεμών γενναιό-
δωρος⁷⁷. Ὡστόσο, ἡ γενναιοδωρία, χρησιμοποιούμενη ἔτσι ὥ-
στε νά σέ θεωροῦν τέτοιο, σέ βλάπτει· γιατί ἂν χρησιμοποιεῖται
ἐνάρετα καί ὅπως πρέπει, ἡ γενναιοδωρία σου δέν ἀναγνωρίζε-
ται καί δέν θά ἀπαλλαγῆς ἀπό τήν κακή φήμη τοῦ τσιγγούνη·
κι ὁμως, ἂν θέλεις νά διατηρήσεις ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους
τό ὄνομα τοῦ γενναιόδωρου, εἶναι ἀναγκαῖο νά μήν παραλεί-
πεις κανένα εἶδος πολυτέλειας· ἔτσι πάντοτε ἕνας τέτοιος ἡγε-
μόνας θά ξοδέψει σέ παρόμοια ἔργα ὅλα τά πλούτη του· καί
στό τέλος θ' ἀναγκαστεῖ, ἂν θέλει νά διατηρήσει τή φήμη τοῦ
γενναιόδωρου, νά ἐπιβαρύνει ὑπέρμετρα τόν λαό, νά ἐπιβάλλει
φόρους καί νά κάνει τά πάντα πού μπορεῖ νά κάνει γιά ν' ἀπο-
κτήσει χρήματα. Αὐτό θ' ἀρχίσει νά τόν κάνει μισητό στούς ὑ-
πηκόους καί κανεῖς δέν θά τόν ἐκτιμᾷ, μιά καί θάχει φτωχύνει·
ἔτσι, μέ τή γενναιοδωρία του αὐτή, ἔχοντας βλάψει τούς πολ-
λούς καί ὠφελήσει τούς λίγους, δυσκολεύεται στήν πρώτη στε-
ναχώρια καί κινδυνεύει στόν ὅποιονδήποτε πρῶτο κίνδυνο· κι
αὐτός πού τό γνωρίζει καί θέλει ν' ἀλλάξει συνήθειες κακολο-
γεῖται ἀμέσως σάν τσιγγούνης.

Ἐνας ἡγεμόνας, λοιπόν, μήν μπορώντας νά χρησιμοποιή-
σει αὐτήν τήν ἀρετή τοῦ γενναιόδωρου χωρίς προσωπική ζη-
μία, γιά νά τοῦ ἀναγνωριστεῖ πρέπει, ἂν εἶναι συνετός, νά μήν

77. Ἡ ιδιότητα αὐτή τοῦ ἡγεμόνα ἔχει ἀπασχολήσει τόν Μ. καί ἄλλους (εἰ-
δικά σέ σχέση μέ τόν Μαξιμιλιανό) καί ἔχει συζητηθεῖ ἀπό παλιότερους συγ-
γραφεῖς (Τάκιτος, Σουητώνιος, Σενέκας, Κικέρων).

νοιάζεται ἂν τὸν ὀνομάσουν τσιγγούνη· γιατί μέ τόν καιρό θά θεωρεῖται ὀλοένα καί πιό γενναιόδωρος, βλέποντας ὅτι μέ τήν οἰκονομία πού κάνει τά ἔσοδά του ἄρκοῦν, εἶναι σέ θέση ν' ἀμυνθεῖ σ' ὅποιον τόν πολεμᾷ καί νά ἀναλαμβάνει ἐκστρατεῖες χωρίς νά ἐπιβαρύνει τόν λαό· μέ τόν τρόπο αὐτό θά φτάσει στό σημεῖο νά χρησιμοποιεῖ τή μέν γενναιодωρία πρὸς ὄλους ἐκείνους ἀπό τούς ὁποίους δέν παίρνει καί πού εἶναι ἀναρίθμητοι, τή δέ τσιγγουνιά πρὸς ὄλους ἐκείνους στούς ὁποίους δέν δίνει καί πού εἶναι λίγοι. Στά χρόνια μας δέν ἔχουμε δεῖ νά γίνονται σπουδαῖα πράγματα παρά μόνο ἀπό ἐκείνους πού θεωροῦνταν τσιγγούνηδες· οἱ ἄλλοι ἔχουν σβύσει. Ὁ πάπας Ἰούλιος Β', πού ἐπωφελήθηκε ἀπό τό ὄνομα τοῦ γενναιόδωρου γιά νά ἀνέβει στόν παπικό θρόνο, δέν σκέφτηκε νά τό διατηρήσει κι ἄργότερα, γιά νά εἶναι σέ θέση νά διεξάγει πολέμους. Ὁ νῦν βασιλιάς τῆς Γαλλίας ἔκανε τόσους πολέμους χωρίς νά ἐπιβάλλει καμία ἔκτακτη εἰσφορά στούς δικούς του, διότι τά ἐπιπρόσθετα ἔσοδα καλύφθηκαν *solum** ἀπό τή μακρόχρονη οἰκονομία πού ἔκανε. Ὁ σημερινός βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας, ἂν ἔξακολουθοῦσε νά εἶναι γενναιόδωρος, δέν θά εἶχε πραγματοποιήσει οὔτε θά εἶχε νικήσει σέ τόσες ἐπιχειρήσεις.

Ἐπομένως, ἕνας ἡγεμόνας γιά νά μήν ἀναγκάζεται νά κατακλέβει τούς ὑπηκόους του, γιά νά μπορεῖ νά ἀμυνθεῖ, γιά νά μήν γίνει φτωχός καί ἀξιολύπητος, γιά νά μήν ἀναγκαστεῖ νά γίνει ἄρπαγας, πρέπει νά δίνει μικρή σημασία ἂν τοῦ δώσουν τό ὄνομα τοῦ τσιγγούνη· γιατί αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐλαττώματα πού τόν κάνουν νά κυβερνᾷ. Κι ἂν κάποιος ἔλεγε: ὁ Καίσαρ μέ τή γενναιодωρία του κατόρθωσε νά φτάσει στόν αὐτοκρατορικό θρόνο καί πολλοί ἄλλοι, μέ τό νά εἶναι καί νά θεωροῦνται γενναιόδωροι, ἔφτασαν σέ πολύ ὑψηλά ἀξιώματα, ἀπαντῶ: ἐσύ ἢ ἔχεις ἤδη γίνει ἡγεμόνας ἢ εἶσαι στό δρόμο γιά νά γίνεις. Στήν πρώτη περίπτωση μιά τέτοια γενναιодωρία εἶναι ἐπιβλαβής· στή δευτέρα εἶναι ἐντελῶς ἀναγκαῖο νά θεωρεῖσαι γενναιόδωρος. Καί ὁ Καίσαρ ἦταν ἕνας ἀπό ἐκείνους πού ἠθελαν νά ἀνέβουν στήν ἡγεμονία τῆς Ρώμης· ἀλλά, ἂν ἀφότου ἔγινε, εἶχε ἐ-

* μόνον, ἀποκλειστικά.

πιβιώσει καί δέν εἶχε περιορίσει ἐκεῖνα τά ἔξοδα, θά εἶχε καταστρέψει τήν αὐτοκρατορία. Καί ἄν κάποιος ἀποκρινόταν: ὑπῆρξαν πολλοί ἡγεμόνες πού μέ τόν στρατό τους ἔκαναν σπουδαῖα κατορθώματα καί θεωρήθηκαν ἐξαιρετικά γενναιόδωροι, ἀνταπαντῶ: ὁ ἡγεμόνας ξοδεύει ἢ ἀπό τά δικά του καί τῶν ὑπηκόων του ἢ ἀπό ἄλλων. Στήν πρώτη περίπτωση πρέπει νά εἶναι φειδωλός· στήν ἄλλη δέν πρέπει νά παραλείψει κανενός εἶδους γενναιοδωρία.

Καί ἐκεῖνος ὁ ἡγεμόνας πού πορεύεται μαζί μέ τά στρατεύματα, πού ζεῖ ἀπό τίς λεηλασίες, τίς ληστείες καί τά λύτρα, πού διαχειρίζεται περιουσίες ἄλλων, χρειάζεται ἀπαραιτήτως αὐτή τή γενναιοδωρία· διαφορετικά δέν θά τόν ἀκολουθοῦσαν οἱ στρατιῶτες. Μ' αὐτά πού δέν ἀνήκουν οὔτε σέ σένα οὔτε στους ὑπηκόους σου μπορεῖς νά εἶσαι μέγας εὐεργέτης, ὅπως ἦταν ὁ Κύρος, ὁ Καίσαρ καί ὁ Ἀλέξανδρος· γιατί τό νά ξοδεύεις τά τῶν ἄλλων δέν σοῦ χαλᾷ τή φήμη ἀλλά τήν ἐπαυξάνει· τό μόνο πού σέ βλάπτει εἶναι ἡ σπατάλη τῶν δικῶν σου. Καί δέν ὑπάρχει πράγμα πού νά αὐτοαναλίσκεται περισσότερο ἀπό τή γενναιοδωρία: ὅσο τήν χρησιμοποιεῖς χάνεις τή δυνατότητα νά τήν χρησιμοποιήσεις· καί καταντᾷ ἢ φτωχός καί ἀξιολύπητος ἢ, γιά νά ἀποφύγεις τή φτώχεια, ἄρπαγας καί μισητός. Κι ἀνάμεσα σ' ὅλα τά πράγματα πού ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά προσέχει εἶναι τό νά μήν γίνει ἀξιολύπητος καί μισητός· καί ἡ γενναιοδωρία σέ ὀδηγεῖ καί στά δύο. Συνεπῶς, εἶναι πιό φρόνιμο νά διατηρεῖς τή φήμη τοῦ τσιγγούνη, πού προκαλεῖ κακοφημία χωρίς μίσος, παρά, ἐπιθυμώντας τή φήμη τοῦ γενναιόδωρου, νά ὑποχρεωθεῖς νά σέ ἀποκαλοῦν ἄρπαγα, ὄνομα πού προκαλεῖ καί κακοφημία καί μίσος.

XVII. ΠΕΡΙ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ ΕΥΣΠΛΑΧΝΙΑΣ,
ΚΑΙ ΕΑΝ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΥΤΕΡΟ
ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΝΕΙΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ
ΠΑΡΑ ΝΑ ΠΡΟΚΑΛΕΙ ΦΟΒΟ ἢ ΤΟ ΑΝΤΙΘΕΤΟ

De crudelitate et pietate; et an sit melius amari quam timeri, vel e contra

Φτάνοντας στίς ἄλλες προαναφερθεῖσες ιδιότητες, λέω ὅτι ὁ κάθε ἡγεμόνας πρέπει νά ἐπιθυμεῖ νά θεωρεῖται φιλεύσπλαχνος κι ὄχι σκληρός· πρέπει ὅμως νά προσέχει νά μήν χρησιμοποιεῖ λανθασμένα αὐτήν τήν εὐσπλαχνία. Ὁ Καίσαρας Βοργίας ἔχει θεωρηθεῖ σκληρός· κι ὅμως ἐκείνη ἡ σκληρότητά του ἔβαλε τάξη στή Ρομάνια, ἐνώνοντάς την καί ἐπαναφέροντάς την στήν εἰρήνην καί τή νομιμοφροσύνη. Ἄν ἐξεταστῆ καλά τό ζήτημα, θά φανεῖ ὅτι ἐκεῖνος ἦταν πολύ περισσότερο φιλεύσπλαγχνος ἀπό τόν λαό τῆς Φλωρεντίας, ὁ ὁποῖος, γιά νά ἀποφύγει τόν χαρακτηρισμό τοῦ σκληροῦ, ἄφησε νά καταστραφεῖ ἡ Πιστόια⁷⁸. Πρέπει, ἐπομένως, ἓνας ἡγεμόνας νά μήν νοιάζεται γιά τήν κακοφημία τοῦ σκληροῦ, ὅταν πρόκειται νά κρατήσει τούς ὑπηκόους του ἐνωμένους καί πιστούς· γιατί μέ ἐλάχιστα παραδείγματα θά φανεῖ περισσότερο φιλεύσπλαχνος ἀπό ἐκείνους οἱ ὁποῖοι, ἀπό ὑπερβολική φιλευσπλαχνία, ἀφήνουν νά γεννηθοῦν ταραχές, πού φέρνουν δολοφονίες καί ἀρπαγές· γιατί αὐτές βλάπτουν συνήθως τό σύνολο τῶν πολιτῶν, ἐνῶ οἱ ἐκτελέσεις πού ἐπιβάλλονται ἀπό τόν ἡγεμόνα βλάπτουν μόνο ὀρισμένα άτομα. Καί ἀνάμεσα σ' ὄλους τούς ἡγεμόνες, ὁ νέος ἡγεμόνας εἶναι ἀδύνατο νά ἀποφύγει τή φήμη τοῦ σκληροῦ,

78. Ἡ Φλωρεντία ὑποδαύλιζε τή διαίρεση ἀνάμεσα στίς δύο παρατάξεις τῆς πόλης καί ἔτσι συνεχιζόταν ἡ ἀναταραχή, ἐνῶ ἔπρεπε – σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τοῦ Μ. – νά ἐξοντώσει τούς ἡγέτες τους καί νά φέρει τήν εἰρήνην.

γιατί τὰ καινούργια κράτη εἶναι γεμάτα ἀπό κινδύνους. Λέει ὁ Βιργίλιος μέ τό στόμα τῆς Διδούς⁷⁹:

Res dura, et regni novitas me talia cogunt
Moliri, et late fines custode tueri.

Πρέπει, λοιπόν, νά μετῶ προσεκτικά ποιόν θά ἐμπιστευτεῖ καί πῶς θά κινηθεῖ, νά μήν φοβᾶται τόν ἴσκιο του καί νά προχωρᾶ μέ τρόπο μετριοπαθῆ, μέ σύνεση καί ἀνθρωπιά, ὥστε ἡ ὑπερβολική εὐπιστία νά μήν τόν κάνει ἀπερίσκεπτο καί ἡ ὑπερβολική δυσπιστία νά μήν τόν καθιστᾶ ἀνυπόφορο.

Προκύπτει ἀπ' αὐτό ἓνα ἐρώτημα: ἐάν εἶναι καλύτερο νά εἶναι ἀγαπητός παρά νά τόν φοβοῦνται ἢ τό ἀντίθετο. Ἄπαντῶ ὅτι θά ἤθελε νά εἶναι καί τό ἓνα καί τό ἄλλο· ἀλλά, καθότι τοῦ εἶναι δύσκολο νά συνδυᾶσει καί τά δύο, εἶναι πολύ πιο ἀσφαλές νά τόν φοβοῦνται παρά νά τόν ἀγαποῦν, ἐφόσον πρέπει νά συμβαίνει μόνο τό ἓνα ἀπό τά δύο. Γιατί μπορούμε νά ποῦμε γενικά γιά τούς ἀνθρώπους τό ἐξῆς: εἶναι ἀχάριστοι, εὐμετάβλητοι, ψεῦτες καί ὑποκριτές, φυγάδες μπροστά στόν κίνδυνο, ἄπληστοι γιά κέρδος· καί ὅσο τούς κάνεις καλό, ὅλοι εἶναι δικοί σου, προσφέροντάς σου τό αἷμα, τά ὑπάρχοντα, τή ζωή καί τά παιδιά τους, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ παραπάνω, ὅταν ὁ κίνδυνος εἶναι μακριά· ὅταν ὁμως σέ πλησιάσει, ἀλλάζουν. Ἐπομένως, ὁ ἡγεμόνας πού βασιζέται ἐξ ὀλοκλήρου στά λόγια τους, βρίσκεται ὀλοτέλα ἀπροετοιμαστος καί καταστρέφεται· γιατί οἱ φιλίες πού ἀποκτῶνται μέ χρήματα καί ὄχι μέ τό μεγαλεῖο καί τήν εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ἐξαγοράζονται, μά δέν ἔχουν οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ὅταν τίς χρειάζεται δέν μπορεῖ νά τίς χρησιμοποιήσει. Καί οἱ ἀνθρώποι ἔχουν λιγότερους ἐνδοιασμούς νά βλάψουν κάποιον πού εἶναι ἀγαπητός παρά κάποιον πού προκαλεῖ φόβο· γιατί ἡ ἀγάπη κρατιέται ἀπό ἓναν δεσμό ὁ-

79. *Αἰνεῖάδα* I. 563-4: «ἡ δύσκολη κατάσταση καί ἡ νεότητα τοῦ βασιλείου μ' ἀναγκάζουν νά μεταχειριστῶ τέτοιους τρόπους καί νά ἐπαγρυπνῶ σ' ὅλα τὰ σύνορά μου»· ἡ σκληρή πολιτική ἀναγκαιότητα, ἀποτέλεσμα τῆς νεότητος τοῦ βασιλείου μου, μέ ἀναγκάζουν νά πάρω αὐτά τά προληπτικά μέτρα καί νά φυλάω προσεκτικά ὀλοκλήρη τήν ἐπικράτειά μου.

ποχρέωσης, ό όποιος, έπειδή οί άνθρωποι είναι μοχθηροί, σπάει μέ κάθε εύκαιρία προσωπικού συμφέροντος· αντίθετα ό φόβος συγκρατείται από τόν φόβο τής τιμωρίας πού δέν σ' έγκαταλείπει ποτέ.

Πρέπει όμως ό ήγεμόνας νά προκαλεί τόν φόβο μέ τρόπο πού, έάν δέν κερδίζει τήν άγάπη, ν' άποφεύγει τό μίσος· γιατί μπορεί κάλλιστα νά προκαλεί συγχρόνως τόν φόβο και νά μήν είναι μισητός· κάτι πού θά τό κάνει πάντα, έφόσον δέν βάζει χέρι στά άγαθά τών πολιτών και τών ύπηκόων του και στίς γυναίκες τους· όταν όμως παραστεί ανάγκη νά θανατώσει κάποιον, νά τό κάνει μόλις ύπάρξει κατάλληλη δικαιολογία και φανερή άφορμή· αλλά, πάνω άπ' όλα, νά μήν πειράζει τά ύλικά άγαθά τών άλλων· γιατί οί άνθρωποι λησμονούν πιο γρήγορα τόν θάνατο τοῦ πατέρα τους παρά τήν άπώλεια τής πατρικής κληρονομιάς. Έξάλλου άφορμές για τήν άφαίρεση τής περιουσίας δέν λείπουν ποτέ. Και πάντα, εκείνος πού άρχίζει νά ζει μέ τήν άρπαγή, βρίσκει άφορμές για νά παίρνει τίς περιουσίες τών άλλων· ένώ, άπεναντίας, οί άφορμές για νά σκοτώσεις κάποιον σπανίζουν και χάνονται πιο γρήγορα.

Άλλά όταν ό ήγεμόνας βρίσκεται μέ τά στρατεύματά του και διοικεί πλῆθος στρατιωτών, τότε είναι έντελώς άναγκαίο νά μήν νοιάζεται για τή φήμη τοῦ σκληροῦ· γιατί χωρίς αὐτή τή φήμη δέν κρατᾶ ποτέ ένωμένο τό στράτευμα ούτε είναι έτοιμος για καμιά έπιχείρηση. Άνάμεσα στά αξιοθαύμαστα πού έκανε ό Άννίβας συγκαταλέγουμε τό άκόλουθο: ένω είχε πολύ μεγάλο στρατό, άνάμικτο από πολλές και διαφορετικές φυλές, πού είχε όδηγηθει για νά πολεμήσει σέ ξένη γῆ, δέν δημιουργήθηκε ποτέ καμιά διχόνοια άνάμεσά τους ούτε στάση έναντίον τοῦ ήγεμόνα, τόσο στίς κακοτυχίες όσο και στίς καλοτυχίες. Κάτι τέτοιο δέν μπορούσε νά όφείλεται σέ τίποτε άλλο παρά σ' εκείνη τήν άπάνθρωπη σκληρότητά του, ή όποία, μαζί μέ τίς άναριθμητες άρετές του, τόν έκανε πάντα σεβαστό και τρομερό στους στρατιώτες του· και χωρίς αὐτήν, για νά πετύχει αὐτό πού πέτυχε, δέν θά τοῦ έφταναν οί άλλες άρετές του. Οί ιστορικοί όμως, έπιφανειακοί στό σημεῖο αὐτό, από τή μιά μεριά θαυ-

μάζουν αυτήν την πράξη του και από την άλλη καταδικάζουν την κυριότερη αιτία της.

Είναι, βεβαίως, αλήθεια ότι οι άλλες αρετές του δεν θά αρκούσαν, κι αυτό μπορούμε να το παρατηρήσουμε στον Σκιπίωνα, άνδρα σπανιότατο όχι μόνο στην εποχή του αλλά και σ' όλες τις εποχές που γνωρίζουμε, του οποίου τά στρατεύματα ξεγέρθηκαν στην Ίσπανία. Αιτία δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η υπερβολική ευσπλαχνία του, η όποια είχε δώσει στους στρατιώτες του περισσότερη έλευθερία από όση αρμόζει στη στρατιωτική πειθαρχία. Γι' αυτή τή διαγωγή του ο Φλάβιος Μάξιμος τον επέπληξε στη Σύγκλητο και τον αποκάλεσε διαφθορέα του ρωμαϊκού στρατού. "Όταν μάλιστα ένας απεσταλμένος του Σκιπίωνα ρήμαξε τους Λοκρούς, αυτός δεν τους έκδικήθηκε ούτε η αυθαιρεσία του απεσταλμένου του τιμωρήθηκε· τούτο όφείλεται στη βολική του φύση· έτσι πού, θέλοντας κάποιος στη Σύγκλητο να τον δικαιολογήσει είπε ότι ήταν από τους ανθρώπους που ήξεραν καλύτερα να μην σφάλουν παρά να διορθώνουν τά σφάλματα. Ή φύση αυτή θά είχε μέ τον καιρό φθείρει τή φήμη και τή δόξα του Σκιπίωνα, εάν τήν διατηρούσε κι όταν κατείχε τό αυτοκρατορικό άξίωμα· ζώντας, όμως, υπό τή δικαιοδοσία τής Συγκλήτου, αυτή ή επιζήμια ιδιότητά του *non solum* δεν φάνηκε αλλά και τον δόξασε.

Έπιστρέφοντας στό θέμα του να προκαλεϊ κανείς τον φόβο και τήν αγάπη, καταλήγω στό ότι επειδή οι άνθρωποι αγαπούν κατά τή δική τους βούληση και φοβούνται κατά τή βούληση του ήγεμόνα, ένας συνετός ήγεμόνας πρέπει να βασίζεται σ' ό,τι είναι δικό του κι όχι σ' ό,τι είναι των άλλων· όπως ειπώθηκε, αυτό πού πρέπει να προσπαθει είναι να αποφεύγει τό μίσος.

XVIII. ΜΕ ΠΟΙΟΝ ΤΡΟΠΟ ΠΡΕΠΕΙ ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΝΑ ΤΗΡΟΥΝ ΤΙΣ ΥΠΟΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥΣ

Quomodo fides a principibus sit servanda

Ὁ καθένας κατανοεῖ πόσο ἀξιέπαινο εἶναι νά κρατᾶ ἕνας ἡγεμόνας τόν λόγο του καί νά ζεῖ μέ εὐθύτητα κι ὄχι μέ δόλο: ὅπως ὅμως μᾶς δείχνει ἡ πείρα τῶν καιρῶν μας, μεγάλα πράγματα ἔχουν κατορθώσει οἱ ἡγεμόνες πού ἔδωσαν λίγη σημασία στήν καλή πίστη καί πού κατάφεραν μέ δολιότητες νά ξεγελάσουν τά μυαλά τῶν ἀνθρώπων· καί στό τέλος ἔβαλαν κάτω ὅσους βασίστηκαν στήν τιμιότητα.

Πρέπει, λοιπόν, νά γνωρίζετε ὅτι ὑπάρχουν δύο τρόποι νά πολεμήσει κανεῖς: ὁ ἕνας μέ τούς νόμους, ὁ ἄλλος μέ τή δύναμη· ὁ πρῶτος ταιριάζει στούς ἀνθρώπους, ὁ δεύτερος στά θηρία· ἐπειδή ὅμως πολλές φορές δέν ἄρκει ὁ πρῶτος, προστρέχουμε κατ' ἀνάγκην στόν δεύτερο. Γι' αὐτό ἕνας ἡγεμόνας χρειάζεται ἀπαραιτήτως νά ξέρει καλά καί νά χρησιμοποιεῖ τά τεχνάσματα καί τοῦ θηρίου καί τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό τό ἔχουν διδάξει στούς ἡγεμόνες οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μέ παραβολές· γράφουν αὐτοί πώς ὁ Ἀχιλλεύς, καί πολλοί ἄλλοι ἀπό ἐκείνους τούς παλιούς ἡγεμόνες, παραδόθηκαν πρός ἀνατροφή στόν κένταυρο Χείρωνα, πού τούς διαπαιδαγόησε μέ τή δική του διδασκαλία. Τοῦτο, τό νά ἔχεις δηλαδή γιά διδάσκαλο ἕναν μισό ζῶο καί μισό ἄνθρωπο, ἔχει τό νόημα ὅτι ἕνας ἡγεμόνας χρειάζεται νά γνωρίζει νά χρησιμοποιεῖ καί τήν μία καί τήν ἄλλη φύση· καί ἡ μία χωρίς τήν ἄλλη δέν μπορεῖ νά ἀντέξει γιά πολύ.

Ἕνας ἡγεμόνας, λοιπόν, ὄντας ἀναγκασμένος νά γνωρίζει καλά νά συμπεριφέρεται σάν θηρίο, πρέπει ἀπ' αὐτά νά προτιμήσει τήν ἀλεπού καί τό λιοντάρι· γιατί τό μέν λιοντάρι

δέν γλυτώνει από τις παγίδες, ή δέ άλεπού από τούς λύκους. 'Οφείλει, συνεπώς, νά είναι άλεπού για νά ξεχωρίζει τις παγίδες καί lionτάρι για νά τρομάζει τούς λύκους. "Όσοι περιορίζονται μόνο στό lionτάρι δέν καταλαβαίνουν από πολιτική. Έπομένως, ένας συνετός ήγεμόνας δέν μπορεί ούτε πρέπει νά τηρεϊ τόν λόγο του, όταν κάτι τέτοιο στρέφεται εις βάρος του κι όταν οί αίτιες πού τόν έκαναν νά δώσει ύπόσχεση έχουν έκλείψει. Κι αν όλοι οί άνθρωποι ήσαν καλοί, τό δίδαγμα αυτό δέν θά ήταν καλό' αλλά επειδή είναι μοχθηροί καί οί ίδιοι δέν θά κρατούσαν τόν λόγο τους άπέναντί σου, έσύ *etiam** δέν χρειάζεται νά τόν κρατήσεις προς αυτούς. Κι ούτε ποτέ έχει στερέψει ένας ήγεμόνας από νομιμοφανείς δικαιολογίες για νά συγκαλύψει τήν άθέτηση τών λόγων του. Πάνω σ' αυτό θά μπορούσα νά δώσω άμέτρητα σύγχρονα παραδείγματα καί νά δείξω πόσες συνθήκες ειρήνης, πόσες ύποσχέσεις απέβησαν μάταιες καί περιττές εξαιτίας τής άναξιοπιστίας του ήγεμόνα' καί τά κατάφερε καλύτερα αυτός πού έμαθε καλύτερα νά κάνει τήν άλεπού. Είναι όμως άπαραίτητο νά ξέρουμε καλά νά παραλάσσουμε τή φύση αυτή τής άλεπούς καί νά είμαστε μεγάλοι ψευτες καί ύποκριτές' καί οί άνθρωποι είναι τόσο άφελείς καί τόσο ύποκύπτουν στις άνάγκες τής στιγμής, πού όποιος έξαπατά θά βρίσκει πάντα θύματα νά άπατά.

'Από τά πρόσφατα παραδείγματα δέν θέλω νά αντιπαρέλθω ένα. 'Ο 'Αλέξανδρος ΣΤ' δέν έκανε ποτέ τίποτε άλλο ούτε είχε τίποτε άλλο στό μυαλό παρά νά ξεγελά τούς ανθρώπους, καί πάντα έβρισκε άτομα στα όποια νά μπορεί νά τό κάνει. Καί δέν ύπήρξε ποτέ άνθρωπος πού νά είχε μεγαλύτερη άποτελεσματικότητα στό νά πείθει καί νά επικυρώνει μέ τούς μεγαλύτερους όρκους ένα πράγμα καί πού νά τούς τηρεϊ λιγότερο' κι όμως, πάντοτε πετύχαινε στις άπάτες του *ad votum**, γιατί γνώριζε καλά αυτή τήν πλευρά τής ανθρώπινης φύσης. Ένας ήγεμόνας, λοιπόν, δέν είναι άπαραίτητο νά έχει πράγματι όλες τις ιδιότητες πού έγραψα παραπάνω, είναι όμως άπολύτως αναγ-

* άκόμη περισσότερο.

* κατά προαίρεση, σύμφωνα μέ τις επιθυμίες του.

καῖο νά φαίνεται ὅτι τίς ἔχει. Θά τολμήσω μάλιστα νά πῶ τό ἐξῆς, πῶς ὅταν τίς ἔχει καί τίς τηρεῖ πάντοτε, εἶναι ἐπιζήμιες, ἐνῶ ὅταν φαίνεται ὅτι τίς ἔχει, εἶναι χρήσιμες: νά φαίνεται πονετικός, ἐντιμος, καταδεκτικός, εἰλικρινής, εὐσεβής, καί νά εἶναι ἄλλά νά εἶναι προδιατεθειμένος, ὅταν χρειάζεται νά μήν εἶναι, νά μπορεῖ καί νά ξέρει ν' ἀλλάξει στό ἀντίθετο⁸⁰. Καί πρέπει νά καταλάβουμε τό ἐξῆς: ἕνας ἡγεμόνας, καί κυρίως ἕνας καινούργιος ἡγεμόνας, δέν μπορεῖ νά τηρεῖ ὅλα ἐκεῖνα τά πράγματα γιά τά ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι θεωροῦνται καλοί, γιατί συχνά βρίσκεται στήν ἀνάγκη, γιά νά διατηρήσει τήν ἐξουσία, νά ἐνεργήσει μέ τρόπο ἀντίθετο στήν καλή πίστη, τή συμπόνια, τήν ἀνθρωπιά, τή θρησκεία. Γι' αὐτό πρέπει νά εἶναι ψυχικά προετοιμασμένος νά στρέφεται κατά κεί πού τόν προστάζουν οἱ ἄνεμοι τῆς τύχης καί οἱ μεταβολές τῶν πραγμάτων καί, ὅπως ἔχω πεῖ παραπάνω, νά μήν ἀπομακρύνεται ἀπό τό καλό, ἐφόσον μπορεῖ, ἀλλά νά ξέρει καί νά γυρνᾷ στό κακό, ἐφόσον προκύψει ἀνάγκη.

Πρέπει, λοιπόν, ἕνας ἡγεμόνας νά προσέχει πολύ νά μήν τοῦ ξεφύγει ποτέ ἀπό τό στόμα κάτι πού νά μήν εἶναι γεμάτο ἀπό τίς προηγούμενες πέντε ἀρετές καί νά φαίνεται, σ' ὅποιον τόν βλέπει καί τόν ἀκούει, γεμάτος οἶκτο, γεμάτος καλή πίστη, γεμάτος εὐθύτητα, γεμάτος ἀνθρωπιά, γεμάτος εὐσέβεια. Καί τίποτε πῶ ἀπαραίτητο ἀπό τό νά φαίνεται ὅτι ἔχει αὐτήν τήν τελευταία ἀρετή⁸¹. Οἱ ἄνθρωποι, ἐν γένει, κρίνουν περισσό-

80. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ σημασία πού προσδίδει ὁ Μ. στήν ἐξωτερική εἰκόνα καί τό ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα. Στό ζεῦγος εἶναι – δέον προέκρινε τό πρῶτο' στό κεφάλαιο αὐτό ἀπό τό ζεῦγος εἶναι – φαίνεσθαι προκρίνει τό φαίνεσθαι, φανερόντας καί ἐδῶ, ὅπως καί ἄλλοῦ, γνώση καί διεισδυτική παρατήρηση τῆς πολιτικῆς ψυχολογίας. Ἡ καλή εἰκόνα ἐξασφαλίζει τή δύναμη τοῦ ἡγεμόνα ἀλλά καί τό μεγαλεῖο τῆς ἐξουσίας βοηθάει νά ἐμπεδωθεῖ καί νά γίνει ἀποδεκτή ἡ εἰκόνα' ὁ ἡγεμόνας ἀπλῶς δέν πρέπει νά δεσμεύεται ἀπό τίς ἠθικές ἰδιότητες πού τυχόν ἔχει. Μέσα στίς γραμμές αὐτές βρίσκεται διατυπωμένη μία θεμελιώδης ἀρχή τῆς προπαγάνδας: μπορεῖς νά πείσεις τόν λαό γιά ὅτιδήποτε, ἀκριβῶς ἐπειδή στό φαντασιακό του λέξεις καί εἰκόνες ὑποβάλλουν ἀνταντακλαστικές συμπεριφορές.

81. Ὁ Μ., σύμφωνος μέ τό πνεῦμα τῶν καιρῶν του, θεωρεῖ τή θρησκεία ὄργανο στά χέρια τοῦ ἡγεμόνα (*instrumentum regni*), μιά ἰδεολογία πού μπορεῖ

τερο μέ βάση τά μάτια παρά τά έργα' γιατί ὅλοι μποροῦν νά δοῦν, λίγοι ὅμως καταλαβαίνουν. Ὁ καθένας βλέπει αὐτό πού φαίνεται, λίγοι ὅμως καταλαβαίνουν αὐτό πού πραγματικά εἶσαι' κι αὐτοί οἱ λίγοι δέν τολμοῦν νά ἐναντιωθοῦν στή γνώμη τῶν πολλῶν, πού ἔχουν τήν αὐθεντία τοῦ κράτους νά τούς προστατεύει' καί στίς πράξεις ὄλων τῶν ἀνθρώπων, καί ιδιαίτερα τῶν ἡγεμόνων, ὅπου δέν ὑπάρχει ἕνα δικαστήριο στό ὅποιο νά προσφύγεις, κρίνει κανεῖς ἀπό τό τελικό ἀποτέλεσμα. Ἄς ἐπιτύχει, λοιπόν, ἕνας ἡγεμόνας νά κερδίσει καί νά διατηρήσει τό κράτος: τά μέσα ὅλοι θά τά κρίνουν πάντοτε ἔντιμα καί ἀξιόπαινα' γιατί ὁ ὄχλος παρασύρεται ἀπό τά φαινόμενα καί τίς ἐπιτυχίες' καί στόν κόσμο δέν ὑπάρχει παρά μονάχα ὄχλος' καί οἱ λίγοι δέν ἔχουν πού νά σταθοῦν, ὅταν οἱ πολλοί ἔχουν πού νά στηριχθοῦν⁸².

Στά χρόνια μας κάποιος ἡγεμόνας, πού δέν θά ἦταν καλό νά κατονομάσουμε⁸³, δέν κηρύσσει τίποτε ἄλλο παρά τήν εἰρήνη καί τήν καλή πίστη, ἐνῶ εἶναι ἄσπονδος ἐχθρός καί τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης: καί ἡ μία καί ἡ ἄλλη, ἄν τίς εἶχε τηρήσει, θά τοῦ εἶχαν στερήσει πολλές φορές ἢ τό κύρος του ἢ τό κράτος του.

νά ἀποβεῖ χρήσιμη (ὡς πολιτική θρησκεία) στό ἐκκοσμικευμένο κράτος, ὅπου ἡ πνευματική ἐξουσία ὑποτάσσεται στήν κοσμική. Ἐπομένως, ἡ εὐσέβεια ἢ θρησκευτικότητα (*religione*) εἶναι ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς εἰκόνας πού προβάλλει ὁ ἡγεμόνας στόν λαό του. Αὐτό πού θά πρέπει νά προσέξει εἶναι, στήν προοπτική τοῦ Μ., νά μὴν συγχέει τά δύο ἐπίπεδα, θρησκεία καί πολιτική: ἄν θέλει, μπορεῖ νά πιστεύει, ἀλλά ὅταν χρειάζεται νά ἀσκεῖ πολιτική (ἄρα καί βία) νά μὴν δρᾷ ὡς εὐσεβῆς. Πάντως νά χρησιμοποιεῖ τή θρησκεία, ἐφόσον αὐτό εἶναι ἀποτελεσματικό, καί νά ἐμφανίζεται σάν πιστός' νά μὴν φτάνει ὅμως στό σημεῖο νά πιστέψει στή θρησκεία του καί νά πέσει θύμα αὐτῆς τῆς πίστης του, ὅπως ὁ Σαβοναρόλα.

82. *e li pochi non ci hanno luogo, quando li assai hanno dove appoggiarsi*: οἱ λίγοι (ἢ μειοψηφία, οἱ ἱκανοί καί συνετοί) δέν ἔχουν δύναμη, δέν μετροῦν καθόλου, δέν μποροῦν νά βεβαιώσουν τήν ἀλήθεια στήν ὁποία κατέληξαν, ὅταν οἱ πολλοί (ἢ πλειοψηφία) ἔχουν νά στηριχθοῦν στό μεγαλεῖο τοῦ κράτους, στίς ἐπιτυχίες τοῦ ἡγεμόνα. Ὅσοι ἐξοβελίζουν τό «νον», ἀκολουθώντας τήν ἔκδοση τοῦ Lisio, ἐρμηνεύουν: οἱ λίγοι ἔχουν ἀξία, βρίσκουν τόπο νά σταθοῦν, ὅταν οἱ πολλοί ἔχουν πού ν' ἀκουμπήσουν ἢ τούς βάλουνε γιά στήριγμα.

83. Ὁ Φερδινάρδος ὁ Καθολικός.

XIX. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΟΦΥΓΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΙΣΟΥΣ

De contemptu et odio fugiendo

Ἄλλά ἐπειδὴ ἀπὸ τίς ἰδιότητες πού ἔχουν μνημονευτεῖ ἔχω μιλήσει γιὰ τίς πιά σημαντικές, θέλω νά συζητήσω τίς ὑπόλοιπες μέ συντομία ὑπὸ τὴν ἀκόλουθη γενικὴ ἀρχή: ὅτι ὁ ἡγεμόνας πρέπει, ὅπως παραπάνω ἔχει ἐν μέρει εἰπωθεῖ, νά προσέχει καὶ νά ἀποφεύγει ἐκεῖνα τὰ πράγματα πού τὸν κάνουν μισητό καὶ καταφρονητέο· καὶ ὅσες φορές τὰ ἀποφεύγει, θά ἔχει ἐκπληρώσει τὸ καθῆκον του καὶ δέν θά κινδυνεύει διόλου νά βγάλει κακό ὄνομα. Μισητός γίνεται, κυρίως, ὅπως εἶπα, ὅταν εἶναι ἄρπαγας καὶ σφετεριστὴς τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν γυναικῶν τῶν ὑπηκόων του· ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νά ἀπέχει· καὶ ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού δέν βάζει χέρι στὴν περιουσία τῶν περισσοτέρων οὔτε τοὺς ἀτιμάζει, ἐκεῖνοι ζοῦν εὐχαριστημένοι κι αὐτός ἔχει νά συγκρουστεῖ μόνο μέ τὴ φιλοδοξία τῶν λίγων, ἡ ὁποία χαλιναγωγεῖται μέ πολλοὺς τρόπους καὶ μέ εὐκολία. Ἄξιοκαταφρόνητος γίνεται ὅταν θεωρεῖται εὐμετάβλητος, ἐπιπόλαιος, μαλθακός, λιπόψυχος, ἀναποφάσιτος: ἀπὸ αὐτὰ ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά φυλάγεται σάν νᾶναι σκόπελοι καὶ νά προσπαθεῖ ἀπὸ τὰ ἔργα του νά ἀναδεικνύεται μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, σοβαρότητα, δύναμη· καὶ στὴ διαχείριση τῶν ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων τῶν ὑπηκόων πρέπει νά θέλει ἢ κρίση του νά εἶναι τελεσίδικη· καὶ νά μένει σταθερός στὴ γνώμη του, ὥστε κανένας νά μὴν σκέφτεται οὔτε νά τὸν ἐξαπατήσει οὔτε νά τὸν μεταπίσει.

Ὁ ἡγεμόνας πού δημιουργεῖ τέτοια εἰκόνα γιὰ τὸν ἑαυτό του εἶναι πολὺ εὐπόλητος· καὶ ἐναντίον ὁποιοῦ εἶναι εὐπόλητος μέ δυσκολία συνομωτεῖ κανεὶς, μέ δυσκολία ἐπιτίθε-

ται, υπό την προϋπόθεση να θεωρείται ἄριστος καί ἀξιοσέβαστος ἀπό τούς δικούς του. Γιατί ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά φοβᾶται δύο πράγματα: ἕνα στό ἐσωτερικό, τούς ὑπηκόους του, κι ἕνα στό ἐξωτερικό, τούς ἰσχυρούς ξένους. Ἀπό τούς τελευταίους προστατεύεται μέ τόν καλό στρατό καί μέ τούς καλούς φίλους· κι ἂν ὑπάρχει καλός στρατός, θά ὑπάρχουν πάντοτε καί καλοί φίλοι· καί οἱ ἐσωτερικές ὑποθέσεις θά μένουν πάντα σταθερές, ὅταν μένουν σταθερές καί οἱ ἐξωτερικές, ἂν δέν διαταραχθοῦν ἀπό κάποια συνομοσία· κι ὅταν ἀκόμη κινηθοῦν οἱ ἐξωτερικοί ἐχθροί, ἐάν αὐτός εἶναι ὀργανωμένος καί ἔχει ζήσει ὅπως ἔχω πει, ὅταν δέν χάνει τό θάρρος του, πάντα θά ἀποκρούει κάθε ἐπίθεση, ὅπως εἶπα ὅτι ἔκανε ὁ σπαρτιάτης Νάβις.

Ἄλλά, ὡς πρός ὑπηκόους, ὅταν ἐπικρατεῖ ἡρεμία στό ἐξωτερικό, πρέπει νά ἀνησυχεῖ μήπως συνομωτοῦν κρυφά: ἀπό τήν περίπτωση αὐτή ὁ ἡγεμόνας ἐξασφαλίζεται ἱκανοποιητικά, ἀποφεύγοντας νά εἶναι μισητός ἢ ἀξιοκαταφρόνητος καί κρατώντας τόν λαό εὐχαριστημένο μαζί του· κάτι πού εἶναι ἀπαραίτητο νά ἐπιτευχθεῖ, ὅπως ἔχει ἀναλυθεῖ παραπάνω. Ἐνα ἀπό τά πιό ἰσχυρά φάρμακα πού διαθέτει ἕνας ἡγεμόνας ἐναντίον τῶν συνομοσιῶν, εἶναι νά μήν εἶναι μισητός ἀπό τό σύνολο· γιατί πάντοτε ὁποιος συνομωτεῖ πιστεύει ὅτι μέ τόν θάνατο τοῦ ἡγεμόνα ἱκανοποιεῖ τόν λαό· ὅταν ὁμως πιστεύει ὅτι θά τόν ἐρεθίσει, δέν ἔχει τό θάρρος νά πάρει τέτοια ἀπόφαση, γιατί τότε οἱ δυσκολίες πού συναντοῦν οἱ συνωμότες εἶναι ἄπειρες⁸⁴. Ἀπό τήν πείρα βλέπουμε ὅτι οἱ συνομοσίες εἶναι πολλές ἀλλά ἐκείνες πού πέτυχαν λίγες· γιατί ὁποιος συνομωτεῖ δέν μπορεῖ νά εἶναι μόνος, οὔτε μπορεῖ νά διαλέξει συντρόφους, παρά μόνο ἐκείνους πού πιστεύει ὅτι εἶναι δυσαρεστημένοι· κι ὅταν σ' ἔνανυ δυσαρεστημένο ἀνοίξεις τήν ψυχὴ σου, τοῦ δίνεις εὐκαιρία νά νιώσει εὐχαρίστηση, γιατί φανερώνοντάς του τό μυστικό σου αὐτός μπορεῖ νά ἐλπίζει σέ κάθε ὠφέλεια· ἔτσι ὥστε, βλέποντας ἀπό τή μιά τό κέρδος σίγουρο καί ἀπό τήν ἄλλη βλέποντάς το ἀμφίβολο καί γεμάτο κινδύνους, θά πρέπει, γιά νά

84. Βλ. ἐκτενὴ συζήτηση στά *Discorsi* III. 6.

σου μείνει πιστός, νά είναι ἢ σπάνιος φίλος ἢ φανατισμένος ἐχθρός τοῦ ἡγεμόνα.

Γιά νά περιορίσουμε ὁμως τό ζήτημα σέ λίγες φράσεις, λέω ὅτι ἀπό τή μεριά τοῦ συνομῶτη δέν ὑπάρχει παρά φόβος, ἀνησυχία καί ὁ τρόμος τῆς τιμωρίας πού τόν ἀναστατώνει ἀντίθετα ἀπό τή μεριά τοῦ ἡγεμόνα βρίσκονται ἡ αὐθεντία τῆς ἡγεμονίας, οἱ νόμοι, ἡ προστασία τῶν φίλων καί τοῦ κράτους πού τόν προασπίζονται ἔτσι, ὅταν σ' ὅλα αὐτά προστεθεῖ ἡ εὐνοια τοῦ λαοῦ, εἶναι ἀδύνατον κάποιος νά εἶναι τόσο ἀπερίσκεπτος ὥστε νά συνομωτήσῃ. Γιατί ἐνώ συνήθως ἕνας συνομῶτης φοβᾶται πρὶν ἀπό τήν ἐκτέλεση τοῦ κακοῦ, σ' αὐτήν τήν περίπτωση πρέπει νά φοβᾶται ἀκόμη περισσότερο μετά, ἀφοῦ γίνει ἡ δολοφονία, γιατί θά ἔχει ἐχθρό του τόν λαό καί γι' αὐτό δέν θά μπορεῖ νά ἐλπίζει ὅτι θά βρεῖ κάποιο καταφύγιο.

Γι' αὐτήν τήν περίπτωση θά μπορούσαμε νά δώσουμε ἀναρίθμητα παραδείγματα· ἀλλά θέλω νά ἄρκεσῶ μόνο σ' ἕνα, πού ἔγινε στά χρόνια τῶν πατέρων μας. Ὁ ἄρχοντας Ἀννίβας Μπεντιβόλι, παππούς τοῦ σημερινοῦ ἄρχοντα Ἀννίβα, ἡγεμόνας τῆς Μπολόνια, φονεύθηκε ἀπό τούς Καννέσκι πού συνομώτησαν ἐναντίον του, καί ἀπό τή γενιά του δέν ἔμεινε ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν ἄρχοντα Τζιοβάννι, πού ἦταν ἀκόμη στήν κούνια· ἀμέσως μετά τή δολοφονία αὐτή ξεσηκώθηκε ὁ λαός καί σκότωσε ὅλους τούς Καννέσκι. Αὐτό ὀφείλεται στή συμπάθεια πού ἔτρεφε ὁ λαός γιά τόν οἶκο τῶν Μπεντιβόλι ἐκεῖνα τά χρόνια: τόση ἦταν ἡ ἀγάπη, ὥστε, μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀννίβα, ἐπειδή δέν ἔμεινε στή Μπολόνια κανένας, πού νά μπορούσε νά κυβερνήσῃ τό κράτος, κι ἐπειδή ὑπῆρχε μιά φήμη πώς στή Φλωρεντία εἶχε γεννηθεῖ ἕνας ἀπό τό γένος Μπεντιβόλι, πού θεωρεῖτο μέχρι τότε γιός ἐνός σιδερά, ἦρθαν οἱ Μπολονέζοι γι' αὐτόν στή Φλωρεντία καί τοῦ ἀνέθεσαν τή διακυβέρνηση τῆς πόλης τους· καί τήν κυβέρνησε μέχρις ὅτου ὁ ἄρχοντας Τζιοβάννι ἔφτασε σέ ἡλικία κατάλληλη γιά νά κυβερνήσῃ.

Συμπεραίνω λοιπόν, ὅτι ἕνας ἡγεμόνας δέν πρέπει νά ὑπολογίζει ἰδιαίτερα τίς συνομοσίες, ὅταν ἔχει τή συμπάθεια τοῦ λαοῦ· ὅταν ὁμως τοῦ εἶναι ἐχθρικός καί τόν μισεῖ, πρέπει νά προσέχει τό κάθε τι καί τόν καθένα. Τά καλά ὀργανωμένα

κράτη καί οἱ σοφοί ἡγεμόνες ἔχουν μέ κάθε ἐπιμέλεια φροντίσει νά μὴν φέρνουν σέ ἀπόγνωση τούς μεγάλους καί νά ἱκανοποιοῦν καί νά κρατοῦν εὐχαριστημένο τόν λαό· γιατί αὐτή εἶναι μία ἀπό τίς σημαντικότερες φροντίδες ἑνός ἡγεμόνα.

Ἐνάντια στά καλά ὀργανωμένα καί κυβερνημένα βασίλεια τῶν καιρῶν μας εἶναι ἐκεῖνο τῆς Γαλλίας. Σ' αὐτό ὑπάρχουν πολυάριθμοι καλοὶ θεσμοί, ἀπό τούς ὁποίους ἐξαρτᾶται ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀσφάλεια τοῦ βασιλιᾶ· ἀπ' αὐτούς πρῶτος εἶναι τό κοινοβούλιο καί τό κύρος του· γιατί ἐκεῖνος πού ὀργάνωσε αὐτό τό βασίλειο, ἔχοντας γνώση τῆς φιλοδοξίας τῶν ἰσχυρῶν καί τῆς αὐθάδειάς τους καί κρίνοντας ὅτι τούς χρειάζεται ἕνα χαλινάρι στό στόμα πού νά τούς συγκρατεῖ, καί ἀπό τήν ἄλλη, γνωρίζοντας τό μῖσος τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῶν ἀρχόντων, πού προέρχεται ἀπό φόβο, καί θέλοντας νά τόν ἐξασφαλίσει, θέλησε νά μὴν ἀποτελεῖ αὐτό ἰδιαίτερη μέριμνα τοῦ βασιλιᾶ, γιά νά τόν ἀπαλλάξει ἀπό αὐτή τήν εὐθύνη πού θά μπορούσε νά ἔχει ἐναντι τῶν μεγάλων εὐνοῶντας τόν λαό καί ἐναντι τοῦ λαοῦ εὐνοῶντας τούς μεγάλους· καί γιά τόν σκοπό αὐτό θεσμοθέτησε ἕναν τρίτο κριτή πού, χωρίς νά ἔχει εὐθύνη ὁ βασιλιάς, θά πληττει τούς μεγάλους καί θά εὐνοεῖ τούς μικρούς. Δέν θά μπορούσε νά ὑπάρχει οὔτε καλύτερος οὔτε πῶς συνετός θεσμός ἀπ' αὐτόν, πού νά ἐξασφαλίζει καλύτερα τόν βασιλιά καί τό βασίλειο. Ἀπό τά παραπάνω μπορούμε νά συνάγουμε κάτι ἄλλο ἀξιοσημεῖο: ὅτι οἱ ἡγεμόνες πρέπει τήν ἐκτέλεση τῶν ἔργων πού συνεπάγονται εὐθῦνες νά τήν ἀναθέτουν σέ ἄλλους, ἐνῶ ἐκεῖνα πού φέρνουν ἀναγνώριση νά τά κρατοῦν γιά τόν ἑαυτό τους. Καταλήγω ξανά στό ὅτι ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά ὑπολογίζει τούς μεγάλους ἀλλά νά μὴν γίνεται μισητός στόν λαό.

Θά φαινόταν ἴσως σέ πολλούς, μελετώντας τή ζωὴ καί τόν θάνατο κάποιου ρωμαίου αὐτοκράτορα, ὅτι πρόκειται γιά παράδειγμα ἀντίθετο πρὸς τή δική μου γνώμη, βρίσκοντας κάποιον πού ἔζησε πάντα ἐνάρετα καί ἐπέδειξε σπουδαῖα ψυχικά χαρίσματα, νά ἔχει χάσει τήν ἐξουσία ἢ καί νά ἔχει θανατωθεῖ ἀπό τούς δικούς του, πού συνομώτησαν ἐναντίον του. Θέλοντας, λοιπόν, νά δώσω μιάν ἀπάντηση σ' αὐτές τίς ἐνστάσεις, θά ἐξετάσω τίς ἰδιότητες μερικῶν αὐτοκρατόρων, δείχνοντας

τίς αιτίες τῆς καταστροφῆς τους, πού δέν εἶναι διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες πού ὑποστηρίζω παράλληλα θά θέσω ὑπ' ὄψη ὅσα πράγματα εἶναι ἀξιόλογα γιά ὅποιον μελετᾶ τά γεγονότα τῶν χρόνων ἐκεῖνων. Καί μοῦ ἀρκεῖ νά μνημονεύσω ὅλους ἐκεῖνους τούς αὐτοκράτορες πού διαδέχθηκαν ὁ ἕνας τόν ἄλλο στόν θρόνο ἀπό τόν φιλόσοφο Μάρκο μέχρι τόν Μαξιμίνο: αὐτοί ἦσαν ὁ Μάρκος, ὁ γιός του Κόμοδος, ὁ Περτίναξ, ὁ Ἰουλιανός, ὁ Σεβήρος, ὁ γιός του Ἀντωνίνος Καρακάλλας, ὁ Μακρίνος, ὁ Ἡλιογάβαλος, ὁ Ἀλέξανδρος καί ὁ Μαξιμίνος.

Κατ' ἀρχάς πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι, ἐνῶ στίς ἄλλες ἡγεμονίες πρέπει νά ἀνταγωνίζονται μόνο ἐναντία στή φιλοδοξία τῶν μεγάλων καί τήν αὐθάδεια τοῦ λαοῦ, οἱ ρωμαῖοι αὐτοκράτορες εἶχαν μία τρίτη δυσκολία, νά ὑπομείνουν τή σκληρότητα καί τήν ἀπληστία τῶν στρατιωτῶν. Κάτι πού ἦταν τόσο δύσκολο, ὥστε νά γίνει αἰτία καταστροφῆς πολλῶν· γιατί εἶναι δύσκολο νά ἱκανοποιεῖς καί τούς στρατιῶτες καί τόν λαό· γιατί ὁ λαός ἀγαπᾶ τήν ἡρεμία καί γι' αὐτό ἀγαπᾶ τούς φιλειρηνικούς ἡγεμόνες, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες ἀγαποῦν τόν πολεμοχαρή ἡγεμόνα, τόν ἀλαζόνα, τόν σκληρό καί τόν ἄρπαγα. Καί θέλουν νά ἀσκεῖ αὐτές τίς ιδιότητες εἰς βάρος τοῦ λαοῦ, γιά νά μποροῦν νά ἔχουν διπλό μισθό καί νά δίνουν διέξοδο στήν ἀπληστία καί τή σκληρότητά τους.

Αὐτά τά πράγματα ὀδήγησαν πάντοτε στήν καταστροφή τούς αὐτοκράτορες πού εἴτε λόγω χαρακτήρα εἴτε λόγω ἀπειρίας δέν εἶχαν μεγάλο κύρος, τέτοιο ὥστε νά συγκρατοῦν τόν λαό καί τόν στρατό· καί οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς, ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι πού γιά πρώτη φορά ἀνέβαιναν στήν ἐξουσία, ἀναγνωρίζοντας τή δυσκολία αὐτῶν τῶν δύο ἀντίθετων στοιχείων, εἶχαν τήν τάση νά ἱκανοποιοῦν τόν στρατό, λογαριάζοντας ἐλάχιστα τίς ἀδικίες πού γίνονταν στόν λαό. Μιά τέτοια πρακτική ἦταν ἀναπόφευκτη: γιατί οἱ ἡγεμόνες, μήν μπορώντας νά μήν εἶναι μισητοί ἀπό κανένα, πρέπει κατ' ἀρχήν νά μοχθήσουν νά μήν εἶναι μισητοί ἀπό τό σύνολο· κι ὅταν δέν μποροῦν νά τό πετύχουν, πρέπει νά προσπαθήσουν μέ κάθε τέχνη ν' ἀποφύγουν τό μίσος τῶν πιό ἰσχυρῶν ὁμάδων. Οἱ δέ ἡγεμόνες πού ὡς καινούργιοι εἶχαν ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν μεγάλη δημοτικότητα,

προσκολλούνταν περισσότερο στους στρατιώτες και όχι στον λαό: κάτι που τους έβγαине σε καλό ή σε κακό, ανάλογα με τόπο που γνώριζε ο κάθε ήγεμόνας να διατηρεί το κύρος του ανάμεσά τους.

Ἐξαιτίας τῶν προαναφερθέντων λόγων ὁ Μάρκος, ὁ Περτίναξ καί ὁ Ἀλέξανδρος, πού ἔκαναν ὅλοι ἀπλή ζωή, ἦσαν λάτρεις τῆς δικαιοσύνης, ἐχθροί τῆς σκληρότητας, φιλόανθρωποι καί ἀγαθοί, εἶχαν ὅλοι τους, ἐκτός ἀπό τόν Μάρκο, ἄσχημο τέλος. Μόνο ὁ Μάρκος ἐζήσῃ καί πέθανε μέ μεγάλες τιμές, γιατί αὐτός ἐνθρονίστηκε κληρονομικῶ δικαίῳ καί δέν τό ὄφειλε αὐτό οὔτε στους στρατιῶτες οὔτε στόν λαό· στή συνέχεια, ἔχοντας πολλές ἀρετές πού τόν ἔκαναν ἀξιόσεβαστο, κρατοῦσε πάντα, ὅσο ζοῦσε, τόν στρατό σέ τάξη καί τόν λαό στά ὄριά του, καί ποτέ δέν τόν μίσησαν οὔτε τόν περιφρόνησαν. Ἀντίθετα, ὁ Περτίναξ εἶχε γίνει αὐτοκράτορας παρά τή θέληση τῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι, ὄντας συνηθισμένοι νά ζοῦν ἀκόλαστα ὑπό τήν ἐξουσία τοῦ Κόμμοδου, δέν μπόρεσαν νά ἀνεχτοῦν τήν ἐνάρετη ζωή στήν ὁποία ὁ Περτίναξ θέλησε νά τοὺς ἐπαναφέρει· γι' αὐτό τόν μίσησαν καί σ' αὐτό τό μίσος προστέθηκε καί ἡ περιφρόνηση πού ἦταν γέρος, κι ἔτσι ἔπεσε ἀπό τά πρῶτα χρόνια τῆς διακυβέρνησῃς του.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τό μίσος ἀποκτιέται τόσο ἀπό καλά ἔργα ὅσο καί ἀπό κακά· καί γι' αὐτό, ὅπως εἶπα παραπάνω, ἓνας ἡγεμόνας, ἐπιθυμῶντας νά διατηρήσει τήν ἐξουσία του, ἀναγκάζεται συχνά νά μὴν εἶναι καλός· γιατί, ὅταν τό σύνολο, τό ὁποῖο κρίνεις ὅτι σοῦ χρειάζεται ἀπαιτήτως γιά νά διατηρηθεῖς, εἶτε εἶναι ὁ λαός εἶτε οἱ στρατιῶτες εἶτε οἱ μεγάλοι, εἶναι διεφθαρμένο, σέ συμφέρε νά ἀκολουθεῖς τίς διαθέσεις του, γιά νά τό ἱκανοποιεῖς, καί τότε τά καλά ἔργα εἶναι ἐπιζήμια γιά σένα. Ἀλλά ἄς ἐρθομε στόν Ἀλέξανδρο: αὐτός εἶχε τόση καλοσύνη, πού ἀνάμεσα σ' ἄλλα πού τόν ἐπαίνεσαν εἶναι καί τοῦτο, ὅτι στά δεκατέσσερα χρόνια πού κράτησε τήν ἐξουσία δέν θανάτωσε κανέναν χωρίς δίκῃ· κι ὁμως, ἐπειδὴ θεωρήθηκε μαλθακός πού ἄφηνε τή μητέρα του νά τόν κουμαντάρει, περιφρονήθηκε γι' αὐτό καί ὁ στρατός συνωμότησε ἐναντίον του καί τόν σκότωσε.

Ἐξετάζοντας τώρα, κατ' ἀντιδιαστολή, τοὺς χαρακτήρες τοῦ Κόμμοδου, τοῦ Σεβήρου, τοῦ Ἀντωνίνου Καρακάλλα καὶ τοῦ Μαξιμίνου, θά τοὺς βρεῖτε σκληρότατους καὶ ἀρπακτικότετους· αὐτοί, γιὰ νά ἱκανοποιήσουν τοὺς στρατιῶτες δέν παρέλειψαν κανενὸς εἶδους ἀδικία πού νά μπορούσαν νά κάνουν στὸν λαό· καὶ ὅλοι, ἐκτός ἀπὸ τὸν Σεβήρο, εἶχαν ἄσχημο τέλος. Γιατί ὁ Σεβήρος εἶχε τέτοια ἀξιοσύνη, ὥστε, διατηρώντας τοὺς στρατιῶτες φιλικούς, παρ' ὅλο πού εἶχε ταλαιπωρήσει τὸν λαό, κατάφερε νά βασιλεύει διαρκῶς κατ' εὐχὴν· γιατί οἱ ἀρετές του αὐτὲς τὸν ἔκαναν στοὺς στρατιῶτες καὶ στὸν λαό τόσο ἀξιοθαύμαστο, πού ὁ μὲν ἔμενε *quodam modo** ἔκκληκτος καὶ ἐμβρόντητος, οἱ δὲ γεμάτοι σεβασμὸ καὶ ἱκανοποιημένοι. Κι ἐπειδὴ οἱ πράξεις του ἦσαν μεγάλες καὶ σημαντικές γιὰ ἕναν νέο ἡγεμόνα, θέλω νά δείξω ἐν συντομία πόσο καλά γνώριζε νά χρησιμοποιοεῖ τό προσωπεῖο τῆς ἀλεπούς καὶ τοῦ λιονταριοῦ: τίς φύσεις αὐτὲς, ὅπως εἶπα παραπάνω, εἶναι ἀπαραίτητο νά τίς μιμεῖται ἕνας ἡγεμόνας.

Ὁ Σεβήρος, γνωρίζοντας τὴ νωθρότητα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ, ἔπεισε τό στράτευμά του πού διοικοῦσε στὴ Σλαβονία⁸⁵ ὅτι ἦταν καλὸ γι' αὐτοὺς νά πᾶνε στὴ Ρώμη γιὰ νά ἐκδικηθοῦν τὸν θάνατο τοῦ Περτίνακος, ὁ ὁποῖος εἶχε φονευθεῖ ἀπὸ τοὺς πραιτωριανούς· καὶ μ' αὐτὸ τό πρόσχημα, χωρὶς νά δείχνει ὅτι ἐποφθαλμοῖ τὴν ἐξουσία, κίνησε τὸν στρατὸ πρὸς τὴ Ρώμη· ἡ ἀναχώρησή του ἔγινε γνωστὴ ἀφοῦ βρισκόταν ἤδη στὴν Ἰταλία. Μόλις ἔφτασε στὴ Ρώμη, ἡ Σύγκλητος ἀπ' τὸν φόβο τῆς τὸν ἐξέλεξε αὐτοκράτορα, ἐνῶ ὁ Ἰουλιανὸς θανατώθηκε. Μετὰ ἀπὸ ἕνα τέτοιο ζεκίνημα, ἀπέμεναν στὸν Σεβήρο δύο ἐμπόδια στὴ θέλησή του νά ἐξουσιάζει ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια: τό ἕνα στὴν Ἀσία, ὅπου ὁ Πεσκένιος Νίγηρ, ἀρχηγὸς τῶν ἀσιατικῶν στρατευμάτων, αὐτοανακηρύχθηκε αὐτοκράτορας, καὶ τό ἄλλο στὴ Δύση, ὅπου ἦταν ὁ Ἀλβίνος, πού κι αὐτὸς ἐποφθαλμοῦσε τὴν ἐξουσία. Καὶ ἐπειδὴ ἔκρινε πὼς ἦταν ἐπικίνδυνο νά ἐκδηλωθεῖ ἐχθρικά καὶ πρὸς τοὺς δύο, ἀποφάσι-

* τρόπον τινά.

85. Ἡ χώρα τῶν Σλάβων, ἡ ἀρχαία Ἰλλυρία.

σε νά ἐπιτεθεῖ στόν Νίγηρα καί νά ἐξαπατήσει τόν Ἄλβινο. Στόν τελευταῖο ἔγραψε ὅτι, μολονότι ἐκλεγμένος ἀπό τή Σύγκλητο αὐτοκράτορας, ἤθελε νά μοιραστεῖ μαζί του τό ἀξίωμα καί ἀποστέλλοντάς του τόν τίτλο τοῦ Καίσαρα καί σύμφωνα μέ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου, τόν ἀνακήρυξε συναυτοκράτορα ὄλ' αὐτά ὁ Ἄλβινος τά δέχθηκε σάν ἀληθινά. Ἀλλά ὁ Σεβήρος, ἀφοῦ νίκησε καί θανάτωσε τόν Νίγηρα καί ἔφερε ἡρεμία στίς ἀνατολικές ὑποθέσεις, ἐπιστρέφοντας στή Ρώμη, κατήγγειλε στή Σύγκλητο ὅτι ὁ Ἄλβινος, ἀναγνωρίζοντας ἐλάχιστα τήν εὐεργεσία πού τοῦ ἔκανε, εἶχε ἀποπειραθεῖ νά τόν σκοτώσει μέ δόλο καί γι' αὐτό ἦταν ἀναγκασμένος νά πάει νά τόν τιμωρήσει γιά τήν ἀχαριστία του. Καί πῆγε καί τόν βρῆκε στή Γαλλία, καί τοῦ ἀφαίρεσε τήν ἐξουσία καί τή ζωή.

Ὅποιος, λοιπόν, θά μελετήσῃ λεπτομερῶς τίς πράξεις του, θά διαπιστώσῃ πῶς ἦταν ἓνα θηριῶδες λιοντάρι καί μιά πονηρότατη ἀλεπού' θά δεῖ ἐπίσης ὅτι ὄλοι τόν ἔτρεμαν καί τόν σέβονταν καί ὅτι οἱ στρατιῶτες δέν τόν μισοῦσαν καί δέν θά ἐκπλαγεῖ πού αὐτός, καινούργιος στά πράγματα, κατόρθωσε νά κρατήσῃ μιά τέτοια αὐτοκρατορία' γιατί ἡ μεγάλη του φήμη τόν προφύλαγε διαρκῶς ἀπό τό μίσος πού οἱ λαοί θά μπορούσαν νά τρέφουν ἐναντίον του ἐξαιτίας τῶν ἀρπαγῶν του. Ἀλλά καί ὁ Ἀντωνίνος, ὁ γιός του, ἦταν κι αὐτός ἄνδρας μέ σπουδαῖα προτερήματα, τά ὅποια τόν ἔκαναν ἀξιοθαύμαστο στόν λαό καί συμπαθῆ στους στρατιῶτες' γιατί ἦταν ἄνθρωπος τοῦ πολέμου, ἰκανός ν' ἀντέξει κάθε λογῆς κακουχία, περιφρονητής κάθε γευστικῆς ἀπόλαυσης καί κάθε ἄλλης πολυτέλειας' κι αὐτό τόν ἔκανε ἀγαπητό σ' ὀλόκληρο τό στράτευμα. Ὅμως ἡ σκληρότητα καί ἡ ἀγριότητά του ἦσαν τόσο μεγάλες καί τόσο ἀνήκουστες πού, μέ μίαν ἀτέλειωτη σειρά μεμονωμένων φόνων, σκότωσε ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης καί σχεδόν ὄλο τῆς Ἀλεξάνδρειας, κι ἔτσι ἔγινε πολύ μισητός ἀπ' ὄλο τόν κόσμον καί ἄρχισε νά γίνεται φόβητρο *etiam* καί γιά τό στενό περιβάλλον του' ἔτσι δολοφονήθηκε ἀπό ἓναν ἐκατόνταρχο στό μέσον τοῦ στρατοῦ του.

Ἐδῶ ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι παρόμοιες δολοφονίες, ἀποτελεσμα ἀπόφασης κάποιου φανατικοῦ, εἶναι ἀναπόφευκτες

γιά τούς ἡγεμόνες, γιατί ὁ καθένας πού ἀψηφᾷ τόν θάνατο μπορεῖ νά τούς ἐπιτεθεῖ ἀλλά ὁ ἡγεμόνας δέν πρέπει νά ἀνησυχεῖ γι' αὐτές, γιατί εἶναι πολύ σπάνιες. Αὐτό πού πρέπει νά προσέχει εἶναι μόνο νά μὴν ἀδικεῖ σοβαρά κάποιον ἀπό αὐτούς πού τόν ὑπηρετοῦν καί πού τούς ἔχει τριγύρω του στήν ὑπηρεσία τῆς ἡγεμονίας του ὅπως εἶχε κάνει ὁ Ἄντωνίνος, ὁ ὁποῖος δολοφόνησε μέ ἐξευτελιστικό τρόπο⁸⁶ ἕναν ἀδελφό ἐκείνου τοῦ ἑκατόνταρχου καί ἀπειλοῦσε τόν ἴδιο καθημερινά *tamen* τόν κρατοῦσε γιά σωματοφύλακά του: πράγμα παράτολμο πού θά μπορούσε νά τόν καταστρέψει, ὅπως κι ἔγινε.

Ἄλλά ἄς ἔρθουμε στόν Κόμμοδο, στόν ὁποῖο ἦταν πολύ εὐκολο νά κρατήσῃ τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία, γιατί τήν εἶχε ἀποκτήσῃ κληρονομικῶς δικαίω, ὄντας γιός τοῦ Μάρκου καί τοῦ ἀρκοῦσε μόνο νά ἀκολουθήσῃ τό παράδειγμα τοῦ πατέρα του καί θά εἶχε εὐχαριστημένους καί τόν στρατό καί τόν λαό ἀλλά, ἔχοντας σκληρή καί κτηνώδη καρδιά, γιά νά μπορεῖ νά χορταίνει τήν ἀρπακτική του διάθεση εἰς βάρος τοῦ λαοῦ, ἄρχισε νά κερδίζει τήν εὐνοια τῶν στρατιωτῶν καί νά τούς δίνει ὑπερβολική ἐλευθερία ἀπ' τήν ἄλλη, μὴ κρατώντας τήν ἀξιόπρέπειά του, κατεβαίνοντας συχνά στίς ἀρένες νά παλέψῃ μέ τούς μονομάχους καί κάνοντας ἄλλα πράγματα ἐλεεινά καί διόλου ἀντάξια τοῦ αὐτοκρατορικοῦ μεγαλείου, ἔγινε ἀξιοκαταφρόνητος στά μάτια τῶν στρατιωτῶν. Καί καθὼς ἦταν μισητός ἀπό τή μιά πλευρά καί περιφρονημένος ἀπό τήν ἄλλη, ἔγινε συνωμοσία ἐναντίον του καί θανατώθηκε.

Μένει νά ἱστορήσουμε τόν χαρακτήρα τοῦ Μαξιμίνου. Ἦταν ἄνδρας ἐξαιρετικά φιλοπόλεμος καί ἐπειδὴ τά στρατεύματα αἰσθάνονταν ἀνία ἐξαιτίας τῆς νωθρότητας τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιά τόν ὁποῖο ἔχω μιλήσει παραπάνω, ὅταν πέθανε αὐτός, τόν ἐξέλεξαν στό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα. Δέν τό κράτησε πολύ, γιατί δύο πράγματα τόν ἔκαναν μισητό καί ἀξιοκαταφρόνητο: τό ἕνα ἦταν ἡ ταπεινή του καταγωγή, κάποτε μάλιστα φύλαγε πρόβατα στή Θράκη (κάτι πού ἦταν σ' ὅλους γνωστό καί τόν κατέβαζε πολύ χαμηλά στά μάτια τοῦ καθένα) τό

86. Ἦταν ἐξευτελιστικό γιατί δέν ἀποδείχθηκε ἡ ἐνοχή του.

ἄλλο ὅτι ἐπειδή, στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας του εἶχε ἀναβάλει νά πάει στή Ρώμη καί νά εἰσέλθει ὡς κάτοχος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔδρας, εἶχε δώσει τήν ἐντύπωση τοῦ ἐξαιρετικά σκληροῦ, ἔχοντας μέσω τῶν δικῶν του ἐπάρχων, στή Ρώμη καί σέ ἄλλα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας, διαπράξει πολλές ἀγριότητες. Ἔτσι, καθώς ὅλος ὁ κόσμος ἦταν ξεσηκωμένος ἀπό τήν περιφρόνηση γιά τήν ταπεινότητα τῆς γενιᾶς του καί ἀπό τό μῖσος λόγω τοῦ φόβου γιά τήν ἀγριότητά του, ἐξεγέρθηκε πρῶτα ἡ Ἀφρική, μετὰ ἡ Σύγκλητος μαζί μ' ὀλόκληρο τόν λαό τῆς Ρώμης καί ὅλη ἡ Ἰταλία συνωμότησε ἐναντίον του⁸⁷. Σ' αὐτούς προστέθηκε ὁ ἴδιος του ὁ στρατός· ὁ ὁποῖος, πολιορκώντας τήν Ἀκουηλία καί συναντώντας δυσκολία στήν ἐκπόρθησή της, αἰσθανόμενος ἀποτροπιασμό γιά τή σκληρότητά του καί λιγότερο φόβο, καθώς ἔβλεπε νᾶχει τόσους ἐχθρούς, τόν σκότωσε.

Δέν θέλω νά μιλήσω καθόλου οὔτε γιά τόν Ἡλιογάβαλο οὔτε γιά τόν Μακρίνο οὔτε γιά τόν Ἰουλιανό, οἱ ὁποῖοι ὄντας τελείως ἀξιοκαταφρόνητοι ἐξαφανίστηκαν ἀμέσως· ἀλλά θά προχωρήσω στό συμπέρασμα τῆς ὅλης συζήτησης. Λέω, λοιπόν, ὅτι οἱ ἡγεμόνες τῆς ἐποχῆς μας συναντοῦν μικρότερα ἐμπόδια στήν, μέ ὅσοδήποτε ἀσυνήθιστους τρόπους, ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων τῶν στρατιωτῶν τους κατά τή διακυβέρνησή τους· γιατί, μολονότι πρέπει νά τοὺς ὑπολογίζουν κι αὐτούς ἀρκετά, *tamen* τό πρόβλημα ἐπιλύεται γρήγορα, γιατί κανεῖς ἀπό τοὺς ἡγεμόνες αὐτούς δέν ἔχει στρατεύματα, πού νᾶναι ἐξίσου παλιά καί ριζωμένα στίς ἐπαρχίες μέ τίς κυβερνήσεις καί τή διοίκηση, ὅπως ἦσαν τά στρατεύματα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπομένως, ἐάν τότε ὑπῆρχε ἀνάγκη νά ἱκανοποιεῖται περισσότερο ὁ στρατός παρά ὁ λαός, τοῦτο γινόταν γιατί ὁ στρατός εἶχε μεγαλύτερη δύναμη ἀπό τόν λαό· τώρα ἀντίθετα ὅλοι οἱ ἡγεμόνες, ἐκτός ἀπό τόν Τοῦρκο καί τόν Σουλτάνο, ἔχουν μεγαλύτερη ἀνάγκη νά ἱκανοποιοῦν τόν λαό παρά τόν στρατό, γιατί ὁ λαός ἔχει περισσότερη δύναμη ἀπ' αὐτόν.

Ἐξαιρῶ τόν Τοῦρκο, γιατί διατηρεῖ πάντα γύρω του δώδε-

87. Τόσο οἱ ἀφρικανικές ἐπαρχίες ὅσο καί ἡ ρωμαϊκή Σύγκλητος ἀναγόρευσαν νέους αὐτοκράτορες.

κα χιλιάδες πεζούς και δέκα πέντε χιλιάδες ιππείς, από τους οποίους εξαρτάται ή ασφάλεια και ή δύναμη του βασιλείου του και είναι ανάγκη αυτός ό άρχοντας, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα οτιδήποτε άλλο, να τους κρατά φίλους. Παρόμοια τό βασίλειο του Σουλτάνου⁸⁸, επειδή βρίσκεται όλόκληρο στά χέρια των στρατιωτών, αναγκάζει ακόμη κι αυτόν να τους κρατά φίλους, χωρίς να υπολογίζει τον λαό. Πρέπει δέ να επισημάνουμε πώς τό κράτος του Σουλτάνου είναι διαφορετικό απ' όλες τις άλλες ήγεμονίες γιατί είναι παρόμοιο μέ τό χριστιανικό ποντιφικάτο, τό όποιο δέν είναι δυνατόν να όνομαστέι ούτε κληρονομική ήγεμονία ούτε καινούργια ήγεμονία: γιατί κληρονόμοι και άρχοντες δέν γίνονται οί γιοί του παλιού ήγεμόνα, αλλά εκείνος πού εκλέγεται στό αξίωμα από όσους έχουν την άρμοδιότητα. Και επειδή τό σύστημα αυτό ισχύει από την άρχαιότητα, δέν μπορεί να όνομαστέι καινούργια ήγεμονία, γιατί μερικές από τις δυσκολίες πού συναντώνται στις ήγεμονίες αυτές δέν υπάρχουν έδω γιατί, μολονότι ό ήγεμόνας αυτού του κράτους είναι καινούργιος, οί θεσμοί του κράτους είναι παλιοί και ρυθμισμένοι να τον δεχτούν σαν να ήταν ό κληρονομικός τους άρχοντας.

Άς γυρίσουμε, όμως, στό θέμα μας. Λέω ότι όποιος κι άν ξεετάσει τά όσα συζητήθηκαν παραπάνω, θα δει πώς αίτία της καταστροφής των προαναφερθέντων αυτοκρατόρων υπήρξε είτε τό μίσος είτε ή περιφρόνηση και θα γνωρίσει επίσης για ποιόν λόγο, ενώ οί μέν προχωρούσαν μ' έναν τρόπο και οί δέ μέ τον αντίθετο, και στά δύο μέρη ό ένας είχε αίσιο τέλος και όλοι οί άλλοι κακό. Γιατί ό Περτίναξ και ό Άλέξανδρος, επειδή ήσαν καινούργιοι ήγεμόνες, στάθηκε μάταιο και επιζήμιο να θέλουν να μιμηθούν τον Μάρκο, πού βρισκόταν στην ήγεμονία κληρονομικῶ δικαίῳ παρόμοια και για τον Καρακάλλα, τον Κόμμοδο και τον Μαξιμίνο ήταν όλέθριο να μιμούνται τον Σεβήρο, αφού δέν είχαν τόσες άρετές πού θα έπαρκοῦσαν για να ακολουθήσουν τό παράδειγμά του. Γι' αυτό ένας καινούργιος

88. Τό σουλτανάτο της Αιγύπτου, πού τό 1517 ένσωματώθηκε στό όθωμανικό κράτος.

ἡγεμόνας σέ μιά καινούργια ἡγεμονία δέν μπορεῖ νά μιμηθεῖ τίς πράξεις τοῦ Μάρκου κι οὔτε εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀκολουθήσει ἐκεῖνες τοῦ Σεβήρου· πρέπει ὥστόσο νά πάρει ἀπό τόν Σεβήρο ὅ,τι τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο γιά νά στηρίξει τό κράτος του καί ἀπό τόν Μάρκο ὅ,τι εἶναι κατάλληλο καί δοξασμένο γιά νά διατηρήσει ἕνα κράτος πού εἶναι ἤδη θεμελιωμένο καί μέ σταθερή ἐξουσία.

XX. ΕΑΝ ΤΑ ΦΡΟΥΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑ ΑΛΛΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ
ΠΟΥ ΚΑΝΟΥΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ
ΕΙΝΑΙ ΧΡΗΣΙΜΑ ἢ ΑΧΡΗΣΤΑ

An arces et multa alia quae cotidie a principibus fiunt utilia an inutilia sint

Ὅρισμένοι ἡγεμόνες, γιὰ νά κρατήσουν μέ ἀσφάλεια τήν ἐξουσία τους, ἀφοπλίσαν τούς ὑπηκόους τους· μερικοί κράτησαν διαιρεμένες τίς χώρες πού ὑπέταξαν· μερικοί ἄλλοι ἐξέθρεψαν οἱ ἴδιοι ἐχθρες ἐναντίον τους· ἄλλοι πάλι ἐπιχείρησαν νά κερδίσουν ὅσους τούς ἦσαν ὑποπτοι στήν ἀρχή τῆς ἡγεμονίας τους· ἄλλοι ἐκτίσαν φρούρια κι ἄλλοι τέλος τά γκρέμισαν καί τά ἐρήμωσαν. Καί μολονότι γιὰ ὅλ' αὐτά τά πράγματα δέν μπορούμε νά δώσουμε ἕναν γενικό καί ὀριστικό κανόνα, ἐάν δέν ἐξετάσουμε τίς ἰδιαιτερες συνθηκες σέ κάθε κράτος ὅπου χρειάστηκε νά παρθεῖ κάποια ἀνάλογη ἀπόφαση, ὥστόσο θά μιλήσω μέ τόν γενικό τρόπο πού τό ἴδιο τό θέμα ἀπαιτεῖ.

Δέν ὑπῆρξε ποτέ, λοιπόν, περίπτωση ἕνας νέος ἡγεμόνας νά ἀφοπλίσει τούς ὑπηκόους του ἀπεναντίας, ὅταν τούς ἔβρισκε ἄοπλους, πάντοτε τούς ὀπλιζε· γιατί, ὀπλιζοντάς τους, ὁ στρατός γίνεται δικός σου, ἐκεῖνοι πού σοῦ ἦταν ὑποπτοι γίνονται πιστοί, ἐκεῖνοι πού ἦσαν ἔμπιστοι παραμένουν καί οἱ ὑπήκοοί σου γίνονται ὑποστηρικτές σου. Καί ἐπειδὴ δέν μπορούν νά ἐξοπλιστοῦν ὅλοι οἱ ὑπήκοοι, ὅταν εὐνοοῦνται αὐτοί πού ὀπλίζεις, μπορεῖς νά εἶσαι πιό ἀσφαλής μέ τούς ἄλλους· καί τούτη ἡ διαφορά τῆς συμπεριφορᾶς πού ἀναγνωρίζουν ἐκ μέρους σου ὑπέρ αὐτῶν τούς ὑποχρεώνει σέ σένα· οἱ ἄλλοι σέ δικαιολογοῦν, ἐκτιμώντας ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀνταμείβονται περισσότερο ἐκεῖνοι πού διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο καί ἀναλαμβάνουν περισσότερες ὑποχρεώσεις. Ὅταν ὁμως τούς ἀφοπλίσεις, ἀρχίζεις νά τούς ζημιώνεις, δείχνοντας ὅτι

δυσπιστεῖς ἀπέναντί τους, εἴτε ἀπό φόβο εἴτε ἀπό λίγη ἐμπιστοσύνη· καί ἡ μία καί ἡ ἄλλη γνώμη προκαλοῦν μίσος ἐναντίον σου. Καί ἐπειδή δέν μπορεῖς νά μείνεις ἄοπλος, ἀναγκάζεσαι νά στραφεῖς πρὸς τόν μισθοφορικό στρατό, γιά τή φύση καί τά χαρακτηριστικά τοῦ ὁποίου μιλήσαμε παραπάνω· ἀκόμη κι ἂν εἶναι καλός, δέν μπορεῖ νά εἶναι τόσο καλός, πού νά σέ προστατεύει ἀπό τοὺς ἰσχυροὺς ἐχθροὺς καί ἀπό τοὺς ὑποπτους ὑπηκόους.

Γιά τόν λόγο αὐτό, ὅπως ἔχω πεῖ, ἕνας καινούργιος ἡγεμόνας σέ μιά καινούργια ἡγεμονία πρέπει πάντοτε νά ὀργανώνει ἐπὶ τόπου τόν στρατό· ἀπό τέτοια παραδείγματα εἶναι γεμάτη ἡ ἱστορία. Ἄλλά ὅταν ἕνας ἡγεμόνας κατακτᾷ ἕνα καινούργιο κράτος, πού προσαρτᾶται σάν μέλος στό παλιό, τότε εἶναι ἀναγκαῖο νά ἀφοπλίσει ἐκεῖνο τό κράτος, ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού κατὰ τὴν κατάληψή του ἐκδηλώθηκαν ὑπὲρ αὐτοῦ· κι ἐκείνους ἀκόμη, μέ τόν καιρό καί μέ τίς εὐκαιρίες, εἶναι ἀναγκαῖο νά τοὺς ἀδρανοποιήσει καί νά τοὺς κάνει μαλθακοὺς· καί νά ὀργανώσει ἔτσι τά πράγματα, ὥστε ὅλα τά ὄπλα τοῦ κράτους του νά βρίσκονται στά χέρια τῶν δικῶν του στρατιωτῶν, πού ζοῦσαν κοντά του στό παλιό του κράτος.

Οἱ πρόγονοί μας, ἐκεῖνοι πού θεωροῦνταν σώφρονες, συνήθιζαν νά λένε πὼς ἦταν ἀναγκαῖο νά κρατοῦν τὴν Πιστόια μέ τό μίσος τῶν φατριῶν καί τὴν Πίζα μέ τά φρούρια· καί γι' αὐτό καλλιεργοῦσαν διχόνοια ἀνάμεσα στόν πληθυσμό τῆς ὑποταγμένης σ' αὐτοὺς πόλης, γιά νά εἶναι εὐκολότερη ἡ κατοχή της. Αὐτό θά ἔπρεπε νά ἦταν καλό στά χρόνια ἐκεῖνα, ὅταν ἡ Ἰταλία διατηροῦσε μέχρι ἕνα σημεῖο κάποια ἰσορροπία· ἀλλά δέν πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά δοθεῖ σήμερα μιά τέτοια συμβουλή: γιὰτί δέν πιστεύω ὅτι οἱ διχόνοιες θά ἔκαναν ποτέ καλό σέ κανέναν· ἀπεναντίας εἶναι ἀναπότρεπτο, ὅταν ὁ ἐχθρὸς πλησιάζει, οἱ διαιρεμένες πόλεις νά χάνονται ἀμέσως· γιὰτί πάντα τό πῖο ἀδύναμο τμῆμα θά προσχωρήσει στὴν ἐξωτερικὴ δύναμη καί τό ἄλλο δέν θά μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ μόνο του.

Οἱ Βενετοί, ὠθούμενοι, ὅπως πιστεύω, ἀπό τοὺς προαναφερθέντες λόγους, ὑποδαύλισαν τίς φατρίες τῶν Γουέλφων καί τῶν Γιβελλίνων στίς πόλεις πού εἶχαν ὑποτάξει· καί παρ' ὄλο

πού δέν ἄφηναν ποτέ νά χυθεῖ αἷμα, *tamen* καλλιεργοῦσαν τίς μεταξύ τους διαφορές, ὥστε οἱ κάτοικοι, ἀπορροφημένοι στίς διαφορές τους αὐτές, νά μὴν ἐνωθοῦν ἐναντίον τους. Κάτι πού, ὅπως βλέπουμε, δέν τούς βγήκε μετά σέ καλό· γιατί, ὅταν ἠττήθηκαν στή Βαίλα, ἀμέσως ἡ μία παράταξη ἀναθάρρησε καί τούς ἀφαίρεσε ὀλόκληρο τό κράτος. Τέτοια συμπεριφορά φανερώνει ἀδυναμία τοῦ ἡγεμόνα: γιατί σέ μιᾶ ἰσχυρή ἡγεμονία ποτέ δέν θά ἐπιτρέπονταν παρόμοιες διαιρέσεις· γιατί αὐτές εἶναι ἐπωφελεῖς μόνο σέ περίοδο εἰρήνης, καθώς δίνουν τή δυνατότητα στόν ἡγεμόνα μέσω αὐτῶν νά κουμαντάρει πιό εὐκολα τούς ὑπηκόους· ὅταν ὁμως ἔρχεται ὁ πόλεμος, ἐμφανίζονται τά μειονεκτήματα μιᾶς παρόμοιας πολιτικῆς.

Χωρίς ἀμφιβολία οἱ ἡγεμόνες γίνονται μεγάλοι, ὅταν ξεπερνοῦν τίς δυσκολίες καί τά ἐμπόδια πού τούς παρουσιάζονται· γι' αὐτό ἡ τύχη, κυρίως ὅταν θέλει νά κάνει μεγάλο ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος ἔχει μεγαλύτερη ἀνάγκη νά ἀποκτήσει κύρος ἀπ' ὅ,τι ἕνας κληρονομικός, τοῦ δημιουργεῖ ἐχθρούς καί τούς κάνει νά ἐκστρατεύουν ἐναντίον του, ὥστε ἐκεῖνος νά ἔχει τήν ἀφορμή νά τούς νικήσει καί, μέ τή σκάλα πού τοῦ ἔχουν φέρει οἱ ἐχθροί του, ν' ἀνέβει πιό ψηλά. Γι' αὐτό πολλοί ἐκτιμοῦν πῶς ἕνας σοφός ἡγεμόνας πρέπει, ὅταν ἔχει τήν εὐκαιρία, νά ὑποδαυλίζει μέ πονηριά κάποιες ἐχθρες, ὥστε, καταστέλλοντάς τες, νά αὐξήσει τό μεγαλεῖο του.

Οἱ ἡγεμόνες, *et praesertim** ἐκεῖνοι πού εἶναι καινούργιοι, ἔχουν βρεῖ περισσότερη πίστη καί μεγαλύτερο ὄφελος ἀπό ἐκείνους τούς ἀνθρώπους πού στήν ἀρχή τῆς ἐξουσίας τους θεωροῦνταν ὑποπτοι, παρά σ' ἐκείνους πού στήν ἀρχή ἦταν ἔμπιστοι. Ὁ Παντόλφο Πετροῦτσι, ἡγεμόνας τῆς Σιένας, διοικοῦσε τό κράτος του περισσότερο μ' ἐκείνους πού τοῦ ἦσαν ὑποπτοι παρά μέ τούς ἄλλους. Ἄλλά γι' αὐτό τό θέμα δέν μπορούμε νά μιλήσουμε μέ γενικότητες, γιατί ποικίλλει ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις. Θά πῶ μόνο αὐτό, ὅτι ἐκείνους τούς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι στήν ἀρχή μιᾶς ἡγεμονίας ἦσαν ἐχθρικοί καί βρίσκονται

* μάλιστα δέ, καί εἰδικά.

σέ τέτοια κατάσταση πού, γιά νά διατηρηθοῦν, ἔχουν ἀνάγκη ἀπό στήριγμα, ὁ ἡγεμόνας θά μπορεῖ πάντοτε νά τούς κερδίζει μέ μεγάλη εὐκολία· κι αὐτοί εἶναι περισσότερο ὑποχρεωμένοι νά τόν ὑπηρετοῦν μέ πίστη, καθώς γνωρίζουν ὅτι ἔχουν μεγαλύτερη ἀνάγκη νά ἀπαλείψουν μέ τά ἔργα τους τή δυσμενῆ γνώμη πού εἶχε γι' αὐτούς. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ἡγεμόνας ἐπωφελεῖται πάντοτε περισσότερο ἀπό αὐτούς παρά ἀπό ἐκείνους πού, ὑπηρετώντας τον μέ ὑπερβολική σιγουριά, παραμελοῦν τά συμφέροντά του.

Καί, ἐπειδή τό ἐπιβάλλει τό θέμα, δέν θέλω νά παραλείψω νά ὑπενθυμίσω στούς ἡγεμόνες πού ἀπέκτησαν ἓνα κράτος προσφάτως μέ τή συνδρομή καί τήν εὐνοια τῶν ντόπιων, νά ἐρευνησοῦν καλά ποιός λόγος εἶχε ὠθήσει ἐκείνους πού τόν εὐνόησαν νά τόν εὐνοήσουν· καί, ἐάν δέν πρόκειται γιά φυσική συμπάθεια πρὸς αὐτόν, ἀλλά γιά τή δυσαρέσκειά τους πρὸς τήν προηγούμενη κυβέρνηση, μέ πολύ κόπο καί μεγάλη δυσκολία θά μπορέσει νά τούς διατηρήσει φίλους, μιά καί θά τοῦ εἶναι ἀδύνατον νά μπορεῖ νά τούς εὐχαριστεῖ. Καί μελετώντας καλά, μέσα ἀπό τά παραδείγματα πού ἐξάγονται ἀπό τά ἀρχαῖα καί τά σύγχρονα γεγονότα, τήν αἰτία αὐτοῦ τοῦ πράγματος, θά δοῦμε ὅτι εἶναι πολύ πιο εὐκολο νά κάνει φίλους τούς ἀνθρώπους πού ἦσαν εὐχαριστημένοι μέ τό προηγούμενο καθεστώς καί γι' αὐτό ἦσαν ἐχθροί του, παρά ἐκείνους πού, ἐπειδή δέν ἦσαν εὐχαριστημένοι, ἔγιναν φίλοι του καί τόν βοήθησαν νά καταλάβει τό κράτος.

Εἶναι συνήθεια τῶν ἡγεμόνων, γιά νά μποροῦν νά διατηροῦν μέ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τό κράτος τους, νά κτίζουν φρούρια, πού εἶναι χαλινός καί τροχοπέδη γιά ὄσους θά σχεδίαζαν νά τούς ἐπιτεθοῦν, καί νά διαθέτουν σίγουρο καταφύγιο σέ περίπτωση ξαφνικῆς ἐπίθεσης. Προσωπικά ἐπαιῶ αὐτή τήν τακτική, γιατί χρησιμοποιεῖται ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια· ὥστόσο εἶδαμε τόν Νικολό Βιτέλλι, στά χρόνια μας, νά καταστρέφει δύο φρούρια στήν πόλη τοῦ Καστέλλο γιά νά κρατήσει τό κράτος. Ὁ Γκουίντο Οὐμπάλντο, ὁ δούκας τοῦ Οὐρμπίνο, ὅταν ἐπέστρεψε στήν ἐξουσία, ἀπ' ὅπου τόν εἶχε ἐκδιώξει ὁ Καίσαρας

Βοργίας, ανέσκαψε *funditus** όλα τὰ φρούρια τῆς περιοχῆς· καί ἔκρινε ὅτι χωρίς ἐκεῖνα πιά δύσκολα θά ἔχανε τό κράτος. Οἱ Μπεντιβόλι, ἐπιστρέφοντας στή Μπολόνια, χρησιμοποίησαν ἀνάλογες μεθόδους. Τά φρούρια, λοιπόν, εἶναι χρήσιμα ἢ ὄχι ἀναλόγως τῶν περιστάσεων· καί, ἂν σέ ὠφελοῦν σέ κάτι, σέ βλάπτουν σέ κάτι ἄλλο. Αὐτό τό ζήτημα μπορεῖ νά συζητηθεῖ μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο.

Ὁ ἡγεμόνας πού φοβᾶται περισσότερο τόν λαό παρά τούς ξένους, πρέπει νά χιτίζει φρούρια· ἐκεῖνος ὅμως πού φοβᾶται περισσότερο τούς ξένους παρά τόν λαό πρέπει νά μήν τά δώσει σημασία. Τό κάστρο τοῦ Μιλάνου, πού εἶχε κτίσει ὁ Φραγκίσκος Σφόρτσα, προκάλεσε καί προκαλεῖ στόν οἶκο τῶν Σφόρτσα περισσότερους πολέμους ἀπό ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀναταραχή στό κράτος αὐτό. Συνεπῶς, τό καλύτερο φρούριο πού ὑπάρχει εἶναι νά μήν εἶσαι μισητός ἀπό τόν λαό· γιατί ἂν ὁ λαός σέ μισεῖ, ἀκόμη κι ἂν ἔχεις φρούρια, δέν σέ σώζουν· γιατί σάν πάρουν τά ὄπλα οἱ λαοί, δέν τούς λείπουν ποτέ ξένοι πού θά τοὺς συντρέξουν. Στά χρόνια μας δέν εἶδαμε νά ὠφέλησαν κανέναν ἡγεμόνα, παρά μόνο τήν κοντέσσα τοῦ Φουρλί, ὅταν πέθανε ὁ κόντε Γιρόλαμος, ὁ σύζυγός της· γιατί χάρη σ' αὐτό κατάρφερε νά γλυτώσει ἀπό τή λαϊκή ὀργή καί νά περιμένει τή βοήθεια τοῦ Μιλάνου καί νά ἐπανακτήσει τήν ἐξουσία· οἱ καιροί ἦσαν τέτοιοι πού ὁ ξένος δέν μπορούσε νά σπεύσει καί νά βοηθήσει τόν λαό· ἀλλά στή συνέχεια πολύ λίγο τήν βοήθησαν τὰ φρούρια, ὅταν τήν πολιορκήσε ὁ Καίσαρας Βοργίας καί ὁ λαός, ὄντας ἐχθρικός ἀπέναντί της, ἐνώθηκε μέ τούς ξένους. Γι' αὐτό καί στίς δύο περιπτώσεις θά ἦταν πιά ἀσφαλές γι' αὐτήν νά μήν ἦταν μισητή στό λαό παρά νά εἶχε φρούρια. Μετά τήν ἐξέταση ὄλων αὐτῶν τῶν πραγμάτων, θά ἐπαινέσω καί ὅποιον χιτίζει φρούρια καί ὅποιον δέν χιτίζει, καί θά ἐπικρίνω ὅποιοιδήποτε πού, ἐμπιστευόμενος τὰ φρούρια, ὑποτιμῆσει τή σημασία τοῦ νά εἶναι μισητός ἀπό τόν λαό.

* ἐκ θεμελίων.

XXI. ΤΙ ΑΡΜΟΖΕΙ Σ' ΕΝΑΝ ΗΓΕΜΟΝΑ
ΩΣΤΕ ΝΑ ΧΑΙΠΕΙ ΕΚΤΙΜΗΣΕΩΣ
Quod principem deceat ut egregius habeatur

Τίποτε δέν προσφέρει μεγαλύτερη ἐκτίμηση σ' ἓναν ἡγεμόνα ὅσο οἱ μεγάλες πολεμικές ἐπιχειρήσεις καί τά σπάνια παραδείγματα πού θά δώσει. Στήν ἐποχή μας ἔχουμε τόν Φερδινάρδο τῆς Ἀραγωνίας, τόν σημερινό βασιλιά τῆς Ἰσπανίας. Αὐτός μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ τρόπον τινά καινούργιος ἡγεμόνας, γιατί ἀπό ἀνίσχυρος βασιλιάς ἔγινε μέ τή φήμη καί τή δόξα του ὁ πρῶτος βασιλιάς τῶν χριστιανῶν⁸⁹ κι ἂν ἐξετάσετε τίς πράξεις του, θά τίς βρεῖτε ὅλες μεγαλειώδεις καί ὀρισμένες μοναδικές. Στήν ἀρχή τῆς βασιλείας του ἐπιτέθηκε στό κράτος τῆς Γρανάδας⁹⁰ κι ἐκεῖνη ἡ ἐπιχείρηση ὑπῆρξε ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ κράτους του. Κατ' ἀρχήν τήν ἔκανε μέ τήν ἡσυχία του, χωρίς νά φοβᾶται μήπως τόν ἐμποδίσει κανεῖς⁹¹ γιατί ἀπασχόλησε μ' αὐτήν τή σκέψη τῶν βαρῶνων τῆς Καστίλιας, οἱ ὅποιοι, ἔχοντας τόν νοῦ τους σ' αὐτόν τόν πόλεμο, δέν εἶχαν κατά νοῦ νά προβοῦν σέ νεοτερισμούς⁹² κι ἐκεῖνος ἐν τῷ μεταξύ ἀποκοτοῦσε κύρος καί ἐξουσία πάνω τους χωρίς νά τό ἀντιληφθοῦν. Μέ χρήματα τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ λαοῦ μπόρεσε νά συντηρήσει στρατεύματα καί νά θέσει, μ' ἐκεῖνον τόν μακροχρόνιο πόλεμο, τά θεμέλια τοῦ στρατοῦ του, ὁ ὅποιος ἀργότερα τόν δόξασε. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, γιά νά μπορέσει νά ἀναλάβει μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, χρησιμοποιώντας πάντα τή θρησκεία, στράφηκε σέ ὠμότητες μέ εὐσεβῆ κίνητρα, κυνηγώντας καί ξεκαθαρίζοντας τό βασιλείο του ἀπό τοὺς Μαρράνους⁸⁹ πῶ ἔλεεινό καί πῶ

89. Μαρράνοι ὀνομάζονταν ὑποτιμητικά οἱ Ἑβραῖοι καί οἱ Μαυριτανοὶ πού ἐκχριστιανίστηκαν βιαίως. Ἐκδιώχθηκαν ὀριστικά ἀπό τήν Ἰσπανία τό 1502, ὅταν ἐπικράτησε ὁ καθολικισμός.

σπάνιο παράδειγμα από αυτό δέν θά μπορούσε νά υπάρξει. Ἐπιτέθηκε μέ τό ἴδιο πρόσχημα ἐναντίον τῆς Ἀφρικῆς ἔξεστράτευσε ἐναντίον τῆς Ἰταλίας καί τέλος ἐπιτέθηκε στή Γαλλία: πάντοτε ἔτσι ἐκτελοῦσε καί σχεδίαζε σπουδαῖα κατορθώματα, τά ὁποῖα κρατοῦσαν διαρκῶς ἐκπληκτες καί γεμάτες θαυμασμό τίς καρδιές τῶν ὑπηκόων ἀλλά καί ἀπορροφημένες μέ τήν ἐκβασή τους. Κατά κάποιον τρόπο ἡ μιά του πράξη ἔφερνε τήν ἄλλη κι ἔτσι δέν ἄφησε οὔτε στιγμή, ἀνάμεσα στή μιά καί στήν ἄλλη, εὐκαιρους τοῦς ὑπηκόους του νά μπορέσουν νά δράσουν ἐναντίον του.

Ἕνας ἡγεμόνας ὠφελεῖται ἐπίσης ἀρκετά δίνοντας σπάνια παραδείγματα σέ θέματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, παρόμοια μ' ἐκεῖνα πού διηγοῦνται γιά τόν ἄρχοντα Μπερναμπό τοῦ Μιλάνου· πῶς ὅταν κάποιος στή δημόσια ζωῆ πράξει κάποιον ἀσυνήθιστο ἔργο, καλό ἢ κακό, πρέπει νά ἐκμεταλλευτεῖ τήν εὐκαιρία καί νά τόν τιμήσει ἢ νά τόν τιμωρήσει, ὥστε νά μιλοῦν γι' αὐτό πολύ καιρό. Καί πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά μηχανεύεται τρόπους, ὥστε νά δίνει μέ κάθε πράξη του τή φήμη σπουδαίου καί εὐφυοῦς ἀνθρώπου.

Ἕνας ἡγεμόνας ἐκτιμᾶται, ἐπίσης, ὅταν εἶναι ἀληθινός φίλος ἢ ἀληθινός ἐχθρός, ὅταν δηλαδή ἐκδηλώνει ἀπροκάλυπτα τήν εὐνοιά του ὑπέρ κάποιου ἐναντίον κάποιου ἄλλου. Ἡ στάση αὐτή εἶναι πάντοτε πιά χρήσιμη ἀπό τό νά μένει κανεῖς οὐδέτερος: γιατί, ἂν δύο δυνατοί γείτονές σου ἔρθουν στά χέρια, ἢ ἀξία τους θά εἶναι τέτοια πού, μετά τή νίκη τοῦ ἑνός, εἶτε θά πρέπει νά φοβᾶσαι τόν νικητή εἶτε ὄχι. Καί στίς δύο περιπτώσεις θά σοῦ εἶναι πάντα πιά χρήσιμο νά πάρεις θέση καί νά μπεῖς ἀποφασιστικά στόν πόλεμο· γιατί στήν πρώτη περίπτωση, ἐάν δέν πάρεις θέση, θά εἶσαι πάντοτε θύμα αὐτοῦ πού θά νικήσει, πρὸς εὐχαρίστηση καί ἱκανοποίηση αὐτοῦ πού ἔχει νικηθεῖ, καί δέν θά βρεῖς οὔτε τό δίκιο σου οὔτε κανέναν νά σέ ὑπερασπιστεῖ καί νά σέ δεχθεῖ. Γιατί ὅποιος νικάει, δέν θέλει φίλους ὑποπτους πού δέν τόν βοηθοῦν στίς δύσκολες ὥρες· ὅποιος πάλι χάνει, δέν σέ δέχεται, γιατί δέν θέλησες μέ τ' ὄπλο στό χέρι νά διακινδυνέψεις μαζί του.

Εἶχε περάσει στήν Ἑλλάδα ὁ Ἀντίοχος, καλεσμένος ἀπό

τούς Αιτωλούς, για να διώξει τους Ρωμαίους. Ήσταιλε τότε πρέσβεις στους Ἀχαιούς, πού ἦσαν φίλοι τῶν Ρωμαίων, για να τούς ἐνθαρρύνει να μείνουν οὐδέτεροι· οἱ Ρωμαῖοι, ἀπό τή μεριά τους, προσπαθοῦσαν να τούς πείσουν να πάρουν τό πλευρό τους. Ἦρθε τό θέμα πρὸς συζήτηση στό συμβούλιο τῶν Ἀχαιῶν, ὅπου ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Ἀντίοχου τούς παρακινοῦσε να μείνουν οὐδέτεροι· ὁ ρωμαῖος ἀπεσταλμένος ἀπάντησε σ' αὐτό: «*Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis*»⁹⁰.

Πάντοτε δέ θά συμβαίνει ἐκεῖνος πού δέν εἶναι φίλος σου να ἐπιζητεῖ τήν οὐδετερότητά σου καί ἐκεῖνος πού εἶναι φίλος σου να ἀξιώνει να τόν συνδράμεις μέ τά ὄπλα σου. Καί οἱ ἀναποφάσιστοι ἡγεμόνες, για να ἀποφύγουν τούς ἄμεσους κινδύνους, ἀκολουθοῦν τίς περισσότερες φορές τήν οὐδετερότητα καί τίς περισσότερες φορές καταστρέφονται. Ἀντίθετα, ὅταν ὁ ἡγεμόνας ἐκδηλωθεῖ μέ θάρρος ὑπέρ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἐάν ἐκεῖνος στόν ὁποῖο προσκολλᾶται νικήσει, ἀκόμη κι ἂν εἶναι δυνατός ἐνῶ ἐσύ παραμένεις στή διάθεσή του, αὐτός ἔχει ὑποχρέωση σέ σένα καί ἐδραίωνονται δεσμοί φιλίας· καί οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι ποτέ τόσο ἄτιμοι, πού να σέ τσακίσουν μέ παραδειγματική ἀχαριστία. Κι ἔπειτα οἱ νίκες δέν εἶναι ποτέ ὀλοσχερεῖς, σέ βαθμό πού ὁ νικητής να μὴν χρειάζεται να ἔχει κάποιο σεβασμό, κυρίως πρὸς τή δικαιοσύνη. Ἀλλά ἂν χάσει ἐκεῖνος πού τοῦ παραστέκεσαι, μπορεῖς να καταφύγεις σ' αὐτόν· κι ὅσο μπορεῖ σέ βοηθᾶ, καί γίνεσαι σύντροφος μιᾶς τύχης πού μπορεῖ να βελτιωθεῖ. Στή δεύτερη περίπτωση, ὅταν ἐκεῖνοι πού μάχονται μεταξύ τους εἶναι τέτοιοι πού δέν ἔχεις λόγο να φοβᾶσαι αὐτόν πού θά νικήσει, εἶναι ἀκόμη περισσότερο συνετό να πάρεις τό μέρος του· γιατί ἐσύ συνεργεῖς στήν καταστροφή τοῦ

90. «Ὡς πρὸς αὐτό ὅμως πού ὑποστηρίζουν ἐκεῖνοι, να μὴν ἐμπλακεῖτε στόν πόλεμο, τίποτε δέν εἶναι πιό ξένο πρὸς τό δικό σας συμφέρον· χωρίς εὐνοια, χωρίς ἀξιοπρέπεια, θά εἰστε λεία για τόν νικητή»· παράθεση ἀπό τόν Τίτο Λίβιο (XXXV. 49): «*nam quod optimum esse dicant, non interponi vos bello, nihil immo tam alienum rebus vestris est; quippe sine gratia...*».

ένός μέ τή βοήθεια ἐκείνου πού, ἂν ἦταν συνετός, θά ἔπρεπε νά τόν σώσει· καί νικώντας μένει στή διάθεσή σου· καί εἶναι ἀδύνατον, μέ τή βοήθειά σου, νά μήν νικήσει.

Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἕνας ἡγεμόνας πρέπει νά προσέχει καί νά μήν συμμαχήσει ποτέ μ' ἕναν πῖό ἰσχυρό ἀπ' αὐτόν γιά νά πολεμήσει ἄλλους, παρεκτός καί τόν πιέζει ἡ ἀνάγκη, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ παραπάνω· γιατί, ἂν νικήσει, παραμένει αἰχμάλωτός του· καί οἱ ἡγεμόνες πρέπει νά ἀποφεύγουν, ὅσο μποροῦν, νά βρίσκονται στή διάθεση ἄλλων. Οἱ Βενετοί συμμαχησαν μέ τή Γαλλία ἐναντίον τοῦ δούκα τοῦ Μιλάνου, ἐνῶ μποροῦσαν νά ἀποφύγουν αὐτή τή συμμαχία· κι αὐτό ἔφερε τήν καταστροφή τους. "Ὅταν ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ συμμαχία (ὅπως συνέβη στούς Φλωρεντίνους, ὅταν ὁ πάπας καί ἡ Ἰσπανία πῆγαν μέ τά στρατεύματά τους νά ἐπιτεθοῦν στή Λομβαρδία), τότε ὁ ἡγεμόνας ὀφείλει νά λάβει μέρος γιά τούς λόγους πού ἔχουν ἀναφερθεῖ παραπάνω. Οὔτε πρέπει ποτέ κανένα κράτος νά πιστέψει ὅτι μπορεῖ νά πάρει ἀσφαλεῖς καί σωστές ἀποφάσεις, ἀλλά μᾶλλον νά σκέπτεται ὅτι αὐτές πού παίρνει εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ὅλες ἀμφίβολες· γιατί ἡ τάξη τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἶναι τέτοια, ὥστε κάθε φορά πού προσπαθοῦμε νά ἀποφύγουμε κάτι δυσάρεστο πέφτουμε σέ κάτι ἄλλο· ἀλλά ἡ σωφροσύνη ἐγκείται στό νά ξέρεις νά ἀναγνωρίζεις τά χαρακτηριστικά τῶν δυσάρεστων πραγμάτων καί νά ἐπιλέγεις τό λιγότερο ὀδυνηρό γιά καλό.

Πρέπει ἀκόμη ἕνας ἡγεμόνας νά δείχνει ὅτι εἶναι λάτρης τῆς ἀξιοσύνης, παρέχοντας προστασία στούς δεξιότητες καί τιμώντας τούς ἄριστους σέ κάθε τέχνη. Πρέπει, ἐπίσης, νά ἐνθαρρύνει τούς ὑπηκόους του ὥστε νά μποροῦν ἡσυχά καί εἰρηνικά νά ἀσκοῦν τά ἐπαγγέλματά τους, καί στό ἐμπόριο καί στή γεωργία καί σέ κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη ἐνασχόληση, καί νά μήν διστάζει ὁ ἕνας νά περιποιηθεῖ τήν ἰδιοκτησία του, ἀπό φόβο μήπως τοῦ τήν ἀφαιρέσουν, καί ὁ ἄλλος νά ἐπεκτείνει τίς συναλλαγές του, ἀνησυχώντας γιά τή βαριά φορολογία· ἀλλά πρέπει νά ἀνταμειβεῖ ὅποιον θέλει νά κάνει τέτοια πράγματα καί ὅποιονδήποτε προτίθεται μέ ὅποιονδήποτε τρόπο νά πλουτίσει τήν πόλη του ἢ τή χώρα του. Πρέπει, ἐκτός ἀπό αὐτό, στίς

κατάλληλες στιγμές τοῦ χρόνου νά κρατᾶ ἀπασχολημένο τόν λαό μέ γιορτές καί θεάματα. Ἐπειδή δέ κάθε πόλη εἶναι χωρισμένη σέ συντεχνίες ἢ σέ τάξεις, πρέπει νά ὑπολογίζει αὐτές τίς ομάδες, νά συναναστρέφεται ἐνίοτε μαζί τους, νά δίνει παραδείγματα φιλανθρωπίας καί γενναιοδωρίας, κρατώντας πάντα σταθερό τό μεγαλεῖο τοῦ ἀξιώματός του, γιατί αὐτό δέν πρέπει νά τοῦ λείπει ποτέ καί ἀπό πουθενά⁹¹.

91. Στήν παράγραφο αὐτή ὁ Μ. φαίνεται νά σκιαγραφεῖ τήν εἰκόνα ἑνός ἰδεατοῦ ἡγεμόνα· δέν πρόκειται, ὡστόσο, γιά προσχώρηση στήν παραδοσιακή πολιτική φιλολογία: ἐκτός ἀπό τά στρατιωτικά καθήκοντα καί τίς βίαιες πράξεις του, ὁ ἡγεμόνας ὀφείλει νά μεριμνᾷ καί γιά τήν καθημερινή εἰρηνική ζωὴ τῆς πόλης.

XXII. ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΞ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ ΤΩΝ ΗΓΕΜΟΝΩΝ

De his quos a secretis principes habent

Ἡ ἐπιλογή τῶν ὑπουργῶν ἔχει μεγάλη σημασία γιά ἕναν ἡγεμόνα· αὐτοί εἶναι καλοί ἢ ὄχι, ἀνάλογα μέ τήν προνοητικότητα τοῦ ἡγεμόνα. Ἡ πρώτη σκέψη πού κάνουμε γιά ἕναν ἄρχοντα καί τό μυαλό του εἶναι νά παρατηρήσουμε τούς ἀνθρώπους πού ἔχει γύρω του· κι ὅταν εἶναι ἱκανοί καί πιστοί, μπορεῖ νά ἔχει πάντοτε τή φήμη τοῦ συνετοῦ, γιατί ἤξερε νά διακρίνει τούς ἱκανούς καί νά τούς διατηρήσει πιστούς. Ὅταν ὁμως εἶναι διαφοροετικοί, δέν εἶναι ποτέ δυνατόν νά σχηματιστεῖ θετική κρίση γι' αὐτόν· γιατί τό πρῶτο λάθος πού κάνει, τό κάνει σ' αὐτή τήν ἐπιλογή. Δέν ὑπῆρχε κανείς πού νά γνώριζε τόν ἄρχοντα Ἀντώνιο ντά Βενάφρο, ὡς ὑπουργό τοῦ Παντόλφο Πετρούτσι, τοῦ ἡγεμόνα τῆς Σιένας, καί νά μήν ἐκτιμῆσει τόν Παντόλφο ὡς ἱκανότατο ἄνθρωπο, γιά νά τόν ἔχει ὑπουργό του.

Ἐπάρχουν τριῶν εἰδῶν μυαλά: στό ἕνα, ὁ ἄνθρωπος καταλαβαίνει ἀπό ἄλλοι, στό ἄλλο αὐτά πού ἐξηγοῦν οἱ ἄλλοι καί στό τρίτο δέν καταλαβαίνει οὔτε ἀπό ἄλλοι οὔτε ἀπό τούς ἄλλους· τό πρῶτο εἶναι ἐξαιρετικό, τό δεύτερο πολύ καλό, τό τρίτο ἄχρηστο· μέ βάση τά παραπάνω ὀφείλουμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἐάν ὁ Παντόλφο δέν ἦταν στήν πρώτη βαθμίδα, θά ἦταν τουλάχιστον στή δεύτερη· γιατί ἄπαξ κι ἕνας ἄνθρωπος ἔχει τήν ἱκανότητα νά διακρίνει τό καλό ἢ τό κακό πού κάποιος ἔχει κάνει κι ἔχει πει, ἀκόμη κι ἂν δέν παίρνει ἀπό ἄλλοι τήν πρωτοβουλία, μπορεῖ νά ἀναγνωρίζει τά καλά καί τά κακά ἔργα τοῦ ὑπουργοῦ καί νά ἐπαινεῖ τά μέν, νά διορθώνει τά δέ· καί ὁ ὑπουργός δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει ὅτι θά τόν κοροϊδέψει καί παραμένει καλός.

Ἴδου ἕνας ἀλάνθαστος τρόπος γιά νά γνωρίζει ἕνας ἡγεμόνας τόν ὑπουργό του. Ὅταν βλέπεις τόν ὑπουργό νά σκέφτεται περισσότερο τόν ἑαυτό του παρά ἐσένα καί σ' ὅλες τίς πράξεις νά ἐπιζητᾶ τό δικό του συμφέρον, αὐτός πού φέρεται ἔτσι δέν θά γίνει ποτέ καλός ὑπουργός οὔτε μπορεῖς ποτέ νά τόν ἐμπιστευτεῖς: γιατί ἐκεῖνος πού κρατᾶ στά χέρια του τή διοίκηση τοῦ κράτους ἑνός ἄλλου, δέν πρέπει ποτέ νά σκέφτεται τόν ἑαυτό του, ἀλλά πάντοτε τόν ἡγεμόνα, καί ποτέ νά μήν τοῦ φορτώνει τό μυαλό μέ ὑποθέσεις πού δέν τόν ἀφοροῦν. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ἡγεμόνας γιά νά τόν κρατήσῃ πιστό, πρέπει νά σκέφτεται τόν ὑπουργό, τιμώντας τον, πλουτίζοντάς τον, εὐεργετώντας τον, δίνοντάς του τιμές καί ἀξιώματα, ἔτσι ὥστε νά μήν μπορεῖ νά σταθεῖ χωρίς αὐτόν καί οἱ πολλές τιμές νά μήν τόν κάνουν νά ἐπιθυμεῖ περισσότερες, τά πολλά πλούτη νά μήν τόν κάνουν νά ἐπιθυμεῖ περισσότερα καί τά πολλά ἀξιώματα νά τόν κάνουν νά φοβᾶται τίς πολιτικές ἀλλαγές. Ὅταν, λοιπόν, οἱ ὑπουργοί καί οἱ ἡγεμόνες πρὸς τοὺς ὑπουργοὺς φέρονται ἔτσι, μποροῦν νά ἐμπιστευτοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο· κι ὅταν φέρονται διαφορετικά, τό τέλος θά εἶναι πάντοτε ὀδυνηρό εἴτε γιά τόν ἕνα εἴτε γιά τόν ἄλλο.

XXIII. ΜΕ ΠΟΙΟΝ ΤΡΟΠΟ
ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΠΟΦΕΥΓΟΝΤΑΙ ΟΙ ΚΟΛΑΚΕΣ

Quomodo adultores sint fugiendi

Δέν θέλω ν' αφήσω στην άκρη ένα σημαντικό ζήτημα κι ε-
να σφάλμα, τό όποιο μέ δυσκολία οί ήγεμόνες κατορθώνουν ν'
άποφεύγουν, άν δέν είναι πάρα πολύ συνετοί ή άν δέν έχουν κά-
νει καλή έπιλογή. Καί τοῦτοι είναι οί κόλακες, από τούς ό-
ποίους βρίθουν οί αὐλές· γιατί οί άνθρωποι κομπάζουν τόσο πο-
λύ γιά τά δικά τους πράγματα καί έξαπατῶνται μέ τέτοιοι τρό-
πο, ὥστε μέ δυσκολία μποροῦν νά φυλαχτοῦν ἀπ' αὐτή τήν πα-
νούκλα⁹² καί θέλοντας νά φυλαχτοῦν, ὑπάρχει κίνδυνος νά
καταντήσουν ἀξιοπεριφρόνητοι. Γιατί δέν ὑπάρχει ἄλλος τρό-
πος νά προστατευτεῖς ἀπό τίς κολακίες, παρά μέ τό δώσεις
στούς ἀνθρώπους νά καταλάβουν ὅτι δέν σέ προσβάλλουν λέ-
γοντάς σου τήν ἀλήθεια· ἀλλά κι ὅταν ὁ καθένας μπορεῖ νά σοῦ
λέει τήν ἀλήθεια, λείπει ὁ σεβασμός πρὸς τό πρόσωπό σου.

Γι' αὐτό ἕνας προνοητικός ήγεμόνας πρέπει νά ἀκολουθεῖ
μιὰ τρίτη μέθοδο, ἐπιλέγοντας γιά τό κράτος του ἄνδρες συνε-
τούς, στούς ὁποίους καί μόνο πρέπει νά δώσει ἀπόλυτη ἐλευθε-
ρία νά τοῦ λένε τήν ἀλήθεια, καί μονάχα γιά τά πράγματα πού
ὁ ἴδιος τούς ρωτᾷ κι ὄχι γιά ἄλλα· ὥστόσο πρέπει νά τούς ρωτᾷ
γιά κάθε πράγμα, ν' ἀκούει τίς γνώμες τους καί στή συνέχεια
νά ἀποφασίζει μόνος του, μέ τόν δικό του τρόπο· καί ὡς πρὸς
τίς συμβουλές καί ἀπέναντι στόν καθέναν ἀπ' αὐτούς νά συμ-

92. Ἡ έντονη ἀπέχθεια, πολιτικῆς καί ὄχι ἠθικῆς τάξεως, τοῦ Μ. πρὸς τήν
κολακεία ἔχει σοβαροῦς ἱστορικούς λόγους: κατά τήν ἐποχή του οί αὐλές τῶν
ήγεμόνων τῆς Ἰταλίας ἦσαν γεμάτες ἀπό κόλακες πού προξενούσαν μεγάλο
κακό στά κρατίδια.

περιφέρεται μέ τέτοιο τρόπο πού ό καθένας νά γνωρίζει ότι όσο πιά έλεύθερα μιλά τόσο περισσότερο γίνεται δεκτός' έκτός άπ' αυτούς, νά μήν θέλει νά άκούει κανέναν άλλον, νά προχωρεί χωρίς παρέγκλιση σ' ό,τι άποφάσισε και νά έπιμένει πεισματικά στις άποφάσεις του. "Όποιος πράττει διαφορετικά είτε καταστρέφεται άπό τούς κόλακες είτε μεταβάλλεται συχνά, καθώς άκούει ποικίλες γνώμες: σ' αυτό όφείλεται ή μικρή έκτίμηση πού του έχουν.

Θέλω έπί τή εύκαιρία νά αναφέρω ένα σύγχρονο παράδειγμα. Ό πατήρ Λούκα, άνθρωπος του Μαξιμιλιανού του τωρινού αυτοκράτορα, μιλώντας για τήν έξοχότητα του, είπε πώς δέν συμβουλευόταν κανέναν κι όμως δέν έκανε ποτέ τίποτε σύμφωνα μέ τή δική του γνώμη' αυτό γινόταν επειδή άκολουθούσε αντίθετη μέθοδο άπό αυτήν πού αναφέραμε παραπάνω. Γιατί ό αυτοκράτορας είναι μυστικοπαθής άνθρωπος, δέν κοινοποιεί σέ κανέναν τά σχέδιά του, δέν άκούει γνώμες' αλλά καθώς τίθενται σέ έφαρμογή, γνωστοποιούνται και άποκαλύπτονται, και εκείνοι πού έχει γύρω του αρχίζουν νά εναντιώνονται σ' αυτά' κι αυτός, όντας ένδοτικός, μεταστρέφεται. Κι έτσι τά πράγματα πού κάνει τή μιá μέρα, τά καταστρέφει τήν άλλη' και ποτέ κανείς δέν καταλαβαίνει εκείνο πού θέλει ή σχεδιάζει νά κάνει, και δέν μπορεί νά βασίζεται στις δικές του άποφάσεις.

Συνεπώς, ένας ήγεμόνας πρέπει πάντοτε νά δέχεται συμβουλές, αλλά όταν τό θέλει ό ίδιος κι όχι όταν θέλουν οι άλλοι' άπεναντίας, πρέπει νά κόβει τή διάθεση του καθενός νά τόν συμβουλευεί άνω σέ κάτι, χωρίς νά του τήν ζητήσει' ό ίδιος όμως πρέπει νά ρωτά για όλα και μετά, σχετικά μέ τά πράγματα πού έχει ρωτήσει, νά είναι ύπομονετικός άκροατής τής αλήθειας' και, όταν καταλαβαίνει ότι κάποιος δέν του λέει άπό κάποιο φόβο τήν αλήθεια, νά όργίζεται. Και επειδή πολλοί νομίζουν ότι κάποιος ήγεμόνας, πού δημιουργεί για τόν έαυτό του τήν εικόνα του συνετού, θεωρείται τέτοιος όχι λόγω τής φύσης του αλλά χάρη στις καλές συμβουλές του περιβάλλοντός του, χωρίς άμφιβολία άπατώνται. Γιατί ένας γενικός κανόνας πού δέν λαθεύει ποτέ είναι αυτός: ένας ήγεμόνας, πού δέν είναι σοφός ό ίδιος, δέν μπορεί νά δέχεται καλές συμβουλές, έκτός κι

ἂν τύχει καί ἐναποθέσει τόν ἑαυτό του σ' ἕναν μόνο ὑπουργό, πού νά κυβερνᾷ τά πάντα καί νά εἶναι ἄνθρωπος συνετότατος. Στήν περίπτωση αὐτή θά μπορούσε κάλλιστα νά συμβεῖ, ἀλλά θά διαρκούσε ἐλάχιστα, γιατί ὁ κυβερνήτης ἐκεῖνος σέ σύντομο χρονικό διάστημα θά τοῦ ἀποσποῦσε τό κράτος· ἀλλά καί περισσότερους ἀπό ἕναν ἂν συμβουλευεταί ἕνας ἡγεμόνας πού δέν εἶναι σοφός, δέν θά δεχθεῖ ποτέ τίς ἴδιες συμβουλές οὔτε θά ξέρει μόνος του νά τίς ἐναρμονίσει· γιατί ὁ καθένας ἀπό τούς συμβουλάτορες θά ὑπολογίζει τό προσωπικό συμφέρον του· κι αὐτός δέν θά ξέρει οὔτε νά τούς διορθώσει οὔτε νά τούς καταλάβει. Καί δέν θά μπορούσε νά γίνει διαφορετικά· γιατί οἱ ἄνθρωποι πάντοτε ἀποδεικνύονται μοχθηροί ἀπέναντί σου, ἐκτός κι ἂν ἀναγκαστοῦν νά φανοῦν καλοί. Καταλήγοντας συμπεραίνω, ὅτι οἱ καλές συμβουλές, ἀπό ὅποιον κι ἂν προέρχονται, ὀφείλονται στή σύνεση τοῦ ἡγεμόνα καί ὄχι ἡ σύνεση τοῦ ἡγεμόνα στίς καλές συμβουλές.

XXIV. ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ ΛΟΓΟ ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΕΧΑΣΑΝ ΤΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥΣ⁹³

Cur Italiae principes regnum amiserunt

Οἱ ἀρχές πού καταγράψαμε παραπάνω, ἂν τηρηθοῦν μέ σωφροσύνη, κάνουν ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα νά φαίνεται παλιός καί τόν καθιστοῦν ἀμέσως πιο ἀσφαλή καί πιο σταθερό στήν ἐξουσία, σάν νά εἶχε ριζώσει σ' αὐτήν ἀπό παλιά. Γιατί οἱ πράξεις ἐνός καινούργιου ἡγεμόνα παρατηροῦνται πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐνός κληρονομικοῦ· κι ὅταν ἀναγνωρίζονται ὡς ἀριστοτεχνικές, ἐντυπωσιάζουν πολύ περισσότερο τούς ἀνθρώπους καί τούς δένουν μαζί του πολύ περισσότερο ἀπό τήν ἀρχαιότητα τῆς γενιᾶς. Γιατί οἱ ἄνθρωποι θέλγονται πολύ περισσότερο ἀπό τά παρόντα πράγματα παρά ἀπό τά περασμένα καί ὅταν βρίσκουν τή βολή τους στά παρόντα, καλοπερνοῦν καί δέν ἀναζητοῦν τίποτε ἄλλο· καί θά τόν ὑπερασπιστοῦν μέ κάθε τρόπο, ὅταν δέν παραλείπει τίς ἄλλες ὑποχρεώσεις του. Μέ τόν τρόπο αὐτό θ' ἀποκτήσει διπλή δόξα, ὅτι ἔθεσε τίς βάσεις γιά μιά καινούργια ἡγεμονία καί ὅτι τήν λάμπρυνε καί τήν δυνάμωσε μέ καλούς νόμους, καλό στρατό, καλούς φίλους καί καλά παραδείγματα· ἐνῶ ὁ ἄλλος θά ντροπιαστεῖ διπλά, γιατί, ἐνῶ γεννήθηκε ἡγεμόνας, τοῦ ἔλειπε ἡ σύνεση καί ἔχασε τό κράτος του.

Καί ἂν σκεφτεῖ κανεῖς τούς ἄρχοντες πού ἔχασαν τό κράτος τους στήν Ἰταλία στά δικά μας χρόνια, ὅπως ὁ βασιλιάς τῆς Νάπολης, ὁ δούκας τοῦ Μιλάνου καί ἄλλοι, θά βρεῖ σ' αὐ-

93. Ἀπότομη ἀλλαγὴ στή διάταξη τοῦ ἔργου. Ἀπό τίς θέσεις καί τίς ἐρμηνεῖες πάνω σέ εἰδικά θέματα, προχωρᾷ σέ ἕνα εἶδος ἀναγνώρισης γιά τήν πολιτική ἀναγέννηση τῆς Ἰταλίας.

τούς, κατ' ἀρχήν, ἓνα κοινό μειονέκτημα σχετικά μέ τό στρατό, γιά τούς λόγους πού διά μακρῶν ἀναλύσαμε παραπάνω κατόπιν, θά δεῖ ὅτι κάποιος ἀπ' αὐτούς εἶτε εἶχε ἐχθρικό τόν λαό εἶτε, ἂν τόν εἶχε φιλικό, δέν γνώριζε νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπό τούς μεγάλους· γιατί χωρίς αὐτά τά μειονεκτήματα δέν χάνονται τά κράτη πού ἔχουν τέτοια δύναμη, ὥστε νά μποροῦν νά παρατάξουν στήν πεδιάδα μάχιμο στρατό. Ὁ Φίλιππος ὁ Μακεδών, ὄχι ὁ πατέρας τοῦ Ἀλέξανδρου ἀλλά ἐκεῖνος πού νικήθηκε ἀπό τόν Τίτο Κόιντο, δέν εἶχε μεγάλο κράτος σέ σχέση μέ τό μεγαλεῖο τῶν Ρωμαίων καί τῆς υπόλοιπης Ἑλλάδας πού τοῦ ἐπιτέθηκαν· ἐπειδή ὁμως ἦταν ἰκανός στρατιωτικός, πού γνώριζε νά κρατᾷ εὐχαριστημένο τόν λαό καί νά ἐξασφαλίζεται ἀπό τούς μεγάλους, κράτησε περισσότερα χρόνια τόν ἐναντίον τους πόλεμο· καί μολονότι στό τέλος ἔχασε τήν κυριαρχία κάποιων πόλεων, τοῦ ἔμεινε ὁμως τό βασίλειο⁹⁴.

Γι' αὐτό οἱ δικοί μας ἡγεμόνες πού ἔμειναν πολλά χρόνια στήν ἡγεμονία τους καί τήν ἔχασαν ἀργότερα, ἄς μήν κατηγοροῦν τήν τύχη, ἀλλά τήν ὀκνηρία τους: γιατί ἀφοῦ, ὅταν ἦταν εἰρήνη, δέν πέρασε ἀπό τό μυαλό τους ὅτι τά πράγματα μπορεῖ νά ἀλλάξουν (κάτι τό ὁποῖο εἶναι κοινό ἐλάττωμα τῶν ἀνθρώπων, νά μήν λογαριάζουν στήν καλοκαιρία τήν καταιγίδα), ὅταν μετά ἦρθαν δύσκολοι καιροί, σκέφτηκαν νά τό βάλουν στά πόδια παρά νά ἀμυνθοῦν· κι ἔτρεφαν τήν ἐλπίδα ὅτι οἱ λαοί, ἀηδιασμένοι ἀπό τήν ἀλαζονεία τῶν νικητῶν, θά τούς καλοῦσαν πίσω. Αὐτή ἡ τακτική, ὅταν δέν ὑπάρχει ἄλλη, εἶναι καλή· ἀλλά εἶναι κάκιστο ν' ἀφήνεις τά ἄλλα φάρμακα γι' αὐτήν· γιατί δέν χρειάζεται ποτέ νά ἀφεθεῖς νά πέσεις, πιστεύοντας ὅτι κάποιος θά βρεθεῖ νά σέ περιμαζέψει. Κάτι πού, εἶτε δέν συμβαίνει εἶτε, κι ἂν συμβεῖ, δέν συμβάλλει στή δική σου ἀσφάλεια, γιατί αὐτός ὁ τρόπος ἄμυνας εἶναι ἀνανδρός καί δέν ἐξαρτᾶται ἀπό σένα. Καί μόνο ἐκεῖνες οἱ μέθοδοι ἄμυνας εἶναι καλές, εἶναι ἀσφαλεῖς, εἶναι μόνιμες, πού ἐξαρτῶνται μόνο ἀπό σένα τόν ἴδιο καί ἀπό τήν ἀξιοσύνη σου.

94. Ὁ Φίλιππος Ε', μετά τήν ἥττα του στίς Παρά Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.) ἔχασε τίς πόλεις τῆς νοτίου Ἑλλάδος ἀλλά κράτησε τή Μακεδονία.

XXV. ΠΟΣΗ ΕΙΝΑΙ Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ
ΣΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕ ΠΟΙΟΝ ΤΡΟΠΟ
ΜΠΟΡΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΝΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΤΑΧΘΕΙ

Quantum fortuna in rebus humanis possit, et quomodo illi sit occurrendum

Δέν άγνοῶ πῶς πολλοί εἶχαν καί ἔχουν τήν πεποιθήση ὅτι τά πράγματα τοῦ κόσμου κυβερνῶνται ἀπό τήν τύχη καί ἀπό τόν Θεό⁹⁵ μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ ἄνθρωποι μέ τή σύνεσή τους δέν μποροῦν νά τ' ἀλλάξουν οὔτε κι ἔχουν καμιά σωτηρία' καί γι' αὐτό θά μποροῦσαν νά ἀποφανθοῦν ὅτι δέν πρέπει νά καταγίνεται κανείς μ' αὐτά, ἀλλά νά τά ἐγκαταλείπει στήν ἐξουσία τῆς τύχης. Τούτη ἡ πεποιθήση εἶναι περισσότερο διαδεδομένη στήν ἐποχή μας ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἀστάθειας τῶν πραγμάτων πού εἶδαμε καί βλέπουμε κάθε μέρα, πού ξεπερνοῦν κάθε ἀνθρώπινη εἰκασία. Αὐτά σκέφτομαι κι ἐγώ καμιά φορά καί κλίνω ἐν μέρει πρός τή δική τους γνώμη.

Ἔστωσο, γιά νά μήν ἐξαλείψουμε ὀλότελα τήν ἐλεύθερη βούλησή μας, κρίνω ὅτι μπορεῖ νά εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ τύχη καθορίζει τίς μισές ἀπό τίς πράξεις μας, *etiam** τίς ἄλλες μισές, περίπου, ἀφήνει νά τίς κυβερνᾶμε ἐμεῖς⁹⁶. Τήν παρομοιάζω μ'

95. Ὁ Μ. στρέφεται ὄχι μόνο ἐναντίον τῶν συγγραφέων στούς ὁποίους μία τέτοια πεποιθήση ἀποτελεῖ κοινό τόπο (λ.χ. Σαλλούστιος, Κικέρων, Αὐγουστίνος, Βοκκάκιος, Δάντης) ἀλλά κυρίως ἐναντίον τῆς μεσαιωνικῆς ἀντίληψης πού ἐμπιστεύεται τήν πορεία τῶν πραγμάτων στήν τύχη καί τόν Θεό, γιατί ὀδηγεῖ σέ πολιτική νωθρότητα τούς λαούς καί σέ πολεμική ἀδράνεια τούς ἡγεμόνες.

* ἀλλά.

96. Ἡ ἔννοια τῆς τύχης (*fortuna*) δέν ἔχει πάντοτε τό ἴδιο νόημα στά κείμενα τοῦ Μ. καί περισσότερο ἐπεξηγεῖται μέ παραδείγματα. Μποροῦμε σχηματικά νά διακρίνουμε δύο σημασίες. (α) Ἐποκειμενική: σπανίως ἐμφανίζεται ὡς

ἐκεῖνα τὰ ὀρμητικά ποτάμια, πού ὅταν φουσκώσουν, πλημμυρίζουν τίς πεδιάδες, ξεριζώνουν τὰ δένδρα καί ἐρειπώνουν τὰ κτίσματα, παρασύρουν χῶμα ἀπό ἕνα μέρος καί τό ἐναποθέτουν ἄλλοῦ· ὁ καθένας τρέπεται σέ φυγή μπροστά τους, τό κάθε τι ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ὀρμή τους, χωρίς νά μπορεῖ μέ ὀποιονδήποτε τρόπο νά τὰ σταματήσει. Καί ἀφοῦ τέτοια εἶναι τὰ ποτάμια αὐτά, τίποτε δέν ἐμποδίζει τούς ἀνθρώπους, σέ περιόδους ἡρεμίας, νά προνοήσουν καί νά φτιάξουν φράγματα καί προχώματα, ἔτσι ὥστε, ὅταν ξαναφουσκώσουν τὰ νερά, εἴτε νά τὰ διοχετεύσουν σ' ἕνα κανάλι εἴτε ἡ ὀρμή τους νά μὴν εἶναι τόσο ἀσυγκράτητη καί τόσο καταστροφική.

Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τήν τύχη: δείχνει τήν ἰσχὺ της ὅπου δέν ὑπάρχει ὀργανωμένη δύναμη νά τῆς ἀντιταχθεῖ καί στρέφει τήν ὀρμή της πρὸς τὰ ἐκεῖ πού ξέρει ὅτι δέν φτιάχτηκαν φράγματα καί προχώματα νά τήν συγκρατήσουν. Ἄν μάλιστα παρατηρήσετε τήν Ἰταλία, πού εἶναι ἡ ἔδρα αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν καί ὁ τόπος πού τούς ἔδωσε τήν ὄψη, θά δεῖτε πῶς εἶναι μιά πεδιάδα χωρίς φράγματα καί χωρίς κανένα πρόχωμα· κι ὅτι, ἂν εἶχε θωρακιστεῖ μέ τήν κατάλληλη ἀξιοσύνη, ὅπως ἡ Γερμανία, ἡ Ἰσπανία καί ἡ Γαλλία, εἴτε ὁ κατακλυσμὸς αὐτὸς δέν θά εἶχε φέρι τίς μεγάλες μεταβολές πού συνέβησαν εἴτε δέν θά εἶχε γίνει. Τὰ ὅσα εἶπα εἶναι ἀρκετά γιά τήν ἀντίσταση στήν τύχη, ἐν γένει.

Ἄλλά, περιοριζόμενος περισσότερο στά ἐπί μέρους, λέω πῶς βλέπουμε τόν ἴδιο ἡγεμόνα σήμερα νά εὐτυχεῖ κι αὔριο νά

μία ὑπερβατική καί ὑπεράνθρωπη δύναμη, ἕνα εἶδος θεότητας, μοίρας ἢ πεπρωμένου, στό ὁποῖο πιστεύουν οἱ ἀδύναμοι ἄνθρωποι. Ὁ Μ. ἀπορρίπτει κατηγορηματικά αὐτή τήν ἀντίληψη – εἴτε στή χριστιανική της ἐκδοχή (θεῖα πρόνοια) εἴτε στήν ἀρχαιοελληνική –, γιατί αὐτή ἡ τύχη εἶναι γι' αὐτόν ἡ ἴδια ἡ ἀξιοσύνη τοῦ ἀτόμου. (β) Ἀντικειμενική σημασία: ἡ φυσική δύναμη τῶν πραγμάτων, ἡ δυναμική τους, ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ἢ συγκεκριμένη ἱστορική κατάσταση, ἡ ἀκατέρραστη ὕλη ὅπου δοκιμάζεται ἡ ἀξιοσύνη καί στήν ὁποία δίνει μορφή ὁ ἡγεμόνας. Δέν πρόκειται ὡστόσο γιά κάποιο εἶδος ἱστορικής αὐστηρῆς αἰτιοκρατίας, πού ἐπιτρέπει τόν σχεδιασμό μιᾶς ὀρθολογικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἐλεύθερη βούληση (*libero arbitrio*) δέν εἶναι ἡ σχολαστικὴ κυριαρχία τοῦ λογικοῦ στή θέληση ἀλλὰ ἡ δυνατότητα τῆς πράξης.

καταστρέφεται, χωρίς νά ἔχουμε δεῖ νά ἀλλάζει ἡ φύση του ἢ κάποια ἰκανότητά του· αὐτό νομίζω ὅτι ὀφείλεται, ἀρχικά, στίς αἰτίες πού ἀναλύθηκαν διεξοδικά παραπάνω, δηλαδή ὅτι ἐκεῖνος ὁ ἡγεμόνας πού στηρίζεται ἐξ ὀλοκλήρου στήν τύχη, καταστρέφεται, ὅταν ἐκείνη μεταβάλλεται. Πιστεύω, ἀκόμη, ὅτι εὐτυχησμένος εἶναι ἐκεῖνος πού προσαρμόζει τόν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς του στίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν· καί παρόμοια ἐκεῖνος πού ἡ συμπεριφορά του βρίσκεται σέ δυσαρμονία μέ τήν ἔποχή του εἶναι δυστυχησμένος.

Γιατί βλέπουμε τούς ἀνθρώπους στίς πράξεις πού τούς ὀδηγοῦν στούς σκοπούς πού ἐπιδιώκει ὁ καθένας, δηλαδή δόξα καί πλοῦτη, νά ἐνεργοῦν μέ διαφορετικό τρόπο: ὁ ἓνας προσεκτικά, ὁ ἄλλος ὀρμητικά· ὁ ἓνας βίαια, ὁ ἄλλος ἔντεχνα· ὁ ἓνας μέ ὑπομονή, ὁ ἄλλος ἀντίθετα· καί ὁ καθένας μ' αὐτούς τούς διαφορετικούς τρόπους μπορεῖ νά πετύχει τούς σκοπούς του. Βλέπουμε ἀκόμη δύο ἀνθρώπους προσεκτικούς, τόν ἓνα νά πραγματοποιεῖ τό σχέδιό του, τόν ἄλλο ὄχι· καί παρόμοια δύο ἄλλους νά ἔχουν πετύχει ἐξίσου ἀκολουθώντας δύο διαφορετικές τάσεις, καθῶς ὁ ἓνας εἶναι προσεκτικός καί ὁ ἄλλος παρορμητικός: αὐτό δέν ἔχει ἄλλη αἰτία παρά τίς περιστάσεις τῶν καιρῶν στίς ὁποῖες προσαρμόζονται ἢ ὄχι μέ τίς ἐνέργειές τους. Ἐξ οὗ καί αὐτό πού εἶπα, ὅτι δύο ἀνθρώποι, ἐνῶ ἐνεργοῦν διαφορετικά, πετυχαίνουν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα· καί ἄλλοι, ἐνῶ ἐνεργοῦν παρόμοια, ὁ ἓνας φτάνει στόν σκοπό του κι ὁ ἄλλος ὄχι.

Ἐπίσης, ἀπό τήν ἴδια αἰτία ἐξαρτᾶται καί ὁ μεταβλητός χαρακτήρας τῆς ἐπιτυχίας· γιατί ἓνας πού κυβερνᾷ μέ προσοχή καί ὑπομονή, ἂν οἱ καιροί καί τά πράγματα τά φέρουν ἔτσι ὥστε ἡ διακυβέρνησή του νά εἶναι καλή, εἶναι ἐπιτυχημένος· ἂν ὁμως ἀλλάξουν οἱ καιροί καί τά πράγματα, καταστρέφεται, γιατί δέν ἀλλάζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐνεργεῖ. Οὔτε βρίσκεται τόσο συνετός ἀνθρώπος, πού νά ξέρεי νά προσαρμόζεται σ' αὐτά· εἶτε γιατί δέν μπορεῖ νά παρεκκλίνει ἀπό τήν ἔμφυτη κλίση του εἶτε *etiam** γιατί, ἀφοῦ εὐημεροῦσε πάντοτε βαδίζοντας σ' ἓναν

* ἀκόμη.

δρόμο, δέν εἶναι δυνατόν νά πειστεῖ νά ξεστρατήσει. Γι' αὐτό ὁ προσεκτικός ἄνθρωπος, ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα νά φανεῖ ὀρμητικός, δέν ξέρει νά τό κάνει· κι ἔτσι καταστρέφεται ἔνω ἄν μαζί μέ τούς καιρούς καί τά πράγματα ἄλλαζε κι ἡ φύση του, δέν θά ἄλλαζε ἡ τύχη του.

Ὁ πάπας Ἰούλιος Β' ἐνήργησε σ' ὅλες τίς ὑποθέσεις του παρορμητικά· καί ὁ τρόπος πού ἐνεργοῦσε ταίριαζε τόσο μέ τούς καιρούς καί τά πράγματα, ὥστε στό τέλος νά βγαίνει πάντα κερδισμένος. Σκεφτεῖτε τήν πρώτη ἐπιχείρηση πού ἔκανε, ἐναντία στή Μπολόνια, ἐνῶ ζοῦσε ἀκόμη ὁ Τζιοβάνι Μπεντιβόλι⁹⁷. Οἱ Βενετοί δέν ἦσαν εὐχαριστημένοι· ὁ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας τό ἴδιο· μέ τή Γαλλία βρισκόταν σέ διαπραγματεύσεις σχετικά μέ τήν ἐκστρατεία· ὡστόσο, μέ τήν ἀγριότητα καί τήν ὀρμητικότητά του, τέθηκε ὁ ἴδιος ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκστρατείας. Αὐτή ἡ κίνηση ἄφησε μετέωρους καί ἀσάλευτους τήν Ἰσπανία καί τούς Βενετούς· τούς τελευταίους ἀπό φόβο κι ἐκεῖνη ἀπό τήν ἐπιθυμία πού εἶχε νά ἐπανακτήσει ὅλο τό βασιλεῖο τῆς Νάπολης· καί ἀπό τήν ἄλλη τράβηξε μέ τό μέρος του τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας· ὁ ὁποῖος, βλέποντας τόν πάπα νά κινεῖται καί θέλοντας νά τόν κάνει φίλο γιά νά ταπεινώσει τούς Βενετούς, ἔκρινε ὅτι δέν μπορούσε νά τοῦ ἀρνηθεῖ τόν στρατό του χωρίς νά τόν προσβάλλει ἀπροκάλυπτα.

Κατάφερε, λοιπόν, ὁ Ἰούλιος μέ τήν ὀρμητική του κίνηση ἐκεῖνο πού ποτέ κανένας ἄλλος ποντίφικας, μ' ὅλη τήν ἀνθρώπινη σύνεση, δέν θά μπορούσε νά πετύχει· γιατί ἄν περίμενε, γιά νά φύγει ἀπό τή Ρώμη, νά εἶχαν γίνει ὀριστικές συμφωνίες καί νά εἶχαν τακτοποιηθεῖ τά πάντα, ὅπως θά εἶχε κάνει ὁποιοσδήποτε ἄλλος πάπας, δέν θά πετύχαινε ποτέ· γιατί ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας θά εἶχε βρεῖ χιλιάδες δικαιολογίες καί οἱ ἄλλοι θά τοῦ εἶχαν ἐμβάλει χιλιάδες φόβους. Θέλω ν' ἀφήσω στήν ἄκρη τίς ἄλλες του πράξεις, πού ὅλες ἦσαν παρόμοιες καί ὅλες ἦσαν ἐπιτυχημένες· ἡ συντομία τῆς ζωῆς του δέν τόν

97. Ἡ ἐπιχείρηση (1506) ἔγινε, ἐπειδή ὁ πάπας ἤθελε νά διώξει τούς Μπεντιβόλι καί ἔκρινε ὅτι τοῦ ἦταν ἀπαραίτητη ἡ βοήθεια τῶν Γάλλων καί ἡ οὐδετερότητα τῶν Βενετῶν.

ἄφησε νά αισθανθεῖ τό ἀντίθετο· γιατί, ἂν ἐρχότανε καιροί πού θά ἦταν ἀναγκασμένος νά ἐνεργήσει μέ σύνεση, θά ἐπερχόταν ἡ καταστροφή του· κι οὔτε ποτέ θά ἀπομακρυνόταν ἀπό τούς τρόπους, στούς ὁποίους τόν ἔσπρωχνε ἡ φύση του.

Συμπεραίνω, λοιπόν, ὅτι ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ τύχη ἀλλάζει ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι πεισματικά ἐπιμένουν στίς δικές τους μεθόδους, εὐτυχισμένοι εἶναι ὅσο οἱ δύο αὐτοί παράγοντες ἐναρμονίζονται καί δυστυχημένοι ὅταν δέν ταιριάζουν. Αὐτή εἶναι ἡ κρίση μου: εἶναι καλύτερο νά εἶναι κανεῖς ὀρμητικός παρά ἐπιφυλακτικός, γιατί ἡ τύχη εἶναι γυναίκα, κι ἂν θέλεις νά τήν κρατᾶς ὑπό, εἶναι ἀνάγκη νά τήν χτυπᾶς καί νά τήν δέρνηεις. Βλέπουμε δέ ὅτι ἀφήνεται πιά εὐκόλα νά νικηθεῖ ἀπό τέτοιους ἄνδρες, παρά ἀπό ἐκείνους πού φέρονται μέ διακριτικότητα· καί γιά τόν λόγο αὐτό εἶναι πάντοτε, σάν γυναίκα, φίλη μέ τούς νέους, γιατί αὐτοί εἶναι λιγότερο διστακτικοί, περισσότερο σκληροί καί τήν προστάζουν μέ μεγαλύτερη τόλμη.

XXVI. ΠΡΟΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥΣ⁹⁸

*Exhortatio ad capessendam Italiam
in libertatemque a barbaris vindicandam*

Ἄφοῦ, λοιπόν, ἀναλογίστηκα ὅλα ὅσα συζητήθηκαν πα-
ραπάνω καί ἀναρωτήθηκα ἂν οἱ καιροί στήν Ἰταλία, σήμερα,
εἶναι κατάλληλοι γιά νά δοξαστεῖ ἕνας καινούργιος ἡγεμόνας
καί ἂν ὑπάρχουν οἱ συνθήκες πού θά ἔδιναν τήν εὐκαιρία σ' ἕ-
ναν συνετό καί ἄξιο ἡγεμόνα νά δημιουργήσει μιὰ νέα τάξη
πραγμάτων πού θά δόξαζε τόν ἴδιο καί θά ὠφελοῦσε ὅλο τόν
κόσμο αὐτῆς τῆς χώρας – μοῦ φαίνεται ὅτι συντρέχουν πράγ-
ματα τόσο εὐνοϊκά γιά ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα, πού δέν ξέρω
ἂν ὑπῆρξε ποτέ πῶς κατάλληλος χρόνος γι' αὐτό. Κι ἂν, κατά
πῶς εἶπα, γιά νά ἀναδειχθεῖ ἡ ἀξιοσύνη τοῦ Μωυσῆ, χρειάστη-

98. Τό πλέον πολυσυζητημένο κεφάλαιο τοῦ *Ἡγεμόνα*, ἡ περίφημη ἐκκλη-
ση τοῦ Μ. πρὸς τόν ἡγεμόνα πού θά ἐλευθερώσει καί θά ἐνοποιήσει τήν πατρι-
δα του: «ἀγαπῶ τήν πατρίδα μου πῶς πολύ κι ἀπ' τήν ψυχή μου» γράφει στόν
Βεττόρι (16.4.1527), ἀλλά δέν πιστεύει ὅτι ὑπάρχει πιθανότητα νά ἐνωθοῦν πα-
ρά οἱ βόρειες περιοχές. Ὁ Μ., διατυπώνοντας τό κοινό αἷτημα γιά ἐθνική ἐνό-
τητα, βρίσκεται μπροστά σέ μιὰ δραματική ἀντίθεση: ἀνοίγεται σ' ἕναν και-
νούργιο κόσμο καί ταυτόχρονα ἔχει συνείδηση ὅτι ἀνήκει σέ μιὰ κατάσταση
καθορισμένη ἄναλυσή τήν πολιτική καί στρατιωτική κρίση τῆς ἰταλικῆς κοι-
ωνίας, οἰκτρίζει τήν κατάντια τῆς καί ἀναπολεῖ τό ἐνδοξο παρελθόν. Ἄφοῦ
δέν διστάζει νά προσφέρει στόν ἡγεμόνα ὅλα τά μέσα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ ὑ-
ψηλοῦ σκοποῦ, μέ ὕφος ρητορικό καί ἥρωικό, προχωρᾷ σέ ἕνα φορτισμένο συ-
ναισηματικά ἐγερτήριο. Μέσα στό κεφάλαιο αὐτό βρίσκονται συνταιριασμέ-
νες οἱ βασικές ἐννοιες πού ἀναπτύχθηκαν παραπάνω (εὐκαιρία, τύχη, ἀξιοσύ-
νη, μίμηση), μαζί μέ στρατιωτικές συμβουλές, ρεαλιστικές ἢ μή ἐκτιμήσεις, πι-
νελιές ἠθικῆς καί ἐνθερμο πατριωτισμό.

κε νά ζησει ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ σκλάβος στήν Αἴγυπτο, γιά νά γίνει γνωστή ἡ μεγαλοσύνη τοῦ Κύρου, νά καταπιέζονται οἱ Πέρσες ἀπό τούς Μήδους καί γιά νά φανεῖ ἡ ὑπεροχή τοῦ Θεσέα, νά μένουν διασκορπισμένοι οἱ Ἀθηναῖοι – ἔτσι καί σήμερα, γιά νά γνωρίσουμε τήν ἀξιοσύνη μιᾶς ἰταλικῆς ψυχῆς, ἦταν ἀναγκαῖο ἡ Ἰταλία νά φτάσει στή σημερινή κατάντια της καί νά ναι πιό σκλάβο κι ἀπ' τούς Ἑβραίους, πιό δούλο κι ἀπό τούς Πέρσες, πιό διαμελισμένη κι ἀπό τούς Ἀθηναίους· ἀκέφαλη καί μέσ' τή σύγχυση, τσακισμένη, κουρσεμένη, κουρελιασμένη, ξενοπατημένη, ἔχοντας ὑπομείνει κάθε λογῆς κατατροφές.

Καί παρ' ὅλο πού μέχρι σήμερα ξεπρόβαλε τέτοια ἐλπίδα σέ κάποιον, πού πιστέψαμε ὅτι ἦταν σταλμένος ἀπό τόν Θεό γιά νά τήν λυτρώσει, *tamen* εἶδαμε μετά πώς στό ἀπόγειο τῶν πράξεών του ἡ τύχη τόν ἀπαρνήθηκε. Κι ἔτσι, σάν νά μινε χωρίς πνοή, προσδοκᾷ αὐτόν πού θά μπορέσει νά γιατρέψει τίς πληγές της καί νά δώσει τέλος στό πλιάτσικο τῆς Λομβαρδίας, στό χαράτσωμα τοῦ βασιλείου τῆς Νάπολης καί τῆς Τοσκάνης καί νά γιάνει τίς πληγές της πού ἀπό τήν πολυκαιρία ἔχουνε καταντήσει γάγγραινα. Κοιτάξτε τήν πῶς παρακαλᾷ τόν Θεό νά τῆς στείλει κάποιον νά τήν λυτρώσει ἀπ' αὐτές τίς βάρβαρες ὠμότητες καί τίς ἀναισχυντίες· κοιτάξτε τήν ἀκόμη πού ναι πανέτοιμη καί πρόθυμη ν' ἀκολουθήσει μιά σημαία, φτάνει νά βρεθεῖ κάποιος πού νά τήν σηκώσει.

Καί σήμερα δέν φαίνεται κανεῖς ἄλλος στόν ὅποιο νά μπορεῖ ν' ἀποθέσει τίς ἐλπίδες της παρά ὁ ἔνδοξος Οἶκος σας⁹⁹, ὁ ὅποιος, μέ τήν τύχη καί τήν ἀξιοσύνη του καί μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας (στήν ὁποία τώρα ἡγεμονεῖ), μπορεῖ ν' ἀναλάβει τήν ἀπολυτρωτική προσπάθεια¹⁰⁰. Κι αὐτό δέν

99. Ὁ Οἶκος τῶν Μεδίκων, πού βρισκόταν στήν ἐξουσία καί τῆς Φλωρεντίας (Λαυρέντιος Β') καί τῆς Ἐκκλησίας (Λέων Γ').

100. Ὁ Μ. ἔχει δείξει, σέ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ *Ἡγεμόνα* ὅτι οἱ κληρονομικές ἡγεμονίες εἶναι μέτριες καί οἱ κληρονομικές ἀρετές δέν ἰσχύουν· ὅτι ἡ τύχη ἀλλάζει· ὅτι ἡ ἀξιοσύνη τῶν Μεδίκων εἶναι ἀμφισβητήσιμη· ὅτι ὁ Θεός δέν παίζει κανένα ρόλο στίς ἐξελίξεις· ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κύρια ὑπεύθυνη

θάναι πολύ δύσκολο, αν φέρετε μπροστά στα μάτια σας τις πράξεις και τη ζωή των όσων κατονόμασα. Βέβαια, εκείνοι ήτανε άνθρωποι σπάνιοι και θαυμαστοί· ήτανε όμως άνθρωποι, κι ο καθένας τους είχε λιγότερες ευκαιρίες από την τωρινή: γιατί ο άγωνας τους δεν ήταν πιο δίκαιος ούτε πιο εύκολος απ' αυτόν, ούτε ο Θεός τους αγαπούσε περισσότερο απ' ό,τι εσάς. Έδω βρίσκεται τό δίκιο τό μεγάλο: «iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ubi nulla nisi in armis spes est»¹⁰¹. Έδω υπάρχει πολύ μεγάλη προθυμία· κι όπου υπάρχει μεγάλη προθυμία, δεν μπορεί να υπάρχει μεγάλη δυσκολία, φτάνει ο Οίκος σας να ακολουθήσει τις αρχές εκείνων που εγώ πρότεινα για παράδειγμα. Και κάτι άλλο· έδω είδαμε να γίνονται από τόν Θεό έργα θαυμαστά και πρωτοφανέρωτα: ή θάλασσα ανοίχτηκε· ένα σύννεφο έδειξε τόν δρόμο· ή πέτρα έβγαλε νερό· έβρεξε μάννα· τό κάθε τι συντέλεσε στό μεγαλειό σας. Τά υπόλοιπα πρέπει να τά κάνετε εσείς. Ο Θεός δεν θέλει να κάνει τά πάντα, γιά να μήν μās στερεί τήν ελεύθερη βούληση και τό μερίδιο τής δόξας που μās άνήκει.

Και δεν είναι ν' άπορείς που κανένας από τους Ίταλούς που αναφέραμε παραπάνω δεν κατάφερε να κάνει αυτό που μπορούμε να έλπίζουμε ότι θά κάνει ο ένδοξος Οίκος σας· ούτε που σέ τόσες πολιτικές άναταραχές στην Ίταλία και σέ τόσες στρατιωτικές έπιχειρήσεις φαίνεται να χάθηκε ή πολεμική ά-

γιά τήν τωρινή κατάσταση τής Ίταλίας. Νομιμοποιούμαστε, συνεπώς, να διερωτηθούμε πώς είναι δυνατόν να πιστεύει τά όσα γράφει στις γραμμές αυτές. Έκτός αν έπικαλεστούμε τό ρητορικό κολακευτικό ύφος τής αύλης που υίοθετεί (τή δυσκαμψία του όποιου – επανάληψη του quale – προσπαθήσαμε να μεταφέρουμε στις προσωπικές άντωνυμίες)· ή αν δεχθούμε τήν έρμηνεία που θέλει τόν Μ. να μήν πιστεύει στις ικανότητες του Λαυρέντιου και ειρωνικά να του άπευθύνει μιá πρόκληση στην όποία ο ήγεμόνας είναι άνίκανος να άνταποκριθεί.

101. «Δίκαιος είναι ο πόλεμος γιά κείνους που τόν έχουν ανάγκη κι εύλογημένα τ' άρματα όπου δεν έμεινε καμιá έλπίδα παρά στ' άρματα»: Τίτος Λίβιος ΙΧ. 1 (όπου «quibus» αντί «ubi» και «relinquuntur spes» αντί «spes est»). Ο Μ. μεταφράζει στις *Istorie Fiorentine* (V. 8): «δίκαιοι είναι μονάχα οι άναγκαίοι πόλεμοι· και εύλογημένα είναι τά άρματα όπου δεν άπέμεινε καμιá έλπίδα πέρα απ' αυτά».

ξιοσύνη. Για τούτο φταίει τό ὅτι οἱ παλιοί θεσμοί της δέν ἦτανε καλοί καί δέν βρέθηκε κανείς πού νά μπορέσει νά ἐπινοήσει καινούργιους· καί τίποτε δέν δοξάζει περισσότερο ἕναν ἄνθρωπο πού πρωτοέρχεται στά πράγματα, ὅσο οἱ καινούργιοι νόμοι καί οἱ καινούργιοι θεσμοί πού ὁ ἴδιος βρίσκει. "Όταν αὐτά εἶναι γερά θεμελιωμένα καί ὄλο μεγαλεῖο, τόν κάνουν σεβαστό καί θαυμαστό· καί στήν Ἰταλία δέν λείπει τό ὑλικό γιά νά τοῦ δώσῃς ὅποιαδήποτε μορφή· ἐδῶ ὑπάρχει μεγάλη ἀξιοσύνη στό κάθε μέλος, ἀλλά λείπει ἀπό τίς κεφαλές. Παρατηρεῖστε στίς μονομαχίες καί τίς συγκρούσεις λίγων ἀνδρῶν, πόσο ἀνώτεροι στή δύναμη, στήν ἐπιδεξιότητα, στήν ἐξυπνάδα εἶναι οἱ Ἰταλοί· ὅταν ὁμως πᾶνε σέ μάχη μεταξύ στρατῶν, κάνουν φριχτή ἐντύπωση. "Όλα ὀφείλονται στήν ἀνεπάρκεια τῶν ἀρχηγῶν· γιατί ὅσοι ἔχουν γνώση, δέν ὑπακούουν, καί ὁ καθένας νομίζει ὅτι ξέρεי, ἀφοῦ μέχρι στιγμῆς δέν βρέθηκε κανένας πού νά ξεχωρήσει μέ τήν ἀξιοσύνη καί τήν τύχη του, ὥστε οἱ ἄλλοι νά ὑποκλιθοῦν μπροστά του¹⁰². Αὐτή εἶναι ἡ αἰτία πού, ἐπί τόσον καιρό καί σέ τόσους πολέμους πού ἔγιναν στά περασμένα εἴκοσι χρόνια, ὅποτε ὁ στρατός ἦταν ἀμιγῶς ἰταλικός, ἔδωσε ἀσχημα δειγμάτα. Μαρτυροῦν γι' αὐτό ὁ Τάρος πρῶτα πρῶτα· μετά ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Κάπουα, ἡ Τζένοβα, ἡ Βάιλα, ἡ Μπολόνια, τό Μέστρι¹⁰³.

"Αν, λοιπόν, ὁ ἐνδοξος Οἶκος σας θέλει ν' ἀκολουθήσει ἐκείνους τούς ἐξαιρετους ἄνδρες πού ἔφεραν τή λύτρωση στίς χῶρες τους, εἶναι ἀναγκαῖο, πρὶν ἀπό ὀτιδήποτε ἄλλο, νά μεριμνήσει γιά στρατό δικό του, ἀληθινό θεμέλιο κάθε ἐγχειρήματος· γιατί δέν μπορεῖ νά ἔχει πιό ἐμπιστους, πιό ἀληθινούς καί πιό καλούς στρατιῶτες. Καί καθότι ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς θά ναι ἄξιος, ὄλοι μαζί θά γίνουν ἀκόμη καλύτεροι, ὅταν ἰδοῦν νά τούς διοικεῖ ὁ δικός τους ἡγεμόνας κι ὁ ἴδιος νά τούς τιμᾷ καί

102. Κανένας ἡγεμόνας δέν μπόρεσε νά ἐπικρατήσῃ καί νά ἀναγκάσῃ τούς ἄλλους νά δεχθοῦν τήν ἀνωτερότητά του. Τό πρόβλημα τῆς Ἰταλίας γιά τόν Μ. εἶναι ὅτι ἡ ἀτομική ἀξιοσύνη δέν ἔχει ἀνυψωθεῖ σέ συλλογική/ἱστορική.

103. Στά παραπάνω μέρη ἰταλικά στρατεύματα γνώρισαν μέσα σέ λίγα χρόνια (1495-1513) διαδοχικές ἡττες ἀπό τά γαλλικά.

νά τούς ἐμψυχώνει. Εἶναι ἀνάγκη, ἐπομένως, νά προετοιμαστέις μέ τέτοια στρατεύματα, γιά νά μπορέσεις μέ τήν ἰταλική ἀξιοσύνη νά ἀμυνθεῖς στούς ἐξωτερικούς ἐχθρούς.

Καί μ' ὄλο πού τό ἐλβετικό καί τό ἰσπανικό πεζικό θεωροῦνται τρομερά, ἔχουν ὥστόσο καί τά δύο τά μειονεκτήματά τους, χάρη στά ὁποῖα ἕνας τρίτος στρατιωτικός σχηματισμός θά μπορούσε ὄχι μόνο νά τ' ἀντιμετωπίσει, ἀλλά νάχει καί τήν πεποίθηση ὅτι θά τά νικήσει. Γιατί οἱ Ἴσπανοί δέν μποροῦν νά ἀντέξουν στίς ἐπιθέσεις τοῦ ἰππικοῦ καί οἱ Ἑλβετοί θά φοβηθοῦν τούς πεζούς, ὅταν ρίχνονται στή μάχη τό ἴδιο πεισματικά μ' αὐτούς. Ἔτσι ἡ πείρα ἔδειξε καί θά δείξει τούς Ἴσπανούς νά μήν μποροῦν νά ἀντιμετωπίσουν τό γαλλικό ἰππικό καί τούς Ἑλβετούς νά ἀποδεκατίζονται ἀπό τό ἰσπανικό ἰππικό. Τό τελευταῖο, βέβαια, ἡ πείρα δέν τό ἔδειξε ὀλοτέλα, *tamen* εἶδαμε νά ἀποδεικνύεται τήν ἡμέρα τῆς Ραβέννας¹⁰⁴, ὅταν τό ἰσπανικό ἰππικό βρέθηκε ἀντιμέτωπο μέ τά γερμανικά τάγματα, τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια τακτική διάταξη μέ τά ἐλβετικά: ἐκεῖ οἱ Ἴσπανοί, μέ τή σβελτάδα τοῦ κορμιοῦ τους καί τή βοήθεια τῶν ἀσπίδων τους, χώθησαν ἀνάμεσα καί κάτω ἀπό τίς λόγχες τους, καί τούς χτυποῦσαν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, χωρίς οἱ Γερμανοί νά μποροῦν νά σωθοῦν¹⁰⁵, κι ἂν δέν ἦταν τό ἰππικό νά τούς ἀπωθήσει, θά τούς εἶχαν ἐξολοθρέψει. Ἀφοῦ λοιπόν γνωρίζεις τά μειονεκτήματα τῶν δύο ἰππικῶν, θά μποροῦσες νά ὀργανώσεις ἕνα καινούργιο, πού καί στό ἰππικό νά ἀντιστέκεται καί νά μήν φοβᾶται τούς πεζούς· κι αὐτό θά γίνει μ' ἕναν διαφορετικό ἐξοπλισμό καί μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς τακτικῆς. Καί τοῦτα εἶναι ἀπό τά πράγματα πού, ὅταν θεσπιστοῦν ἀπ' τήν ἀρχή, δίνουν φήμη καί μεγαλεῖο σ' ἕναν καινούργιο ἡγεμόνα.

Ἄς μήν ἀφήσεις, λοιπόν, νά φύγει αὐτή ἡ εὐκαιρία, γιά νά δεῖ ἡ Ἰταλία, μετά ἀπό τόσο καιρό, τόν σωτήρα της. Δέν εἶμαι ἱκανός νά ἐκφράσω μέ πόση ἀγάπη θά τόν δέχονταν ὄλες αὐτές οἱ ἐπαρχίες πού ὑπέφεραν ἀπό τίς ξένες ἐπιδρομές· μέ πόση

104. Πρόκειται γιά τή μάχη τῆς Ραβέννας (11.4.1512).

105. Οἱ ἀσπίδες τῶν Ἴσπανῶν ἦσαν μικρές καί στρογγυλές, ἐνῶ οἱ λόγχες τῶν Γερμανῶν μακριές καί ἀκατάλληλες γιά ἐπί τόπου ἐλιγμούς.

δίψα γιά ἐκδίκηση, μέ πόση πίστη μέχρι θανάτου, μέ πόση λα-
τρεία, μέ πόσα δάκρυα. Ποιά πόρτα θά 'κλεινε γι' αὐτόν;
Ποιός λαός θά τοῦ ἀρنيόταν τήν ὑπακοή; Ποιός φθόνος θά τοῦ
στεκόταν ἐμπόδιο; Ποιός Ἴταλός θά ἀρنيόταν νά τόν σεβα-
σεῖ; Αὐτή ἡ βαρβαρική κατοχή εἶναι σιχαμερή στόν καθένα.
" Ἄς σηκώσει, λοιπόν, ὁ ἐνδοξος Οἶκος σας τοῦτο τό βάρος μέ
τήν ψυχή καί τήν ἐλπίδα πού ἀναλαμβάνει κανεῖς τά δίκαια ἔρ-
γα' κι ἔτσι, κάτω ἀπό τό λάβαρό σας, ἄς λαμπρυνθεῖ ἡ πατρίδα
μας, καί κάτω ἀπό τήν προστασία σας ἄς βγοῦν ἀληθινά τά
λόγια τοῦ Πετράρχη¹⁰⁶:

Ἐνάντια στή βία τήν τυφλή θά πάρει τ' ἄρματα ἡ ἀρετή'
καί σύντομα θά νικήσει:
γιατί ἡ ἀνδρεία ἡ παλιά μέσ' τήν ἰταλική καρδιά
δέν ἔχει ἀκόμα σβύσει.

106. Στίχοι τοῦ Πετράρχη ἀπό τό *Canzone all'Italia*, XVI.v. 93-96: «Virtù
contro a furore / Prenderà l'arme; e fia el combatter corto: / Che l'antico valore / Nelli
italici cor non e ancor morto».

ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ ΚΑΙ ΤΟΝ ΗΓΕΜΟΝΑ

Pro captus lectoris habent sua fata libelli
(Ἡ τύχη ἑνός βιβλίου ἐξαρτᾶται ἀπό
τὴν ἰκανότητα τῶν ἀναγνωστῶν του)
Terentianus Maurus

INNOCENT GENTILLET, 1576

Ἐνάληθοι ἄθεοι, βαδίζετε πάνω στή γῆ;
Ὁ οὐρανός ἀκόμη σᾶς σκεπάζει! Τῶν ἀβύσσων ἡ φρίκη,
τοῦ δίκαιου αἵματος πού χύθηκε ὁ φρικαλέος τρόμος
τίς πατροκτόνες καρδιές σας δέν κρατοῦν διόλου σφιγμένες;
Στόν μεγάλο Θεό καί στούς ἀνθρώπους τολμᾶτε ν' ἀνοίξετε
πόλεμο;

Ἡ χρηστότητα κι ἡ εὐσέβεια στήν παραφορά σας
δέν ἀσκοῦν ἐξουσία καμιά; Ἀξιοθρήνητοι, ποιά πλάνη
ὁ θάνατος κι ἡ κόλαση κλείνουν μέσ' στίς ψυχές σας!
Τί λοιπόν, δέν μεριμνᾶτε παρά γιά φαυλότητες;
Ἐστω, διαβάστε ὅμως λίγο ἐδῶ τή δίκη σας.
Ἄλοίμονο, ἂν εἶχατε τό φῶς γιά νά τή δεῖτε
κι ἂν γιά νά σᾶς ὀδηγήσει ζητούσατε τά μάτια,
δέν θ' ἀκούγαμε νά κτυπᾶ καί νά βροντᾶ τοὺς οὐρανοὺς
Ἐκεῖνος πού σύντομα νά σᾶς κάνει σκόνη.

«Aux Machiavellistes», *Anti-Machiavel*

‘Ο κόσμος πιστεύει πώς ὁ Μακιαβέλλης εἶναι νεκρός,
κι ὁμως μονάχα ἡ ψυχὴ του πέταξε πάνω ἀπ’ τίς ἄλλεις·
καί τώρα πού ὁ Γκίζ ἔχει πεθάνει, ἔρχεται ἀπ’ τῆ Γαλλία
νά ἰδεῖ τούτη τῆ χώρα καί ν’ ἀστειευτεῖ μέ τούς φίλους του.
Γιά μερικούς ἴσως καί τ’ ὄνομά μου εἶναι μισητό,
ἀλλά ὅσοι μ’ ἀγαπᾶνε μέ φυλᾶν ἀπό τῆ γλώσσα τους·
κι ἄς τό γνωρίζουν πώς ἐγώ εἶμαι ὁ Μακιαβέλλης
καί τούς ἀνθρώπους δέν τούς λογαριάζω, τό ἴδιο καί τά λόγια
τους.

Ἐκεῖνοι πού πióτερο μέ μισοῦν, ἐκεῖνοι μέ θαυμάζουν.
Κι ἂν κάποιοι μιλοῦν ἀνοιχτά ἐνάντια στά βιβλία μου,
θά μέ διαβάσουν ὁμως, κι ἔτσι θά φτάσουν
στό θρόνο τοῦ Πέτρου: καί σάν μέ ἀπαρνηθοῦν
θά τούς φαρμακώσουν οἱ ὀπαδοί μου πού ἀναρριχῶνται.

Jew of Malta, πρόλογος τοῦ Μακιαβέλλι

Γιατί μπορῶ νά χαμογελῶ κι ἐνῶ χαμογελῶ νά θανατώνω,
καί νά κραυγάζω «εὐχαριστῶ» σ’ αὐτό πού μοῦ πικραίνει τήν
καρδιά,

καί νά μουσκεύω τά μάγουλά μου μέ δάκρυα ψεύτικα,
καί ν’ ἀλλάζω τό πρόσωπό μου κατά περίσταση.
Θά πνίξω ναῦτες πío πολλούς κι ἀπ’ τῆ γοργόνα·
θά σκοτώσω περισσότερους πού μέ κοιτοῦν κι ἀπό τόν
βασιλίσκο·

θά παίξω τόν ρήτορα καλά ὅσο κι ὁ Νέστορας,
ἐξαπατώντας μέ πανουργία ἄφταστη κι ἀπό τόν Ὀδυσσεά·
καί, σάν τόν Σίνωνα, θά πάρω ἄλλη Τροία.

Μπορῶ νά προσθέσω χρώματα στόν χαμαιλέοντα,
ν’ ἀλλάξω μορφές σάν τόν Πρωτέα κατά τό συμφέρον μου,

καί νά στείλω τόν κακοῦργο Μακιαβέλλη στό σχολειό.
Μπορῶ νά κάνω ὅλ' αὐτά καί δέν μπορῶ νά πάρω ἕνα στέμμα;

King Henry the Sixth, Τρίτο μέρος, πράξη
3η, σκηνή 2η (μονόλογος Ριχάρδου)

FRANCIS BACON, 1605

Εἶμαστε, λοιπόν, ὑποχρεωμένοι στόν Μακιαβέλλι καί σέ ἄλλους συγγραφεῖς τοῦ ἰδίου διαμετρήματος, οἱ ὅποιοι ἀνοιχτά καί ἀνυποκρίτως φανερώνουν ἢ περιγράφουν αὐτά πού κάνουν οἱ ἄνθρωποι καί ὄχι αὐτά πού ὀφείλουν νά κάνουν...

Ὡς πρὸς τίς κακές τέχνες, ἂν κάποιος δεχόταν γιά τόν ἑαυτό του τήν ἀρχή τοῦ Μακιαβέλλι «ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν θάπρεπε νά καταπονεῖται ἐπιδιώκοντας τήν ἴδια τήν ἀρετή παρά μόνο τήν ἐμφάνισή της στόν κόσμο, γιατί ἡ ὑπόληψη καί τό καλό ὄνομα τῆς ἀρετῆς βοηθοῦν, ἐνῶ ἡ ἐξάσκησή της ἀποτελεῖ ἐμπόδιο» ἢ πάλι μίαν ἄλλη ἀρχή του..., ὁ πολιτικός αὐτός θά φαινόταν νά εἶναι αὐτό πού οἱ Ἴταλοί ὀνομάζουν 'σπορευῆς ἀγκυθῶν'.

De dignitate et augmentis scientiarum, VII,ii,
VIII,ii *The Works of Francis Bacon*, τόμ. I
(Λονδίνο 1858 = Στουτγάρδη: Frommann
1963) 729, 789

RENE DESCARTES, 1646

Διάβασα τό βιβλίον γιά τό ὅποιο ἡ Ὑψηλότης Σας μοῦ πρόσταξε νά Τῆς γράψω τή γνώμη μου [τόν *Ἠγεμόνα*] καί βρῆκα σ' αὐτό πολλά ἀξιώματα πού μοῦ φαίνονται πολύ καλά... Ὑπάρχουν, ὥστόσο, ἀρκετά ἄλλα πού δέν θά μπορούσα νά ἐπιδοκιμάσω. Πιστεύω ὅτι ἐκεῖνο πού κυρίως λείπει ἀπό τόν συγγραφέα αὐτόν εἶναι ἡ ξεκάθαρη διάκριση ἀνάμεσα στούς ἡγε-

μόνες πού έχουν κατακτήσει ένα κράτος μέ δίκαια μέσα και σ' εκείνους πού τό σφετερίστηκαν μέ παράνομα μέσα· και' ότι απέδωσε σ' άλλους, γενικά, τά αξιώματα πού δέν ταιριάζουν παρά στους τελευταίους...

Ἡ ἀνάγνωσή τους δέν εἶναι τόσο κατάλληλη γιά νά διατηρήσει τήν εὐθυμία παρά γιά νά φέρει τή μελαγχολία· ἰδιαίτερα ἡ ἀνάγνωση ἐκείνου τοῦ βιβλίου τοῦ Διδασκάλου τῶν Ἡγεμόνων [τοῦ Μακιαβέλλι], ὁ ὁποῖος, καθὼς δέν παρουσιάζει παρά τίς δυσκολίες πού έχουν [οἱ ἡγεμόνες] γιά νά παραμείνουν στήν ἴδια κατάσταση και' τίς ὀμότητες ἢ τίς δολιότητες πού τούς συμβουλευε, κάνει ὥστε τά ἄτομα πού τόν διαβάζουν νά έχουν λιγότερους λόγους γιά νά ζηλεύουν τήν κατάστασή τους παρά νά τήν οἰκτείρουν.

Ἡ Ὑψηλότης Σας ἔχει παρατηρήσει μέ ἔξοχο τρόπο τά σφάλματά τους καθὼς και' τά δικά μου· διότι εἶναι ἀλήθεια πὼς αὐτό πού τόν ἔκανε νά θεμελιώσῃ τά γενικά αξιώματά του, εἶναι τό σχέδιο πού εἶχε νά ἐγκωμιάσῃ τόν Καίσαρα Βοργία, ὥστε νά δικαιώσῃ τίς ἐπί μέρους πράξεις πού μέ δυσκολία μποροῦν νά συγχωρεθοῦν· διάβασα κατόπιν και' τούς λόγους του στόν Τίτο Λίβιο, ὅπου δέν σημείωσαν τίποτε τό κακό. Ἡ βασική του ἀρχή, πού εἶναι νά ἐξαλείφῃ ὀλοσχερῶς τούς ἐχθρούς ἢ νά τούς κάνει φίλους, χωρίς νά ἀκολουθεῖ ποτέ τόν δρόμο τοῦ πλήθους, εἶναι ἀναμφισβήτητα πάντοτε ἡ πιό σίγουρη· ἀλλά, ἀφοῦ δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά φοβόμαστε, δέν εἶναι ἡ πιό γενναία.

«Ἐπιστολή στήν Πριγκίπισσα Ἐλισάβετ», CDXLV, CDLII, *OEvures de Descartes*, τόμ. IV (Παρίσι 1901) 486, 531

BARUCH SPINOZA, 1663

Τά μέσα τά ὁποῖα πρέπει νά χρησιμοποιήσῃ ἕνας ἡγεμόνας, πού μοναδικό του κίνητρο εἶναι ἡ ἐπιθυμία γιά δεσποτική δύναμη, γιά νά ἰσχυροποιήσῃ και' νά ἐδραιώσῃ τό κράτος του, ἔχουν περιγραφῆι διά μακρῶν ἀπό τόν εὐφυῆ Μακιαβέλλι: φαί-

νεται, όμως, ότι υπάρχει άβεβαιότητα ως προς τόν σκοπό της έκθεσής του. Ήάν είχε κάποιον καλό σκοπό, όπως όφείλουμε νά πιστεύουμε για έναν τόσο σοφό άνδρα, ήταν προφανώς για νά δείξει τήν άνοησία της προσπάθειας – πού κάνουν πολλοί – για νά άπομακρυνθει ένας τύραννος, όταν δέν μπορούν νά άπομακρυνθοϋν οί αίτιες πού κάνουν έναν ήγεμόνα τύραννο, αλλά αντίθετα ριζώνουν πιά στέρα, όσο υπάρχουν περισσότεροι λόγοι νά φοβάται ό ήγεμόνας· τούτο συμβαίνει όταν ένας λαός έχει πλάσει ένα πρότυπο του ήγεμόνα του και καυχίεται για τή βασιλοκτονία του, σαν νά ήταν κάποια λαμπρή πράξη. Ίσως ήθελε νά δείξει επίσης ότι ένας ελεύθερος λαός δέν θάπρεπε νά έμπιστεύεται τήν εϋημερία του άποκλειστικά σ' έναν άνθρωπο, ό όποιος – αν δέν είναι κανείς άνόητος πού νομίζει πως μπορεί νά ευχαριστήσσει τούς πάντες – πρέπει νά φοβάται καθημερινά τίς συνομοσίες· κι έτσι αναγκάζεται, για αυτοάμυνα, νά συνομωτεϊ έναντια στους ύπηκόους του, παρά νά προάγει τά συμφέροντά τους. Αυτή ή έρμηνεία τούτου του σοφού πολιτικού μου φαίνεται ιδιαίτερα έλκυστική, γιατί ύπήρξε ένας συνήγορος της ελευθερίας κι άκόμη έδωσε μερικές πολύ χρήσιμες συμβουλές για τή διατήρησή της.

*Tractatus Politicus, V.vii, Opera quotquot re-
perta sunt, τόμ. II (Χάγη: M. Nijhoff 1913)*
24

AMELOT DE LA HOUSSAYE, 1683

Ό Μακιαβέλλι δέν είναι ένας συγγραφέας προς χρήση ούτε είναι προσιτός στον πολύ κόσμο, γι' αυτό δέν πρέπει νά εκπλήσσει κανείς εάν τό πλήθος, είναι τόσο προκατειλημμένο έναντιόν του. Λέω προκατειλημμένο διότι ανάμεσα σ' όλους εκείνους πού τόν επικρίνουν, θά βρίσκατε ότι άλλοι όμολογοϋν πως δέν τόν διάβασαν ποτέ τους κι ότι άλλοι, πού ισχυρίζονται πως τόν έχουν διαβάσει, δέν τόν έχουν καταλάβει διόλου: τούτο φαίνεται καλά από τό νόημα πού άποδίδεται σε ποικίλα χω-

ρία [του έργου του], πού οί πολιτικοί γνωρίζουν καλά νά τά έρ-
μηνεύουν διαφορετικά...

Ἡ αντίληψη πού έχει τό πλῆθος [εἶναι] ὅτι ὁ Μακιαβέλλι ἦ-
ταν άσεβής καί άθεος. Πράγματι, οί ένδειξεις ύπάρχουν γιά τά
άσθενικά πνεύματα...

Τέλος, θά έλεγα ὅτι ὁ Μακιαβέλλι, πού κατέληξε νά θεω-
ρεῖται παντοῦ σάν ένας δάσκαλος τῆς τυραννίας, τήν άπεχθα-
νόταν περισσότερο άπό κάθε άνθρωπο τοῦ καιροῦ του.

«Πρόλογος» στόν *Ἡγεμόνα*, στό Machiavel *Le Prince* (Παρίσι: Garnier 1968) 1, 2, 5

PIERRE BAYLE, 1697

“Όσοι λένε ὅτι στό έργο αὐτό [τόν *Ἡγεμόνα*] εἶχε σκοπό νά
παρουσιάσει τόν Κάρολο Ε', πλανῶνται οἰκτρῶς... Λίγοι εἶναι
οἱ συγγραφεῖς πού μιλοῦν γι' αὐτόν χωρίς νά καταραστοῦν κι οἱ
ἴδιοι τῆ μνήμη του. Ὅρισμένοι τόν δικαιολογοῦν, κι αὐτοῖ θεω-
ροῦνται ύπερασπιστές του· ύπάρχουν επίσης μερικοῖ πού τόν
βλέπουν σάν συγγραφέα πολύ ένθερμο ύπέρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ,
ὁ ὁποῖος παρουσίασε τά τεχνάσματα τῆς πολιτικῆς μέ μοναδι-
κό σκοπό νά έμπνεύσει τόν τρόπο ένάντια στους τυράννους
καί νά παροτρύνει ὄλους τούς λαούς νά διατηρήσουν τήν έλευ-
θερία. Ἀκόμη κι άν θέσουμε έν άμφιβόλω ὅτι αὐτό ἦταν τό
πραγματικό του κίνητρο, ὀφείλουμε τουλάχιστον νά άναγνωρί-
σουμε ὅτι μέ τῆ συμπεριφορά του αὐτή έμφανίζεται έμψυχωμέ-
νος γιά τά καλά άπό τό δημοκρατικό πνεῦμα.

«Machiavel», *Dictionnaire historique et critique*, τόμ. Χ (Παρίσι 1820 = Γενεύη: Slatkine Reprints 1969) 20-1

ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, 1740

Τό δηλητήριο τοῦ Μακιαβέλλι εἶναι ύπερβολικά δημόσιο·
τό ἴδιο πρέπει νά εἶναι καί τό αντίδοτό του...

Ὁ Ἄμελό καταβάλλει κάθε προσπάθεια γιά νά ἀποδείξει ὅτι ὁ Μακιαβέλλι δέν εἶναι διόλου ἀσεβής· ὅτι ἔχουμε νά κά-
νουμε μέ εὐσεβή! Ἕνας ἄνθρωπος δίνει στόν κόσμο μαθήματα
γιά δολοφονίες καί φαρμακεῖες, κι ὁ μεταφραστής του τολμᾷ
νά μιᾷ γιά τήν ἀφοσίωσή του!...

Τέλος ὁ Οὐσάιγ προσποιεῖται ὅτι ὁ Μακιαβέλλι μισοῦσε
τήν τυραννία· ἀναμφίβολα κάθε ἄνθρωπος τήν μισεῖ, ἀλλά εἶ-
ναι αἰσχρό καί φρικτό νά τήν μισεῖς καί νά τήν διδάσκεις.

«Πρόλογος» στο *L'antimachiavel* τοῦ Φρει-
δερίκου Β', στό *Machiavel Le Prince* (Παρί-
σι : Garnier 1968) 93, 95, 96

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ Β', 1740

Ὁ *Ἡγεμών* τοῦ Μακιαβέλλι εἶναι στήν πραγματικότητα
γιά τήν ἠθική αὐτό πού εἶναι τό ἔργο τοῦ Σπινόζα ὡς πρός τήν
πίστη: ὁ Μακιαβέλλι διέφθειρε τήν πολιτική καί ἐπιχείρησε νά
καταστρέψει τούς κανόνες τῆς ὑγιοῦς ἠθικῆς...

Τολμῶ νά ἀναλάβω τήν υπεράσπιση τῆς ἀνθρωπότητας ἀ-
πέναντι σέ τοῦτο τό τέρας, πού ἐπιθυμεῖ νά τήν καταστρέψει·
τολμῶ νά βάλω τόν λόγο καί τό δίκαιο ἐνάντια στά σοφίσματα
καί τό ἔγκλημα· καί διακινδυνεύω τούς στοχασμούς μου γιά
τόν *Ἡγεμόνα* τοῦ Μακιαβέλλι κεφάλαιο πρὸς κεφάλαιο, ὥστε
τό ἀντίδοτο νά βρῖσκεται ἀμέσως μετά τό δηλητήριο.

Πάντοτε θεωροῦσα τόν *Ἡγεμόνα* τοῦ Μακιαβέλλι ὡς ἕνα
ἀπό τά πιό ἐπικίνδυνα ἔργα πού ἔχουν διαδοθεῖ στόν κόσμο:
πρόκειται γιά ἕνα βιβλίον πού φυσικά πρέπει νά πέσει στά χέρια
τῶν ἡγεμόνων καί ὄσων αἰσθάνονται κάποια ὄρεξη γιά τήν πο-
λιτική. Εἶναι πολύ εὐκολο ἕνας νέος φιλόδοξος ἄνδρας, πού ἡ
καρδιά κι ἡ κρίση του δέν ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀρκετά γιά νά ξε-
χωρίζουν μέ ἀσφάλεια τό καλό ἀπό τό κακό, νά διαφθαρεῖ ἀπό
τίς ἀρχές πού κολακεύουν τά πάθη του.

[Ἐπάρχουν] ἄτομα πού πιστεύουν ὅτι ὁ Μακιαβέλλι ἔγρα-
φε μᾶλλον αὐτό πού κάνουν οἱ ἡγεμόνες παρά αὐτό πού ὀφεί-

λουν νά κάνουν. Τούτη ή σκέψη ἄρεσε σέ πολύ κόσμο, γιατί εἶναι σατιρική.

L'Antimachiavel ou examen du Prince de Machiavel. OEuvres philosophiques (Παρίσι: Fayard [Corpus des oeuvres de philosophie] 1985) 7-8

DAVID HUME, 1742

Ἐπισημασθέντα ὅτι ὁ Μακιαβέλλι ἦταν ἀσφαλῶς μιά ἰδιοφυΐα ἐπειδή ὁμοίως περιόρισε τή μελέτη του στά παράφορα καί τυραννικά πολιτεύματα τῶν ἀρχαίων χρόνων ἢ στίς μικρές καί χωρίς τάξη ἡγεμονίες τῆς Ἰταλίας, οἱ συλλογισμοί του εἰδικά πάνω στό μοναρχικό πολίτευμα, ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἄκρως ἔλλειπτεῖς καί μόλις καί μετά βίας ὑπάρχει κάποιος ἀξίωμα στόν *Ἡγεμόνα* του, πού νά μήν ἔχει ἀναιρεθεῖ ἐντελῶς ἀπό τή μεταγενέστερη ἐμπειρία... Τά λάθη αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός προέρχονται – σ' ἓνα μεγάλο βαθμό – ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔζησε σέ μιά ἐποχή πολύ πρῶιμη, γιά νά εἶναι καλός κριτής τῆς πολιτικῆς ἀλήθειας.

«Of Civil Liberty», *The Philosophical Works*, τόμ. 3 (Λονδίνο 1882 = Darmstadt: Scientia Verlag Aalen 1964) 156-7

JEAN BODIN, 1756

Ἐπισημασθέντα ὅτι ὁ Μακιαβέλλι στούς *Λόγους* του ἀπατάται ἰδιαίτερα σχετικῶς μέ τό θέμα αὐτό, ὅταν λέει δηλαδή ὅτι τό κράτος πού στηρίζεται στόν λαό εἶναι τό καλύτερο: ἐν τούτοις, λησμονώντας τήν πρῶτη του γνώμη, ὑποστηρίζει ἄλλοῦ [στόν *Ἡγεμόνα*] ὅτι γιά νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐλευθερία στήν Ἰταλία πρέπει νά μήν ὑπάρχει παρά ἓνας ἡγεμόνας: καί πράγματι καταβάλλει κάθε προσπάθεια γιά νά σχηματίσει ἓνα κράτος, τό πῶς τυραννικό τοῦ κόσμου: καί σ' ἓνα ἄλλο χωρίο ὁμολογεῖ ὅτι τό κράτος τῆς

Βενετίας, πού είναι μιά καθαρή άριστοκρατία – αν υπήρξε ποτέ – , είναι τό καλύτερο όλων, τόσο πού δέν ξέρει πώς νά τό υποστηρίξει.

Les six livres de la république, VI. 4 (Παρίσι: Fayard [Corpus des oeuvres de philosophie] 1986, τόμ. VI) 148-9

JEAN-JACQUES ROUSSEAU, 1762

Είναι φυσικό οί ήγεμόνες νά προτιμοῦν πάντοτε τό άξίωμα πού τούς είναι τό πιό άμεσα χρήσιμο. Είναι αυτό πού ό Σαμουήλ παρουσίασε μέ δυναμικό τρόπο στους 'Εβραίους' αυτό πού ό Μακιαβέλλι καθιστά έναργές. 'Υποκρινόμενος ότι δίνει μαθήματα στους βασιλείς, έδωσε μεγάλα μαθήματα στους λαούς. 'Ο *Ηγεμόνας* του Μακιαβέλλι είναι τό βιβλίο των δημοκρατικών.

< Σημείωση 1782: 'Ο Μακιαβέλλι ήταν ένας έντιμος άνθρωπος κι ένας καλός πολίτης' έπειδή όμως ήταν προσκολλημένος στον οίκο των Μεδίκων, αναγκάστηκε – ενών ή πατρίδα του καταπιεζόταν – νά μεταμφιέσει τήν άγάπη του γιά τήν έλευθερία. Καί μόνη ή εκλογή του βδελυρού του ήρωα (του Καίσαρα Βοργία) φανερώνει άρκετά τήν ενδόμυχη πρόθεσή του' και ή αντίθεση των άξιωμάτων του βιβλίου γιά τόν *Ηγεμόνα...* δείχνει ότι τούτος ό βαθύς πολιτικός άνδρας δέν είχε μέχρι στιγμής παρά έπιφανειακούς ή διεφθαρμένους αναγνώστες. 'Η αύλή της Ρώμης άπαγόρευσε άυστηρώς τό βιβλίο του' τό πιστεύω, γιατί αύτήν περιγράφει μέ μεγάλη καθαρότητα >.

Du contrat social, III.vi, *OEuvres complètes de J.J. Rousseau*, τόμ. I (Παρίσι: A. Housiaux 1853) 668-9

DENIS DIDEROT, 1765

Μακιαβελλισμός: είδος μισητής πολιτικής πού μπορούμε νά αποδώσουμε μέ δύο λέξεις ως «ή τέχνη της τυραννίας», της

άρχες τῆς ὁποίας προπαγάνδισε στά ἔργα του ὁ φλωρεντινός Μακιαβέλλι.

Λίγα ἔργα ἔχουν κάνει τόσο θόρυβο ὅσο ἡ πραγματεία περί ἡγεμόνος: σ' αὐτὴν διδάσκει τοὺς κυρίαρχους νά περιφρονοῦν τὴ θρησκεία, τοὺς κανόνες τοῦ δικαίου, τὴν ἱερότητα τῶν συνθηκῶν κι ὄλων ὄσων ἔχουν κάτι τὸ ἱερό, ἐφόσον τὸ ἐπιβάλλει τὸ συμφέρον.

Πῶς μποροῦμε νά ἐξηγήσουμε τὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐνθερμοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς μοναρχίας ἐγινε ἀπροσδόκητα ἕνας αἰσχροὺς ἀπολογητὴς τῆς τυραννίας; ...Γράφοντας ὁ Μακιαβέλλι τὴν πραγματεία του ἦταν σάν νά ἔλεγε στοὺς συμπολίτες του: *διαβάστε καλά αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἄν ἀποδεχθεῖτε ποτέ ἕναν ἀφέντη, θά σᾶς κάνει αὐτά πού ἐγώ σᾶς περιγράφω: ἰδοὺ τὸ ἄγριο κτῆνος στό ὁποῖο θά παραδώσετε τόν ἑαυτό σας.* Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ λάθος τῶν συγχρόνων του, τόσο παρεξήγησαν τόν σκοπό του: ἐξέλαβαν μιά σάτιρα γιά ἐγκώμιο. Ὁ καγκελλάριος Βάκων δέν γελάστηκε...

Ἄσως κι ἂν ἔχει, δέν μποροῦμε διόλου ν' ἀμφιβάλουμε ὅτι τουλάχιστον ὁ Μακιαβέλλι δέν προαισθάνθηκε ὅτι ἀργά ἢ γρήγορα θά ξεσηκωνόταν μιά καθολικὴ κατακραυγὴ ἐναντίον τοῦ ἔργου του καί ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του δέν θά κατάφερναν ποτέ νά δείξουν ὅτι ὁ ἡγεμόνας του δέν ἦταν μιά πιστὴ εἰκόνα τῶν περισσοτέρων πού ἔχουν ἐξουσίασει τοὺς ἀνθρώπους μέ τὴ μεγαλύτερη λαμπρότητα.

Ἔνας φιλόσοφος, ὅταν ρωτήθηκε ἀπὸ ἕναν μεγάλο ἡγεμόνα γιά μιάν ἀναίρεση πού εἶχε δημοσιεύσει περί *μακιαβελλισμοῦ*, τοῦ ἀπάντησε: «Μεγαλειότατε, πιστεύω ὅτι τὸ πρῶτο μάθημα πού ἔδωσε ὁ Μακιαβέλλι στὸν μαθητὴ του ἦταν νά ἀναιρέσει τὸ ἔργο του».

«Machiavélisme», *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, τόμ. IX (Neuchatel 1765 = Στουτγάρδη: Frommann 1966) 793

Ὁ σκοπός πού προτείνει ὁ Μακιαβέλλι, δηλαδή νά ἀνυψωθεῖ ἡ Ἰταλία στό ἐπίπεδο τοῦ Κράτους, βρίσκεται ἤδη παραγνωρισμένος ἀπό ὄλους τούς τυφλοὺς ἀνθρώπους πού δέν εἶδαν στό ἔργο τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ παρά τή νομιμοποίηση τῆς τυραννίας καί ἕναν ἐπίχρυσο καθρέφτη γιά ἕναν φιλόδοξο ἀπόλυτο ἄρχοντα. Ἀλλά ἀκόμη κι ὅταν ἀναγνωρίζεται ὁ σκοπός, τότε – λένε – εἶναι τά μέσα πού εἶναι μισητά καί ἐδῶ ἡ ἠθική ἔχει ὄλη τήν ἄνεση νά ἐκδηλώσει ὄλη τήν κουταμάρα της, λ.χ. ὅτι ὁ σκοπός δέν νομιμοποιεῖ τά μέσα κτλ. Ἄρα δέν τίθεται τό ἐρώτημα γιά τήν ἐκλογή τῶν μέσων: δέν θεραπεύουμε τά μέλη πού ἔχουν καταντήσει γάγγραινα μέ κολόνια λεβάντας ἕνα Κράτος, ὅπου τό δηλητήριο καί ἡ δολοφονία ἔχουν γίνει συνήθη ὄπλα, δέν ἐπιδέχεται παρά δραστικά γιατρικά μετὰ ἀπό μία περίοδο διαφθορᾶς, ἡ ζωὴ δέν μπορεῖ νά ὀργανωθεῖ ξανά παρά μέ τή βία καί τόν καταναγκασμό...

Ἡ Ἰταλία ἔπρεπε νά γίνει ἕνα ἐνιαῖο Κράτος ἡ αὐτή ἡ ἀρχὴ ἦταν ἤδη δεκτὴ κατὰ τήν ἐποχὴ πού ὁ αὐτοκράτορας θεωρεῖτο ὡς ὁ ὑπέρτατος κυρίαρχος. Αὐτὴ ἡ γενικὴ ἰδέα εἶναι μία συνθήκη πού προϋποθέτει ὁ Μακιαβέλλι ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀπαιτήσή του, τό σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκινᾷ, ἀντιμέτωπος μέ τίς κακοτυχίες τῆς πατρίδας του...

Μένει τό πιό πληροφορημένο κοινό, ἀπό τό ὁποῖο δέν στάθηκε δυνατόν νά διαφύγει ἡ εὐφυΐα τοῦ ἔργου τοῦ Μακιαβέλλι, ἀλλά τό ὁποῖο ἦταν ὑπερβολικὰ ἠθικό, γιά νά εἶναι σέ θέση νά ἀποδεχθεῖ τίς ἀρχές του. Προσπαθώντας μέ μεγαλοψυχία νά τόν σώσουν, παρ' ὄλ' αὐτά, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔλυσαν τὴ δική τους ἀντίφαση μέ τρόπο ἐντιμο καί ἀρκετὰ κομπό: τό ἔργο τοῦ Μακιαβέλλι δέν ἦταν σοβαρό δέν ἦταν στό σύνολό του παρά μιά λεπτὴ κοροϊδία, μιά εἰρωνεία αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, πού ἀνυψώσαν ἐδῶ τὴν εἰρωνεία, δικαιοῦνται κάθε δικοῦ μας ἐπαίμου γιά τὴ λεπτότητά τους.

Ἡ φωνὴ τοῦ Μακιαβέλλι ἔμεινε χωρὶς ἠχώ.

Τό πόσο απόλυτα δίκαιη ἦταν, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου, ἡ ὑποταγή [τῶν πολυάριθμων μικρῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας στήν κυριαρχία τοῦ πάπα], εἶναι φανερό ἀπό τό περίφημο βιβλίο τοῦ Μακιαβέλλι, τόν *Ἡγεμόνα*. Αὐτό τό βιβλίο πολύ συχνά ἀπορρίφθηκε μέ ἀηδία, ἐπειδή τάχα εἶναι παραγεμισμένο ἀπό τά ἀξιώματα τῆς πύ ἀπεχθοῦς τυραννίας· ἀλλά τίποτε χειρότερο δέν μπορεῖ νά προσάψουν ἐναντίον του παρά τό ὅτι ὁ συγγραφέας, ἔχοντας βαθιά συναίσθηση τῆς ἀναγκαιότητας γιά τόν σχηματισμό ἑνός Κράτους, ἐξέθεσε ἐδῶ τίς ἀρχές σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες, μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς του, ἔπρεπε νά ἰδρύνονται τά κράτη. Πρέπει νά ὑποταχθοῦν ἐντελῶς οἱ ἀρχηγοί πού διεκδικοῦν μεμονωμένη αὐτονομία καί ἡ ἀλαζονική δύναμή τους. Παρ' ὅλο πού δέν μπορούμε νά συμβιβάσουμε μέ τήν περί Ἐλευθερίας ἰδέα μας τά μέσα πού προτείνει ὡς τά μόνα ἀποτελεσματικά καί πού θεωρεῖ ὡς ἀπολύτως θεμιτά – ἐπειδή συνεπάγονται τήν πύ ἀπερίσκεπτη βία, κάθε εἶδους ἀπάτη, φόνο καί τά σχετικά – ὥστόσο ὀφείλουμε νά ὁμολογήσουμε ὅτι οἱ φεουδάρχες εὐγενεῖς, τῶν ὁποίων ἡ δύναμη ἔπρεπε νά ὑποταχθεῖ, δέν ἦταν δυνατόν νά χτυπηθοῦν μ' ἄλλον τρόπο, ἐφόσον εἶχε ἐμπεδωθεῖ σ' αὐτούς μιᾶ ἀμετρη περιφρόνηση πρὸς τίς ἀρχές καί ἡ ἠθική ἐξαχρείωσή τους ἦταν πλήρης.

Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, IV. 2.3. *Werke*, τόμ. 12 (Φραγκφούρτη: Suhrkamp 1970) 482-3

THOMAS MACAULAY, 1827

Ἄμφιβάλλουμε ἕαν ὁποιοδήποτε ἄλλο ὄνομα στήν ἱστορία τῆς γραμματείας ὑπῆρξε τόσο καθολικά μισητό ὅσο τό ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου [τοῦ Μακιαβέλλι]. Οἱ ὄροι μέ τούς ὁποίους συνήθως περιγράφεται φαίνεται νά ὑποδηλώνουν ὅτι ἦταν ὁ Πειρασμός, ἡ Ἄρχή τοῦ Κακοῦ, αὐτός πού ἀνακάλυψε τή φιλοδοξία καί τήν ἐκδίκηση, ὁ πρῶτος ἐφευρέτης τῆς ἐπιορ-

κίας και ότι πριν από τη δημοσίευση του μοιραίου του *Ήγεμόνα*, δέν είχε υπάρξει υποκριτής, τύραννος ή προδότης, προσποιητή αρετή ή βολικό εγκλημα... 'Από τό οικογενειακό του όνομα έφτιαξαν επίθετο για τόν άπατεώνα και από τό μικρό του ένα συνώνυμο για τόν διάβολο.

Είμαι στ' αλήθεια σχεδόν αδύνατο για τόν καθένα, πού δέν είναι αρκετά εξοικειωμένος μέ τήν ιστορία και τή γραμματεία τής 'Ιταλίας, νά διαβάσει χωρίς τρόμο και κατάπληξη τήν περίφημη πραγματεία [*Ήγεμόνα*], πού έπέφερε τόσες λαιδορίες για τό όνομα του Μακιαβέλλι. Τέτοια έπίδειξη κακοήθειας, γυμνης αλλά ξεδιάντροπης, τέτοια ψυχρή, ύπολογισμένη, επιστημονική θηριωδία, φαίνεται νά άνήκουν μάλλον σέ δαίμονα παρά και στόν πιο φαύλο άνθρωπο. 'Αρχές πού ό πιο σκληρός μαχαιροβγάλτης μετά βίας θά ύπαισισόταν στόν πιο έμπιστο συνεργό του ή θά όμολογούσε, χωρίς νά τίς μεταμφίσει και νά τίς μετριάσει μέ κάποιο σόφισμα, άκόμη και στό δικό του μυαλό, — επαγγέρονται χωρίς τήν έλάχιστη παράφραση και γίνονται παραδεκτές ως τά θεμελιώδη αξιώματα όλης τής πολιτικής έπιστήμης.

Μετά από αυτά φαίνεται ίσως γελοίο νά πούμε ότι έχουμε γνωρίσει λίγα συγγράμματα πού δείχνουν τέτοια ύψηλή συναισθηματική ένταση, τόσο καθαρό και θερμό ζήλο για τό κοινό καλό ή τόσο ακριβοδίκαιη άποψη για τά καθήκοντα και τά δικαιώματα των πολιτών όσο αυτά του Μακιαβέλλι. Κι όμως έτσι έχουν τά πράγματα. 'Ακόμη και από τόν *Ήγεμόνα* θά μπορούσαμε νά συλλέξουμε πολλά χωρία για νά ύποστηρίξουμε τήν παρατήρησή μας αυτή...

Στήν παρούσα περίπτωση ό κληρος έπεσε στόν Μακιαβέλλι, άνδρα μέ ευθύτητα και έντιμη δημόσια συμπεριφορά, οί άπόψεις του όποιου για τήν ήθικότητα διέφεραν από εκείνες των προσώπων πού τόν τριγύριζαν, και φαίνεται νά διέφεραν προς τό καλύτερο, και του όποιου τό μόνο σφάλμα ήταν ότι, υίοθετώντας όρισμένα αξιώματα πού γίνονταν γενικά παραδεκτά, τά διευθέτησε μέ μεγαλύτερη λαμπρότητα και τά εξέφρασε μέ μεγαλύτερη πειστικότητα από κάθε άλλον συγγραφέα...

'Ο *Ήγεμόνας* γράφηκε μετά τήν πτώση τής Δημοκρατικής

Κυβερνήσεως [καί] αφιερώθηκε στόν νεότερο Λαυρέντιο τῶν Μεδίκων... Θεωρήθηκε ὡς ἔνδειξη πολιτικῆς ἀποστασίας. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, ὁ Μακιαβέλλι, ἀπελπισμένος γιά τήν ἐλευθερία τῆς Φλωρεντίας, εἶχε τήν τάση νά ὑποστηρίξει ὅποιαδήποτε κυβέρνηση πού ἴσως διαφύλασσε τήν ἀνεξαρτησία της... Ἡ εὐγενῆς καί συγκινητικῆ προτροπή μέ τήν ὁποία κλείνει τόν *Ἡγεμόνα* δείχνει τήν ἔνταση τῶν αἰσθημάτων πού ἔτρεφε ὁ συγγραφέας σχετικά μ' αὐτό τό θέμα.

Ἄ χαρακτήρας τοῦ Μακιαβέλλι ἦταν ἀντιπαθῆς στούς νέους ἀφέντες τῆς Ἰταλίας καί τά μέρη τῆς θεωρίας του πού ἀντιστοιχοῦσαν ἐπακριβῶς στήν καθημερινή πρακτική τους παρήχαν πρόφαση γιά τήν ἀμαύρωση τῆς μνήμης του. Τά ἔργα του διαστρεβλώθηκαν ἀπό τούς μορφωμένους, παρεξηγήθηκαν ἀπό τούς ἀμαθεῖς, καταδικάστηκαν ἀπό τήν παπική Ἐκκλησία... Στήν Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ [στή Φλωρεντία] ἔχει ἀνεγερθεῖ πρὸς τιμῆν του ἓνα μνημεῖο, πού τό θεωροῦν μέ εὐλάβεια ὅλοι ὅσοι μποροῦν νά ξεχωρίσουν τίς ἀρετές ἑνὸς μεγάλου πνεύματος ἀπό τή διαφθορά μιᾶς ἐκφυλισμένης ἐποχῆς καί πού θά τό προσεγγίζουν μέ ἀκόμη βαθύτερο σεβασμό, ὅταν θά ἔχει ἐπιτευχθεῖ ὁ στόχος στὸν ὁποῖο ἀφιέρωσε τὸν δημόσιο βίον του, ὅταν σπάσει ὁ ξένος ζυγός, ὅταν ἓνας δευτέρος Προσίντα πάρει ἐκδίκηση γιά τίς ἀδικίες τῆς Νάπολης, ὅταν ἓνας πῖο τυχερός Ριέντσο ἀποκαταστήσει τό ἀγαθὸ κράτος τῆς Ρώμης, ὅταν οἱ δρόμοι τῆς Φλωρεντίας καί τῆς Μπολόνια ἀντηχήσουν ξανά ἀπὸ τίς ἀρχαῖες πολεμικὲς κραυγές: *Popolo; popolo; muoiano i tiranni!* [Λαέ, λαέ, ἄς διώξουμε τούς τυράννους].

«Machiavelli», *Critical and Historical Essays*, τόμ. 2 (Λονδίνο - Νέα Ἰόρκη: Everyman's Library 1967) 1-3, 19, 36-7.

FRANCESCO DE SANCTIS, 1870-1

Ἄ Μακιαβέλλι εἶναι ἡ συνείδηση καί ἡ σκέψη τοῦ αἰῶνα... εἶναι ἡ πῖο βαθειὰ ἄρνηση τοῦ Μεσαίωνα καί ταυτόχρονα ἡ πῖο

λαμπρή κατάφαση τῶν νέων χρόνων· εἶναι ὁ ὕλισμός, κρυμμένος ὡς θεωρία ἀλλά ἀποδεκτός ἐκ τῶν πραγμάτων καί παρών σ' ὅλες τίς ἐφαρμογές του στή ζωή.

Αὐτή εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ Μακιαβέλλι: ὅτι εἶναι ἀνάγκη νά θεωρηθοῦν τά πράγματα ὡς πρὸς τὴν «πραγματικὴ ἀλήθεια», δηλαδή ὅπως τίθενται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καί παρατηροῦνται ἀπὸ τὸν νοῦ· αὐτὸ ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀντιστροφή τοῦ [παραγωγικοῦ] συλλογισμοῦ· καί ἡ θεωρητικὴ βάση τοῦ Μεσαίωνα ἀνατράπηκε· σύλληψη πράγματι ἐπαναστατικὴ, πού δέν εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπιστροφή στοῦ καθαρὸ πνεῦμα, τῆς Ἀναγέννησης, καί πού θά εἶναι ὁ μοχλὸς πού θά ὀδηγήσει στή νεότερη ἐπιστήμη. Αὐτὴ τὴ σύλληψη, ἐφαρμοσμένη στὸν ἄνθρωπο, σοῦ δίνει ὁ Ἡγεμόνας. Καί ὁ Μακιαβέλλι δέν ἔχει ἀνάγκη νά τὴν ἀποδείξει· στήν παρουσιάζει ὡς προφανή.

Ἔτσι γεννιέται ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι ὅπως μπορεῖ ἢ πρέπει νά εἶναι, ἀλλὰ ὅπως εἶναι· τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνο ὡς ἄτομο, ἀλλὰ ὡς συλλογικὸ ὄν, τάξη, ὁμάδα, κοινωρία, ἀνθρωπότητα. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης γίνεται ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου, τὸ «γνώθι σαυτὸν», αὐτὸ τὸ πρῶτο γνωμικὸ τῆς ἐπιστήμης, ὅταν χειραφετεῖται ἀπὸ τὸ ὑπερφυσικὸ καί θέτει τίς βάσεις γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία της. Ὅλες οἱ γενικὲς ἐννοιες τοῦ Μεσαίωνα ἐξαφανίστηκαν. Ἡ «θεία κωμωδία» γίνεται ἀνθρώπινη καί ἀναπαριστᾶται πάνω στή γῆ: ὀνομάζεται ἱστορία, πολιτικὴ, φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, νέα ἐπιστήμη...

Τὸ ἐπιστημονικὸ θεμέλιο αὐτοῦ τοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀληθινὴ πραγματικότητα, ὅπως στήν παρουσιάζει ἡ ἐμπειρία καί ἡ παρατήρηση. Ἡ φαντασία, τὸ συναίσθημα, ἡ ἀφαίρεση εἶναι ὀλέθρια γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως καί γιὰ τὴ ζωή. Ἡ σχολαστικὴ πέθανε· γεννήθηκε ἡ ἐπιστήμη. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀληθινὸς μακιαβελλισμός, ζωντανὸς καί ἀκόμη νέος.

Storia della letteratura italiana, τόμ. II (Bari: Laterza 1912) 420 κέ.

Ποιός ἦταν ὁ Σαβαναρόλα καί ποιός ὁ Μακιαβέλλι; Ὁ Σαβοναρόλα ὑπῆρξε ἡ τελευταία ἀναλαμπή ἐνός παρελθόντος πού ἔδουε στόν ὀρίζοντα ὁ Μακιαβέλλι ἡ αὐγή πού προανήγγειλε τούς νεότερους χρόνους... ὁ πρῶτος τύπος τοῦ νεότερου ἀνθρώπου... Ὁ ἀστός, ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐπιστήμης καί τῆς ἐργασίας, ἀνακατεμένος μέ τό πλῆθος μέχρι χυδαιότητας... Καί οἱ δύο θέλησαν νά ἀναμορφώσουν τήν Ἰταλία, ὁ πρῶτος μέ τόν ἐνθουσιασμό, ὁ δεύτερος μέ τήν ἐπιστήμη... Ὁ Μακιαβέλλι υἰοθέτησε τήν ἀνεκτικότητα, πού κατανοεῖ καί συγχωρεῖ ὄχι ἀκόμη τήν ἀδιάφορη ἀνοχή τοῦ σκεπτικιστή, τοῦ ἀποβλακωμένου ἢ τοῦ ἀνόητου ἄλλά τήν ἀνοχή τοῦ ἐπιστήμονα, πού δέν νιώθει μίσος ἐναντίον τοῦ θέματος πού ἀναλύει καί μελετᾷ καί τό μεταχειρίζεται μέ τήν εἰρωνεία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀνώτερου ἀπ' τά πάθη, καί λέει: Σέ ἀνέχομαι, ὄχι ἐπειδή σέ ἀποδέχομαι ἀλλά ἐπειδή σέ καταλαβαίνω.

Saggi critici, τόμ. II (Bari: Laterza 1952) 320 κέ.

Μακιαβέλλης, Μακιαβελλισμός. Ἐκούομεν καί ἐπαναλαμβάνομεν καθ' ἐκάστην τάς δύο ταύτας λέξεις, ὄρους συνωνύμους πάσης ἀποστροφῆς καί καταδίκης, ἀλλ' ἄνευ βαθείας καί πραγματικῆς τῆς σημασίας αὐτῶν γνώσεως... Ἄληθως οὐδέν ὄνομα τῆς ἱστορίας ὑπέστη ἐν τῇ φορᾷ τῶν αἰώνων τό μαρτύριον τῶν ἀντινομιῶν καί τῶν συζητήσεων, εἰς ἃς ὑπεβλήθη ὁ γραμματεὺς τῆς φλωρεντιακῆς δημοκρατίας...

Μελετώμενος ὁ *Ἦγεμών* ὡς αὐτοτελές τι ἔργον, ἀσχέτως πρὸς τήν παθολογικὴν κατάστασιν τῆς Ἰταλίας καί πρὸς τάς περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἐνεπνεύσθη καί ἐγράφη, ὡς ἀπόλυτος πολιτικὴ διδασκαλία, εἶναι ἀναμφιβόλως ἔργον ἀπόβλητον τῆς ἠθικῆς σφαίρας τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς ἔγραψε τόν

Ἡγεμόνα οὐχί ὡς πολιτικὴν θεωρίαν, δυνάμενην νά ἔχη πρακτικὴν σημασίαν διὰ πᾶσαν ἐποχὴν καὶ κοινωνίαν, ἀλλ' ἀπλῶς χάριν τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος του, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν Ἰταλίαν καὶ τὸν ἄνδρα, πρὸς ὃν ἀπετείνεται...

Ὁ *Ἡγεμών* εἶναι ἐν τῶν ἐμβριθεστάτων καὶ βαθυτάτων συγγραμμάτων τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, καταλλήλως μελετώμενος καὶ κατανοούμενος, ἀλλ' ὡς ἠθικόν ἔργον οὐδεμίαν δύναται νά διεκδικήσῃ καθολικῆς ἀποδοχῆς ἀξίωσιν. Δυστυχῶς ἐν τούτοις ἡ πρακτικὴ πολιτικὴ δέν δύναται νά συμβαδίσῃ ἐνίστε παραλλήλως τῇ καθαρᾷ ἠθικότητι, ἥτις ἀναγορευομένη ὡς ἀπόλυτον ἐν τῷ βίῳ τῶν ἐθνῶν δόγμα, ἀναντιρρήτως θέλει συναντήσῃ ἀνυπερβλήτα προσκόμματα, ἔνεκα τῶν παθῶν τῶν λαῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων...

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς συνεχώρησεν ἄλλοτε τὰς πλάνας τῆς γυναικὸς ἐκείνης, *διότι ἠγάπησε πολὺ*. Οὕτω σήμερον ὁ προφητακισθεὶς, ὁ ἀδικηθεὶς ὑπὸ τῆς ἱστορίας, ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως Μακιαβέλλης ἐδικαιώθη, διότι ἠγάπησε πολὺ τὴν πατρίδα του, διότι χάριν τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐπανορθώσεως αὐτῆς, προὔτιμησε νά διακινδυνεύσῃ τὴν τιμὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπόληψιν ἐνώπιον τῶν μεταγενεστέρων...

Ὁ ἡγεμὼν τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος... διετέλεσεν ἐπὶ πολὺν χρόνον πολιτικὴ εἰκὼν μόνον, ἄψυχος, ἀσώματος... Ἄλλὰ μετὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν... ὁ *Ἡγεμών*, τὸ ἀπόκληρον τοῦτο βιβλίον περιφανοῦς καταδίκου, καθίσταται ἐκ νέου ἀντικείμενον μελέτης καὶ συζητήσεως τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Καὶ ἀμέσως ἀπὸ τῶν σκέψεων ἄρχεται ἡ ἐκτέλεσις τοῦ λησμονηθέντος ἐθνικοῦ προγράμματος...

Διότι, κύριοι, ἂν αἱ περιστάσεις πολλακίς ἐπιβάλλωσιν εἰς λαόν τινα τὴν ἀφοσίωσιν εἰς ἕναν ἄνδρα, χάριν ὑψηλῶν σκοπῶν καὶ λόγων, ὁ ἡγεμὼν οὗτος ὀφείλει νά ἔχη πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ περιωπὴν καὶ τὴν μεγάλην εὐθύνην, ἣν ἀναλαμβάνει ἐνώπιον τοῦ ἔθνους του καὶ τῆς ἱστορίας. Ἀπορρέων ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς καὶ ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων τοῦ λαοῦ, οὐδέποτε ὀφείλει νά λησμονήσῃ τὴν ἀποστολὴν του καὶ τὰς εὐσεβεῖς ἐλπίδας, ὧν τὴν πραγμάτωσιν ἀνέθηκεν εἰς αὐτόν ἡ πατρίς, καὶ εἶναι ὑπεύθυνος ἐν τῇ

ιστορία ἐπὶ τῇ ἀπραγμοσύνῃ καὶ ἀδιαφορίᾳ, ἦν ἐπεδείξατο κατὰ τὰς στιγμὰς ὑπερτάτων ἐθνικῶν κρίσεων... Φρουρός ἀγρυπνος τῆς πατρίδος του, συμμεριζόμενος τὰς χαράς αὐτῆς καὶ τὰς θλίψεις, τὰς στερήσεις καὶ τὰς εὐτυχίας – τοιοῦτος ὀφείλει νὰ ᾖ ὁ ἀληθὴς ἡγεμὼν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος.

«Σκέψεις περὶ τοῦ Ἑγεμόνος» τοῦ Μακιαβέλλι», *Παρνασσός* Γ (1879) 5, 185-6, 198, 200, 202, 202-3

ANTONIO GRAMSCI, 1934

Τό θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑγεμόνα εἶναι ὅτι δέν πρόκειται γιὰ μιά συστηματικὴ πραγματεία ἀλλὰ γιὰ ἓνα βιβλίον «ζωντανόν», στό ὁποῖο ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη συγχωνεύονται στή δραματικὴ μορφή τοῦ «μύθου». Ἀνάμεσα στήν οὐτοπία καὶ τῆ σχολαστικὴ πραγματεία, μορφές μέ τίς ὁποῖες παρουσιαζόταν ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη μέχρι τόν Μακιαβέλλι, αὐτός ἔδωσε στή δική του σύλληψη τῆ φανταστικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ μορφή, στήν ὁποία τό θεωρητικὸ καὶ ὀρθολογικὸ στοιχεῖο προσωποποιεῖται σ' ἓναν στρατιωτικὸ ἡγέτη, πού ἀντιπροσωπεύει μέ πλαστικότητα καὶ «ἀνθρωπομορφικὸ τρόπο» τό σύμβολο τῆς «συλλογικῆς βούλησης». Ἡ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τῆς καθορισμένης συλλογικῆς βούλησης, γιὰ ἓναν καθορισμένο πολιτικὸ σκοπὸ, δέν παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ σχολαστικὲς καὶ ἐμπεριστατωμένες ἐρευνες καὶ ταξινομήσεις ἀρχῶν καὶ κριτηρίων μιᾶς μεθόδου γιὰ δράση, ἀλλὰ ὡς ιδιότητες, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, καθήκοντα, ἀνάγκες ἑνὸς συγκεκριμένου προσώπου, κάτι πού θέτει σέ ἐνέργεια τὴν καλλιτεχνικὴ φαντασία ἐκείνου πού θέλει νὰ πείσει καὶ δίνει μιά πιο συγκεκριμένη μορφή στά πολιτικὰ πάθη.

Ὁ Ἑγεμόνας τοῦ Μακιαβέλλι θά μπορούσε νὰ μελετηθεῖ ὡς ἓνα ἱστορικὸ παράδειγμα τοῦ μύθου τοῦ Σορέλ, δηλαδή μιᾶς πολιτικῆς ἰδεολογίας πού παρουσιάζεται ὄχι σάν ψυχρὴ οὐτοπία οὔτε σάν θεωρητικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ σάν μιά συγκεκριμένη δημιουργία τῆς φαντασίας πού ἐπενεργεῖ πάνω

σ' έναν λαό σκόρπιο καί συντριμμένο, μέ σκοπό νά υποκινήσει καί νά ὀργανώσει τή συλλογική βούληση. Ὁ οὐτοπικός χαρακτήρας τοῦ *Ἡγεμόνα* ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὁ ἡγεμόνας δέν ὑπῆρχε στήν ἱστορική πραγματικότητα, δέν παρουσιαζόταν στόν ἰταλικό λαό μέ χαρακτηριστικά ἀντικειμενικῆς ἀμεσότητας, ἀλλά ἦταν καθαρῆ θεωρητικῆ ἀφαίρεση, τό σύμβολο τοῦ ἡγέτη, τοῦ ἰδανικοῦ ἀρχηγοῦ...

Σ' ὄλο τό μικρό βιβλίο ὁ Μακιαβέλλι πραγματεύεται τό πῶς πρέπει νά εἶναι ὁ ἡγεμόνας, γιά νά ὀδηγήσει ἕναν λαό στήν ἴδρυση ἑνός καινούργιου κράτους· ἡ ἀνάπτυξη πραγματοποιεῖται μέ λογική αὐστηρότητα, μέ ἐπιστημονική ἀπόσταση· στό συμπέρασμα ὁ ἴδιος ὁ Μακιαβέλλι γίνεται λαός, συγχέεται μέ τόν λαό, ὄχι ὅμως μέ ἕναν λαό νοούμενο «ἐν γένει», ἀλλά μέ τόν λαό πού ὁ Μακιαβέλλι ἔχει πείσει μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος πού προηγήθηκε· αὐτοῦ τοῦ λαοῦ γίνεται καί νιώθει συνείδηση καί ἔκφραση... Ὁ ἐπίλογος τοῦ *Ἡγεμόνα* δέν εἶναι κάτι τό ἐξωτερικό, «προσκολλημένο» ἀπ' ἔξω, ρητορικό· ἀντίθετα πρέπει νά τόν ἀντιληφθοῦμε ὡς ἀναγκαῖο στοιχεῖο τοῦ ἔργου, ἢ καλύτερα ὡς ἐκεῖνο τό στοιχεῖο πού ἀντανακλᾷ τό δικό του ἀληθινό φῶς σ' ὀλόκληρο τό ἔργο καί τό κάνει σάν ἕνα «πολιτικό μανιφέστο».

Note su Machiavelli, sulle politica e sull Stato moderno (Torino: Einaudi 1949) 3-4

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- Ἄγαθοκλῆς (361-289) ἀρχηγός δημοκρατικῶν, ἀναδείχθηκε στρατιωτικά καί ἔγινε ἀπόλυτος κυρίαρχος τῶν Συρακουσῶν (316-), ἐπιδίωξε τήν ἔνωση τῶν πόλεων τῆς Σικελίας 66, 67, 68, 69, 70.
- Ἄκουτο Τζιοβάννι (Giovanni Aucut, 1320-1393) μετονομασία τοῦ ἀγγλοῦ John Hawkwood ἑξακουστός καί ἀμπλουτος μισθοφόρος (κοντοτιέρος), ὑπηρετήσῃ στήν ἄμυνα τῆς Φλωρεντίας (1377-1393) καί ἄλλες πόλεις 87.
- Ἀλβίνος Δέκιος Κλαύδιος Σέπτιμος ἀρχηγός τῶν ρωμαϊκῶν λεγεῶνων στή Γαλατία, ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας τό 193 μ.Χ., νικήθηκε ἀπό τόν Σεβῆρο στή Λυών καί θανατώθηκε στή Ρώμη 118, 119.
- Ἀλέξανδρος Γ' Μέγας (356-323) βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 46, 47, 94, 97, 103, 140.
- Ἀλέξανδρος Σεβῆρος (205-235) ρωμαῖος αὐτοκράτορας (222-) 116, 117, 120, 122.
- Ἀλέξανδρος ΣΤ' (Alessandro VI, 1431-1503) Βοργίας, πάπας (1492-1503), ἀπέκτησε κοσμική ἐξουσία, μοίρασε τόν νέο κόσμον σέ Ἰσπανία καί Πορτογαλία, γνωστός γιά τήν πολυτάραχη ζωή του 41, 42, 43, 58, 59, 62, 63, 64, 68, 69, 81, 82, 85, 109.
- Ἀλμπερίκο ντά Κόνιο (Alberigo da Conio, †1409) ἴδρυσε τό ἰταλικό μισθοφορικό ἀπόσπασμα τοῦ Ἄ. Γεωργίου (Compagnia di S.G.) 89.
- Ἀμίλιας (†309) Καρχηδόνιος στρατηγός, πολιορκήσῃ τίς Συρακοῦσες, αἰχμαλωτίστηκε καί ἀποκεφαλίστηκε 66.
- Ἀμφιτρύωνας ἥρωας τοῦ ἔργου *Geta e Binivia* 22.
- Ἄννα τῆς Βρετάνης (Anne, 1477-1514) κόρη τοῦ Φραγκίσκου Β', σύζυγος Μαξιμιλιανοῦ, Καρόλου Η' καί Λουδοβίκου ΙΒ' (ἔνωση Βρετάνης καί Γαλλίας) 43.
- Ἄννιβας (247-183) στρατηγός τῶν Καρχηδονίων, διεξήγαγε πολέμους μέ τή Ρώμη καί τήν ἀπειλήσῃ σοβαρά 106.

Ἄντιοχος Γ' (223-187) βασιλιάς τῆς δυναστείας τῶν Σελευκιδῶν, πολέμησε μέ Πτολεμαίους, πέρασε στήν Εὐρώπη καί συγκρούστηκε μέ τούς Ρωμαίους 38, 39, 130, 131.

Ἄντώνιος ντά Βενάφρο (Antonio da Venafro, 1459-1530) καθηγητής τῆς νομικῆς στή Σιένα καί ἀργότερα σύμβουλος τοῦ Πετροῦτσι 134.

Ἄρντινγκέλλι (Ardinghelli Piero) γραμματεὺς τοῦ Λέοντος Ι', ἐχθρός καί κατόπιν φίλος τοῦ Μ. 25.

Ἄχιλλεὺς μυθολογική μορφή τοῦ θεσσαλικοῦ ἥρωικοῦ κύκλου, μικρός παραδόθηκε στόν Χείρωνα, πού τόν δίδαξε μουσική καί πολεμική τέχνη 97, 108.

Βαλεντίνος, βλ. Καίσαρας Βοργίας.

Βαρθολομαῖος ντά Μπέργκαμο (Bartolomeo da Bergamo, Colleoni) μισθοφόρος τῶν Βενετῶν, τοῦ Βισκόντι καί πάλι τῶν Βενετῶν (1455-75) 88.

Βεττόρι Παῦλος (Pagolo Vettori) ἀδελφός τοῦ Φραγκίσκου, ἀναμίχθηκε στίς πολιτικές ὑποθέσεις τῆς Φλωρεντίας 21.

Βεττόρι Φραγκίσκος (Francesco Vettori, 1474-1539) πρέσβυς τῆς Φλωρεντίας, διπλωμάτης καί ἱστορικός, φίλος τοῦ Μ. 21.

Βισκόντι Φίλιππος (Filippo Maria Visconti, †1447) δούκας τοῦ Μιλάνου (1412-), ἀπό σημαντική οἰκογένεια, μέ τή βοήθεια μισθοφόρων ἀνέκτησε τίς κτήσεις τῆς πόλης· μετά τόν θάνατό του οἱ Μιλανέζοι ἔχασαν τήν ἐλευθερία τους 86.

Βιτέλλι (Vitelli) οἰκογένεια τῆς πόλης τοῦ Καστέλλου 59, 63, 68, 69, 92.

– Βιτελλότσο (Vitellozzo) ἀδελφός τοῦ Παύλου 68, 70.

– Νικολό (Niccolò) ἄρχοντας τῆς πόλης μέ τή βοήθεια τῶν Μεδίκων 127.

– Πάολο (Paolo, †1499) ἀπό τούς πιό ξακουστοὺς στρατιωτικούς ἡγέτες· ἐπικεφαλῆς Φλωρεντίνων κατά τῆς Πίζας· δολοφονήθηκε 68, 87.

Βοργίε (Borgia) διάσημη καί διαβόητη οἰκογένεια ἰσπανικῆς καταγωγῆς 64· βλ. Ἄλεξανδρος ΣΤ', Καίσαρας.

Γιβελλίνοι (Ghibellini) φεουδάρχες, φίλοι τοῦ αὐτοκράτορα· πολιτική παράταξη στίς ἰταλικές πόλεις, ἀντίπαλη τῶν Γουέλφων· ἡ ἀντίθεσή τους ξεκίνησε στή Φλωρεντία καί τήν ὑποδαύλισαν οἱ πάπες καί οἱ Γερμανοί 125.

Γιρόλαμος (Gírolamo) κόμης τοῦ Φουρλί, δολοφονήθηκε 128.

Γκαμπούρα (Gabburra) χασάπης 23.

Γκέτα (Geta) πρωταγωνίστης του έργου *Geta e Binvia* 22.

Γκίζ (Guise) γαλλική αριστοκρατική οικογένεια, επικεφαλής καθολικών στους θρησκευτικούς πολέμους· ό δούκας Έρρίκος (†1588) όργάνωσε τή σφαγή τής νύχτας του Άγίου Βαρθολομαίου 154.

Γκοντσάγκα Τζιοβάννι Φραγκίσκος (Giovanni Francesco Gonzaga) μαρκήσιος τής Μάντοβας, σύζυγος τής Ίσαβέλλας ντ' Έστέ 40.

Γκουιτσιαρντίνι Άντώνιος (Guicciardini Antonio) πλαστό πρόσωπο 22.

Γκουιτσιαρντίνι Μπατίστα (Guicciardini Battista) άρχοντας του Πράτο· μετά τή μάχη του 1512 εκδιώχθηκε από τους Ίσπανούς 23.

Γολιάθ φιλισταίος που μονομάχησε και σκοτώθηκε από τον Δαυίδ 93.

Γουέλφοι (Guelfi) εγγενείς, όπαδοί του πάπα, αντίπαλοι των Γιβελλίνων· στη Φλωρεντία κυρίως νεόπλουτοι άστοί, που συμμαχούσαν ένίοτε μέ τον λαό 125.

Γράκχοι Τιβέριος και Γάιος, δήμαρχοι τής Ρώμης, τον 2ο αϊ. π.Χ. άποπειράθηκαν νομοθετική και κοινωνική μεταρρύθμιση 75.

Δαρείος Γ' Κοδομανός (380-330) βασιλιάς των Περσών (337-), ήττήθηκε από τον Άλέξανδρο και δολοφονήθηκε από Πέρσες στρατηγούς 44, 46, 47, 57.

Δαυίδ βασιλιάς του Ίσραήλ (1005-966) 93.

Διδώ πριγκίπισσα τής Τύρου, ίδρυσε σύμφωνα μέ τήν παράδοση τήν Καρχηδόνα 105.

Έπαμεινώνδας (420-362) άρχηγός των στρατευμάτων των Θηβών 86.

Έστέ (Este) ιταλική πριγκηλική οικογένεια.

– Άλφόνσος Α' (Alfonso, 1486-1534) άρχοντας τής Φερράρας· έχασε τό μεγαλύτερο τμήμα τής από τον Ίούλιο Β' (1510) 32, 90.

– Έρκολε Α' (Ercole, 1433-1505) άρχοντας τής Φερράρας (1471-)· άπειλήθηκε μέ συντριβή από τή Βενετία, συμβιβάστηκε τό 1484 32, 40.

Ζώρζ ντ' Άμπουάζ (George d'Amboise) αρχιεπίσκοπος τής Ρουένης· καρδινάλιος, πρώτος ύπουργός του βασιλείου τής Γαλλίας 43, 64.

Ήλιογάβαλος (204-222) ρωμαίος αυτοκράτορας (218-) 116, 121.

Θησεύς ήρωας τής Άττικής, συνένωσε τά πολιίσματα στην πόλη των Άθηνών 52, 53, 55, 147.

- Ίέρων Β' (306-215) στρατηγός, βασιλιάς τῶν Συρακουσῶν (270-), ἀπέκτησε μεγάλη δύναμη καί συνέβαλε στήν ἀνάπτυξη τῆς πόλης 55, 56, 92.
- Ίουλιανός Σεβήρος (†193) γιά λίγους μήνες ρωμαῖος αὐτοκράτορας 116, 118, 121.
- Ίουλιανός Β' τῶν Μεδίκων (Giuliano, 1478-1516) δούκας τοῦ Νεμούρ 25, 29.
- Ίούλιος Β' (Giulio, 1445-1513) ντέ λά Ροβέρε, καρδινάλιος τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Δεσμά' μέ χρηματισμούς καί διαφθορά ἔγινε πάπας (Ὀκτ. 1503-1513) δυναμικός, θέλησε νά ἐδραιώσει τήν παπική κυριαρχία 32, 35, 63, 64, 82, 90, 91, 102, 144.
- Ίούλιος Κάισαρ ντά Βαράνο (Giulio Cesare da Varano) ἄρχοντας τοῦ Καμερίνο 40.
- Ίωάννα τῆς Νάπολης (Giovanna di Napoli, 1371-1435) ἀντίπαλος τοῦ πάπα 87.
- Ίωάννης ΣΤ' ὁ Καντακουζηνός (†1383) βυζαντινός αὐτοκράτορας (1347-1354) 91.
- Καζαβέκια Φίλιππος (Filippo Casavecchia) φίλος καί θαυμαστής τοῦ Μ. καί φίλος τῶν Βεττόρι 21, 25.
- Καίσαρ Γάιος Ίούλιος (101-44) ρωμαῖος στρατηγός καί πολιτικός 47, 97, 102, 103.
- Καίσαρ Βοργίας (Cesare Borgia, 1475-1507) ἡ Βαλεντίνος, γιός τοῦ πάπα Ἀλέξανδρου ΣΤ', καρδινάλιος τῆς Βαλένθιας, κατόπιν δούκας τοῦ Βαλεντινούά' ἐπέβαλε μέ κάθε μέσο τήν προσωπική κυριαρχία του στήν κεντρική Ἰταλία 43, 58, 60, 64, 68, 69, 82, 92, 104, 127, 128, 156, 161.
- Καννέσκι (Canneschi) ἰσχυρή οἰκογένεια τῆς Μπολόνια 114.
- Καρακάλλας Ἀντωνίνος (188-217) ρωμαῖος αὐτοκράτορας (211-) 116, 118, 119, 120, 122.
- Καρμανιόλα (Francesco Bussone da Carmagnola, 1390-1432) μισθοφόρος Βενετῶν, κατόπιν Φίλιππου Βισκόντι καί τέλος Βενετῶν κατά Φίλιππου' θανατώθηκε ὡς ὑποπτος τό 1432 88.
- Κάρολος Ε' ἡ Κουίντος (1500-1558) αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας (1519-) 158.
- Κάρολος Ζ' (1403-1461) βασιλιάς τῆς Γαλλίας (1422-), ἔδωσε τέλος στόν ἑκατονταετή πόλεμο (1451), σταθεροποίησε τή μοναρχία καί συγκρότησε τόν πρῶτο πυρήνα ἐθνικοῦ καί μόνιμου στρατοῦ 93.

Κάρολος Η' (1470-1498) βασιλιάς της Γαλλίας (1483-), εισέβαλε και παρέμεινε στην Ίταλία για λίγο χρόνο (1494-95) 40, 81, 85, 89.

Κολόνα (Colonna) άριστοκρατική οικογένεια της Ρώμης 59, 60, 81, 82.

– Τζιοβάννι (Giovanni) καρδινάλιος 64.

Κόμοδος (161-192) ρωμαίος αυτοκράτορας (180-) 116, 117, 118, 120, 122.

Κύρος (6ος αϊ. π.Χ.) ήγεμόνας της δυναστείας των Άχαιμενιδών, βασιλιάς Μήδων και Περσών 52, 53, 55, 97, 103, 147.

Λαυρέντιος Α' (Lorenzo di Medici, 1449-1492) ό Μεγαλοπρεπής' ποιητής, φιλόσοφος, διπλωμάτης, ήγεμόνας (1469-92) και μαικήνας 29.

Λαυρέντιος Β' (Lorenzo, 1492-1519) δούκας του Ούρμπινο' ό Μ. του άφέρωσε τον *Ήγεμόνα* 29, 147, 148, 166.

Λέων Γ' (1475-1521) Ίωάννης Μέδικος, πάπας Ρώμης (21.3.1513-), καταδίκασε τον Λουθηρανισμό, μαικήνας 21, 83, 147.

Λουδοβίκος ΙΑ' (1423-1483) βασιλιάς της Γαλλίας (1461-) 93.

Λουδοβίκος ΙΒ' (1462-1515) βασιλιάς της Γαλλίας (1498-), εισέβαλε στην Ίταλία, κατέλαβε τό Μιλάνο (1499, 1500-12) και παρέμεινε χρόνια στη χερσόνησο 34, 40, 42, 43, 59, 89, 93.

Λούκα Ρινάλντι (Luca Rinaldi) ιερέας, πρεσβευτής του Μαξιμιλιανού 137.

Μακιαβέλλι Τζιοβάννι (Giovanni Machiavelli) άγνωστο πρόσωπο 23.

Μακρίνος (164-218) ρωμαίος αυτοκράτορας (217-218) 116, 121.

Μαλατέστα Παντόλφο (Pantolfo Malatesta, 1417-1468) άρχοντας του Ρίμινι, γόνος οικογένειας άρχηγών μισθοφόρων 40.

Μανφρέντι Άστόρρε (Astorre Manfredi) άρχοντας της Φαέντσα 40.

Μαξιμιλιανός Α' (1459-1519) αυτοκράτορας της «Άγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» με πρωτεύουσα τή Βιέννη (1493-) 101, 137.

Μαξιμίνος (173-238) ρωμαίος αυτοκράτορας (235-) 116, 118, 120, 122.

Μάρκος Αύρηλιος (121-180) ρωμαίος αυτοκράτορας (161-) και στωϊκός φιλόσοφος 116, 117, 120, 122, 123.

Μέδικοι (Medici) οικογένεια τραπεζιτών της Φλωρεντίας, κατά διαστήματα ήγεμόνες της πόλης, μαικήνες 25, 147, 161' βλ. δένδρο του οίκου.

Μπαλιόνι (Baglioni) ισχυρή οικογένεια της Περούτζια 59, 63.

Μπεντιβόλι (Bentivogli) ισχυρή οικογένεια της Μπολόνια 40, 114, 128.

– Άννίβας (Annibale) παπούς 114.

- Ἄννιβας (Annibale) ἔγγονος 114.
 - Τζιοβάννι (Giovanni) ἄρχοντας τῆς Μπολόνια, καταδιώχθηκε ἀπὸ Ἰούλιο Β' 40, 114, 144.
- Μπερναμπὸ τοῦ Μιλάνου (Bernabò da Milano) ἄρχοντας τῆς πόλης, 1354-1385' πῆρε δραστικά μέτρα γιὰ τὴν τιμωρία τῶν ὑπηκόων του 130.
- Μπερτίνι Πάολο (Pagolo Bertini) πολιτικός καιροσκόπος, ὀπαδὸς τῶν Μεδίκων 25.
- Μπράτσιο (Braccio da Montone, 1368-1424) σημαντικός κοντοττιέρος, κυριάρχησε στὴν Ἰταλία, ἱδρυσε δική του σχολὴ πολέμου 87, 89.
- Μωυσῆς ὁ βιβλικὸς ἡγέτης τῶν Ἰσραηλιτῶν κατὰ τὴν ἐξοδὸ τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καί τὴ συγκρότησή τους σέ ἔθνος (13ος αἰ.) 52, 53, 55, 146.
- Νάβις τύραννος τῆς Σπάρτης (205-192)' ἀνέβηκε στοὺς ἀξίωμα μέ βία, διαθορὰ καὶ δημαγωγία 75, 113.
- Νέστωρ βασιλιάς τῆς Πύλου 154.
- Νίγηρ Πεσκένιος Γάιος (135/40-194) διοικητὴς τῆς Συρίας, ρωμαῖος αὐτοκράτορας 118, 119.
- Ἄδυσσεας ὁ ὀμηρικός ἥρωας 154.
- Ἄλιβερτότο (Oliverotto) ἀπὸ τὸ Φέρμο 68, 69.
- Ἄρσινι (Orsini) οἰκογένεια Γουέλφων ἀπὸ τὴ Ρώμη 59, 60, 63, 69, 81, 82, 92.
- Νικολό (Niccolò, 1442-1510) κόμης τοῦ Πιτιλιάνο, μισθοφόρος Βενετῶν.
 - Παῦλος (Paulo) 60.
- Οὐμπάλντο Γκουίντο (Guido Ubaldo) δούκας τοῦ Οὐρμπίνο 127.
- Περτίναξ (126-193) ρωμαῖος αὐτοκράτορας γιὰ λίγους μῆνες 116, 117, 118, 122.
- Πετρούτσι Παντόλφο (Pandolfo Petrucci, 1450-1512) ἡγεμόνας τῆς Σιένας, σφοδρὸς πολέμιος τοῦ Βαλεντίνου 126, 134.
- Πομπήιος Γναῖος (106-43) ρωμαῖος στρατηγὸς καὶ πολιτικός 47.
- Προσίντα (Giovanni da Procida, 1210-1298) ἡγεμόνας τοῦ ὀμώνυμου νησιοῦ στὴ Νάπολη 166.
- Πρωτεύς μυθικός θεός, εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ μεταμορφώνεται 154.
- Πύρρος Β' (318-272) βασιλιάς τῆς Ἡπείρου 47.

Ρεμίρρο ντέ Όρκο (Remirro de Orco, †1502) άξιωματικός του Βαλεντίνου πού ήρθε μαζί του τό 1498 άπό τή Γαλλία, φυλακίστηκε και έξοντώθηκε άπό τόν δούκα 61.

Ριάριο Ραφφαέλλο (Raffaello Riario di Savona) καρδινάλιος του Άγίου Γεωργίου 64.

Ριέντσο (Rienzo, 1313-1354) έπιχείρησε νά έπαναφέρει τό μεγαλειό της Ρώμης και νά διώξει τούς βαρώνους 166.

Ροβέρτος (Roberto da San Severino) μισθοφόρος Φλωρεντινων, κατόπιν Βενετών κατά Φερράρας 88.

Ρωμύλος μυθικός ιδρυτής και βασιλιάς της Ρώμης 52, 53, 55.

Σαβοναρόλα Ίερώνυμος (Gironimo Savonarola, 1452-1498) δομινικανός μοναχός, μετά τήν πτώση των Μεδίκων άνέβηκε κυριάρχησε στη Φλωρεντία, θεωρήθηκε προφήτης της έλευσης Καρόλου Η΄, έπιχείρησε ήθικη κάθαρση της πολιτικής, θανατώθηκε τό 1498 55, 75, 85, 111, 168.

Σαμουήλ (π. 1080) «κριτής» και προφήτης του ισραηλιτικού λαού 161.

Σαούλ ό πρώτος βασιλιάς των Ίσραηλιτών (1040-1005) 93.

Σεβήρος Σέπτιμος (146-211) ρωμαίος αυτοκράτορας (194-) 116, 118, 119, 122, 123.

Σίξτος Δ΄ (1414-1484) Φραγκίσκος ντέ λά Ροβέρε, πάπας (1471-) 81.

Σκάλι Τζιόρτζιο (Giorgio Scali) αναδείχθηκε μετά άπό λαϊκή έξέγερση ήγεμόνας της Φλωρεντίας τό 1378΄ άπό τή συμπεριφορά του άποξενώθηκε και θανατώθηκε 75.

Σκιπίων ό Άφρικανός (253-183) ρωμαίος στρατηγός, νικητής του Άννίβα (μάχη στη Ζάμα, 202) 97, 107.

Σοντερίνι (Soderini) οικογένεια πού κυριάρχησε στα πολιτικά πράγματα της Φλωρεντινης δημοκρατίας, άπό τήν πτώση μέχρι τήν επανόρθωση των Μεδίκων, όταν εκτοπίστηκαν΄ τό 1513 ό Πιέτρο Σ. γύρισε στη Ρώμη 25, 39.

Σφόρτσα (Sforza) ήγεμονική οικογένεια του Μιλάνου 128΄ βλ. δένδρο του οίκου.

– Αικατερίνη (Caterina, †1509) κόμισσα του Φουρλί και της Ίμολα, σύζυγος του Γιρόλαμου, φιλική στη Γαλλία, αντίπαλος Βαλεντίνου 40.

– Άσκάνιο (Ascanio, †1505) καρδινάλιος 64.

– Λουδοβίκος (Ludovico, 1452-1510) δούκας του Μιλάνου (1494-99, 1500) 34, 35, 59.

- Μούτσιο Ἀττέντολο (Muzio Attendolo, 1369-1424) ξακουστός κοντοτιέρος, ἔδραιωσε τὴν κυριαρχία τῆς οἰκογένειας 87, 89.
- Τζιοβάννι (Giovanni, 1469-1494) ἄρχοντας τοῦ Πέζαρο 40.
- Φραγκίσκος (Francesco, 1401-1466) δούκας τοῦ Μιλάνου (1450-) γιὰ τὸν Μ. πρότυπο στρατιωτικοῦ ἡγέτη πού ἔγινε κύριος τοῦ κράτους πού ὑπηρετοῦσε 31, 58, 86, 87, 95, 128.

Τζάκομο ντελι Ἀρπιάνι (Jacopo degli Arriani) ἄρχοντας τοῦ Πιομπίνο 40.

Τζινόρι Φίλιππος (Filippo Ginori) πλαστό πρόσωπο 23.

Τζούλιο Τσέζαρε βλ. Ἰούλιος Καίσαρ.

Τίτος Κόιντος Φλαμίνιος (227-174) ρωμαῖος στρατηγός 140.

Τομμάζο ντελ Μπένε (Tommaso del Bene) πλαστό πρόσωπο 23.

Φερδινάρδος Β' ὁ Καθολικός (Ferrando di Aragonia, 1452-1516) βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας (1479-) γιὰ τὸν Μ. πρότυπο ἡγέτη πού δημιούργησε τὸ ἔνωμένο ἔθνικό βασίλειο τῆς Ἰσπανίας 31, 42, 89, 90, 111, 129.

Φίλιππος Β' (386-336) βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 86, 94.

Φίλιππος Ε' (220-178) βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 38, 39, 140.

Φιλοποίμην (253-183) ἀρχηγός τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας (207-) 96.

Φλάβιος Μάξιμος ρωμαῖος συγκλητικός 107.

Φολιάνι Τζιοβάννι (Fogliani) ἄρχοντας τοῦ Φέρμο 68, 69.

Φροζίνο ντά Παντσάνο (Frosino da Panzano) πλαστό πρόσωπο 22.

Χείρων μυθικός κένταυρος, διδάσκαλος πολλῶν θεῶν καὶ ἡρώων 108.

Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΚΩΝ

Κιαρίσσιμο (ζούσε τό 1201)

⋮

Κοσμάς ὁ Πρεσβύτερος (1389-1464)
ἐξορ. 1433, ἐπαν. 1434

Κάρολος †1492

Πέτρος (1414-1472)

Ἰωάννης †1462

Ἰουλιανός
(1453-1478)

Λαυρέντιος Μεγαλοπρεπής
(1449-1492) = Κλαρίσα Ὀρσίνι

Μπιάνκα
Ναννίνα

Ἰούλιος (1478-1534)
πάπας Κλήμης Ζ'

Πέτρος (1471-1503)
= Ἀλφονσίνα Ὀρσίνι

Ἰωάννης (1475-1521)
πάπας Λέων Ι'

Ἰουλιανός (1478-1516)
δούκας Νεμούρ

Λαυρέντιος (1492-1519)
δούκας Οὐρμπίνο

Ἰππόλυτος (1511-1535)
καρδινάλιος

Αἰκατερίνη (1519-1589)
= Ἑρρίκος Β'

Ο ΟΙΚΟΣ ΤΩΝ ΣΦΟΡΤΣΑ

Μούτσιο Ἀττεντόλο (1369-1424)

4 γυν., 6 παιδιά

Φραγκίσκος Α' (1401-1466)

σύζ. Πολισσίνα Καλαβρίας
Μπιάνκα Βισκόντι

Γκαλεάτσο Μαρία
(1444-1476)

Ἀσκάνιο †1505
καρδινάλιος

Λουδοβίκος Μαῦρος (1452-1510)
= Βεατρίκη ντ' Ἐστέ

Αἰκατερίνη †1509

Τζιοβάννι Γκαλεάτσο
(1469-1494)

Μαξιμιλιανός (1493-1530)
ἄφηντης Μιλάνου (1513-15)

Φραγκίσκος Β'
(1495-1535)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Ι. ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Ἄνδρεάδη, ἼΗ. 8
Ἄριστοτέλης 98
Αὐγουστίνος 141
- Βιργίλιος 105
Βλάχος, Γ. 8
Βοκκάκιος (Boccacio) 141
Βολταίρος 8, 158
- Γαληνός 72
- Δάντης (Dante) 23, 24, 98, 141
- Θωμᾶς Ἀκινάτης (Thomas Aquinatus) 98
- Ἰουστίνος (Justinus) 55, 86
- Καζάζης, Ν. 168
Καζαντζάκης, Ν. 8
Καλογερόπουλος, Ν. 8
Κάντ (Im. Kant) 29
Κικέρων 101, 141
Κιτρομηλίδης, Π. 7
Κονδύλης, Τ. (Π.) 7, 8
- Μαρσίλιος τῆς Πάδοβας (Marsilio da Padova) 98
- Μώρ (Thomas More) 98
- Ναπολέων 8, 68
Νοῦτσος, Π. 8
- Ξενοφῶν 97, 98
- Ὀβίδιος (Ovidius) 23
- Πανορμίτα (A. Panormita) 98
Πετράρχης (Fr. Petrarca) 23, 151
Πλάτων 98
Πλούταρχος 96
Πότζιο (G.F. Poggio) 98
Ποντάνο (G. Pontano) 98
- Σαλλούστιος 141
Σενέκας 101
Σολωμός, Διονύσιος 21
Σορέλ (G. Sorel) 170
Σουητῶνιος 101
- Τάκιτος 94, 101
Τίβουλλος 23
Τίτος Λίβιος 75, 96, 131, 148, 156
- Φρειδερίκος Β΄ 159

Χόμπς (Th. Hobbes) 29

Amelot de la Houssaye 157, 159

Bacon, Fr. 155, 162

Bayle, P. 158

Bodin, J. 160

Casella M. 8

Chabod, F. 7

de Sanctis, Fr. 166, 168

Descartes, R. 155

Diderot, D. 161

Duvernoy, J.-F. 7, 8

Fichte, J. 7

Gentillet, I. 153

Gramsci, A. 170

Hegel, G.W.F. 163, 164

Horkheimer, M. 8

Hume, D. 160

Lisio, G. 111

Macaulay, T. 164

Marlowe, Chr. 154

Rousseau, J.-J. 160

Russo, L. 8

Sabine, G. 8

Shakespeare, W. 154

Spinoza, B. 156, 159

Terentianus Maurus 153

II. ENNOIES & ΠΡΑΓΜΑΤΑ

ἀλήθεια 98, 136, 137, 167

Ἀναγέννηση 21, 51, 52, 167

ἀνάγκη 25, 34, 71, 132, 142

ἀναρχία 72

ἄνθρωπος 34, 37, 41, 51, 54, 64,

74, 75, 79, 105-6, 109, 111,

138, 139, 140

ἄξιοσύνη 39, 51-3, 55, 57, 58, 63,

67, 68, 100, 118, 142, 146,

147, 149

ἀρχαῖοι 24, 29, 51, 98

βία 54-5, 70-1, 84, 106, 111, 119,

163, 164

γλώσσα 35, 36, 99-100

δημοκρατία 31, 32, 48, 49, 72,
86

ἔγκλημα 66-71

εἰκόνα ἡγεμόνα 67, 99-100, 110,

112, 132-3, 137 βλ. καὶ φήμη

ἐκκλησία (παπική) 41, 42, 43,

80-3, 88-9, 122, 147, 166

ἐλευθερία 31, 48, 49, 50, 52,

72, 146-7, 164

ἐξέγερση 35, 36, 47, 49, 60

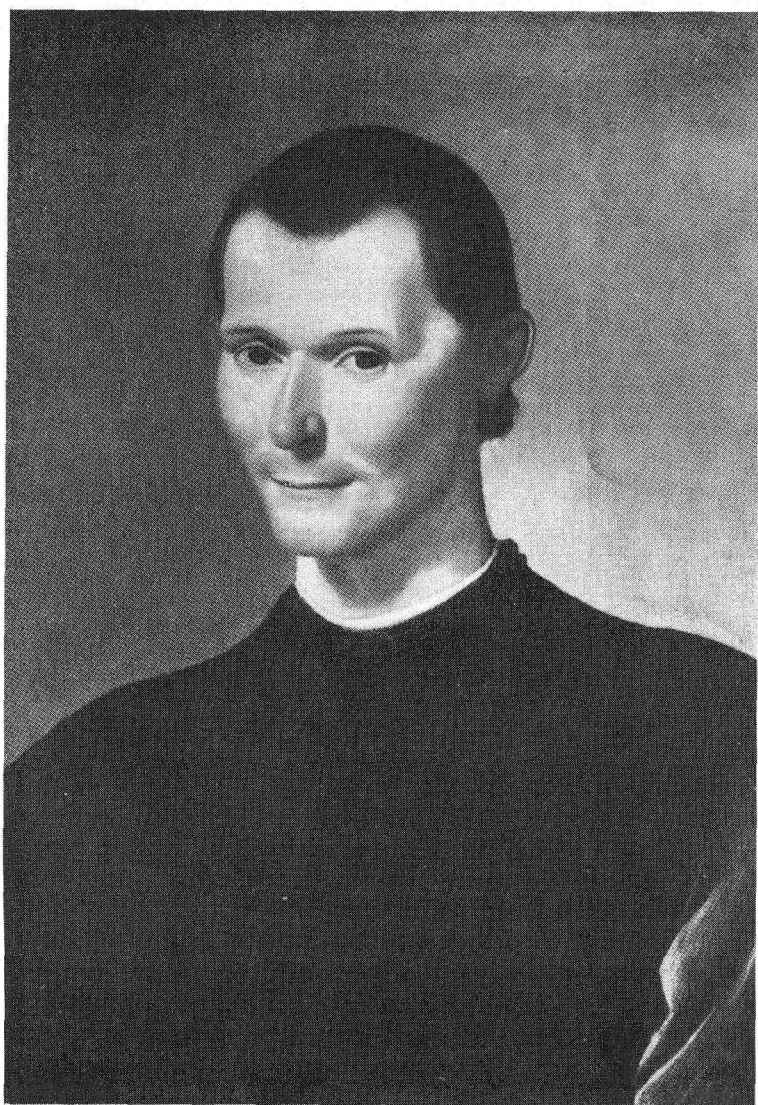
εὐκαιρία 52, 53, 110, 146

ἠθική 68, 70, 99, 159, 163

Θεός 54, 80, 141, 147, 148

- θεσμοί 49, 54, 69, 80, 115, 122, 149
θρησκεία 55, 80, 110-1, 129
- ίστορία 51, 97, 125
Ίταλία 73, 80, 88, 100, 125, 139-40, 142, 146-51, 163, 164
- καλό-κακό 39, 70, 71, 159
κυβερνητική τέχνη 26, 39, 43, 44-5, 64
- λαός 30, 34, 54, 72-5, 78, 113-8, 121, 128, 133, 140, 171
- μεγάλοι 72-4, 115, 117, 140
μελέτη 29, 51, 97
Μεσαιών 166, 167
μίμηση 51, 61, 63, 66, 97, 118, 122-3
μοναρχία 29, 72-3, 160, 162
- νόμοι 31, 36, 48-9, 84
- ὀλιγαρχία 48
οὐμανισμός 21, 29
οὐτοπία 99, 170-1
- πάπας βλ. ἐκκλησία
παρελθόν - παρόν 51, 139
- πόλεμος 39, 42, 77, 95-7, 130-2, 148
πολιτική 70, 98, 99, 111, 169
πολιτική ἀλλαγή 33, 34, 49, 54, 135
πολιτική τέχνη (κανόνες) 35-7, 43, 48, 54, 58, 64, 70-1, 75, 94, 96-7, 104-7, 109, 112, 115, 127, 132, 136, 145
πρόνοια 142
- στρατός 37, 56, 77, 84-94, 113, 116-22, 125, 149-50
συνετός/σώφρων 38, 39, 51, 58, 76, 79, 92, 94, 97, 100, 107, 126, 132, 134, 137, 141
- τύχη 21-2, 39, 52-3, 57-9, 67, 72, 97, 110, 126, 140, 141-5, 147
- φατρίες 60, 81-2, 125-6
φεουδαρχία 73
φήμη 88, 92, 100, 101, 103, 106, 107, 119, 130, 134
φιλία (πολιτική) 34, 40, 56, 62, 74-5, 105, 113, 122, 127, 131
- χρῆμα 57, 77, 82, 129

ΕΙΚΟΝΕΣ

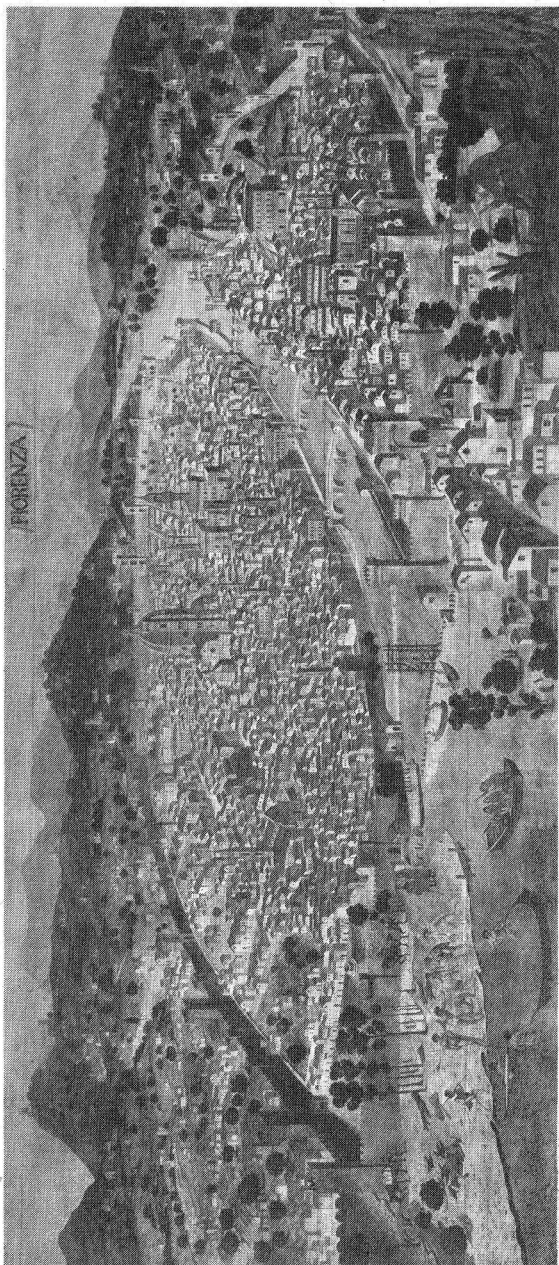

*Santi di Tito, ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, λεπτομέρεια
(Φλωρεντία: Palazzo Vecchio).*

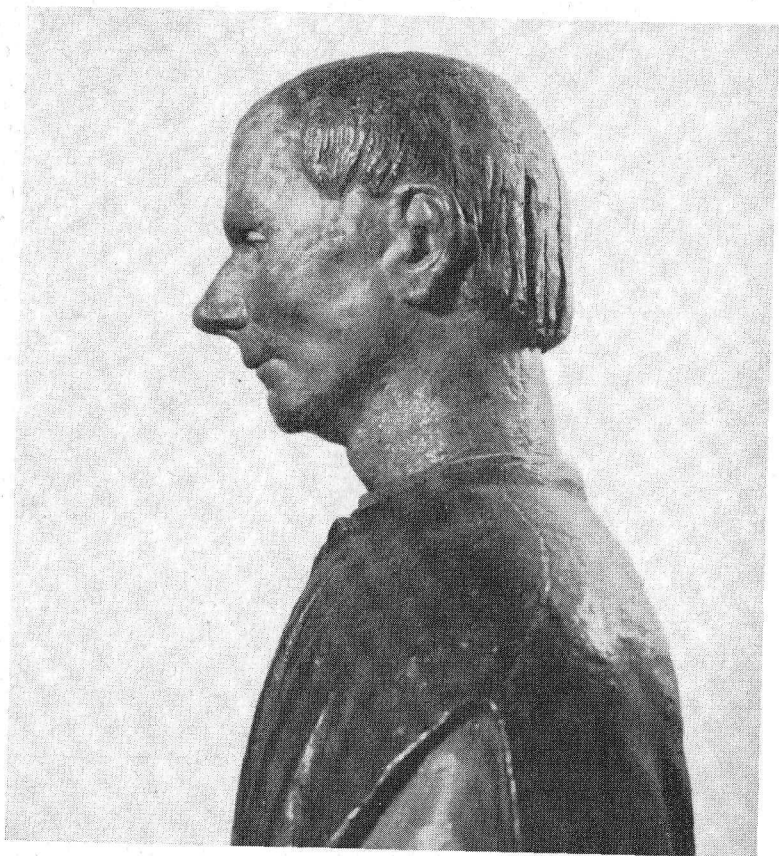

Ἡ Ἰταλία κατὰ τὴν Ἀναγέννηση

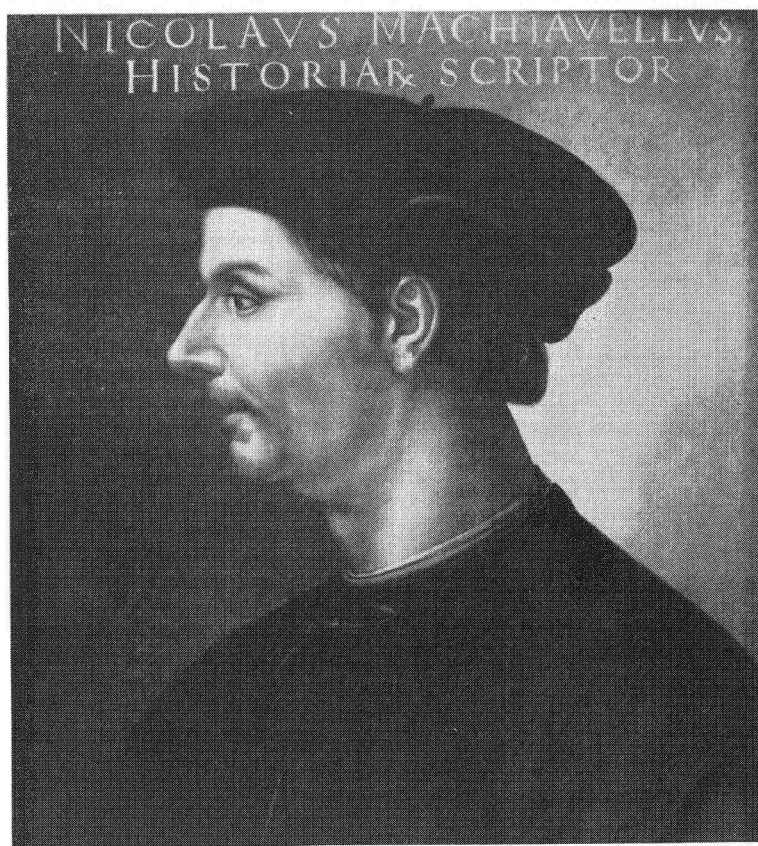
Οἱ κεντρικὲς γραμμὲς σημεῖονοῦν τὰ ὅρια τοῦ Πάπικου Κράτους

Ἀργώστου 19ου αἰ., Ἡ Φλωρεντία κατά τὴν Ἀναγέννηση (Φλωρεντία: Μουσεῖο «Firenze com'èta»).

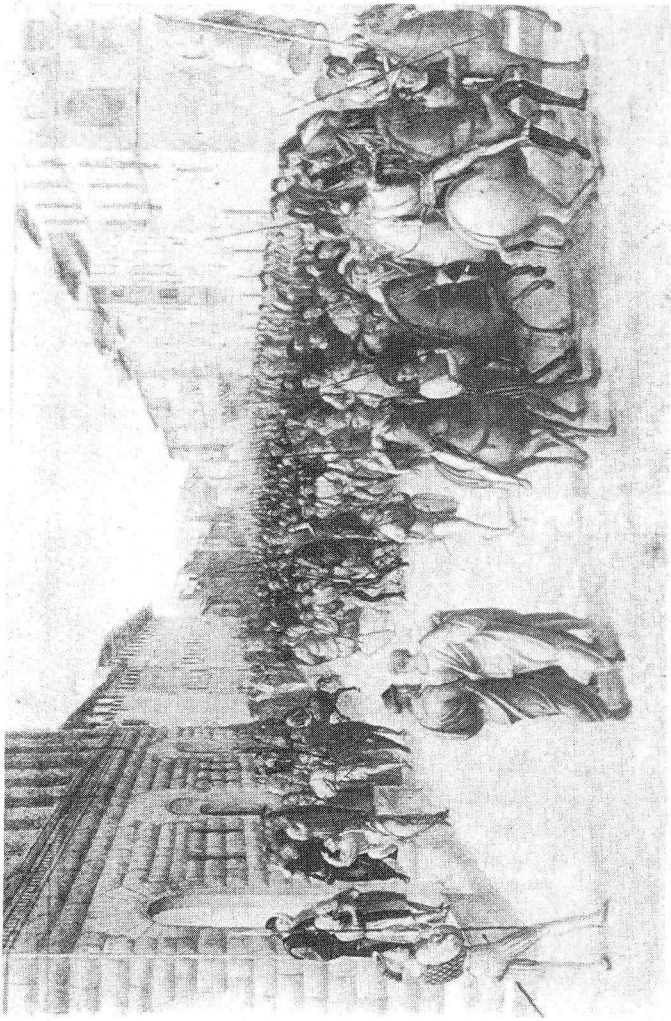
*Φλωρεντινή σχολή 16ου αι., ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ, έγχρωμη τερακότα
(Φλωρεντία: Palazzo Vecchio).*

Άγνώστου 16ου αι., ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ (Ρώμη: Galleria Doria).

*Cecchino Salviati (;), ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ
(“Έπαυλη του Άλμπεργκάτσιο).*

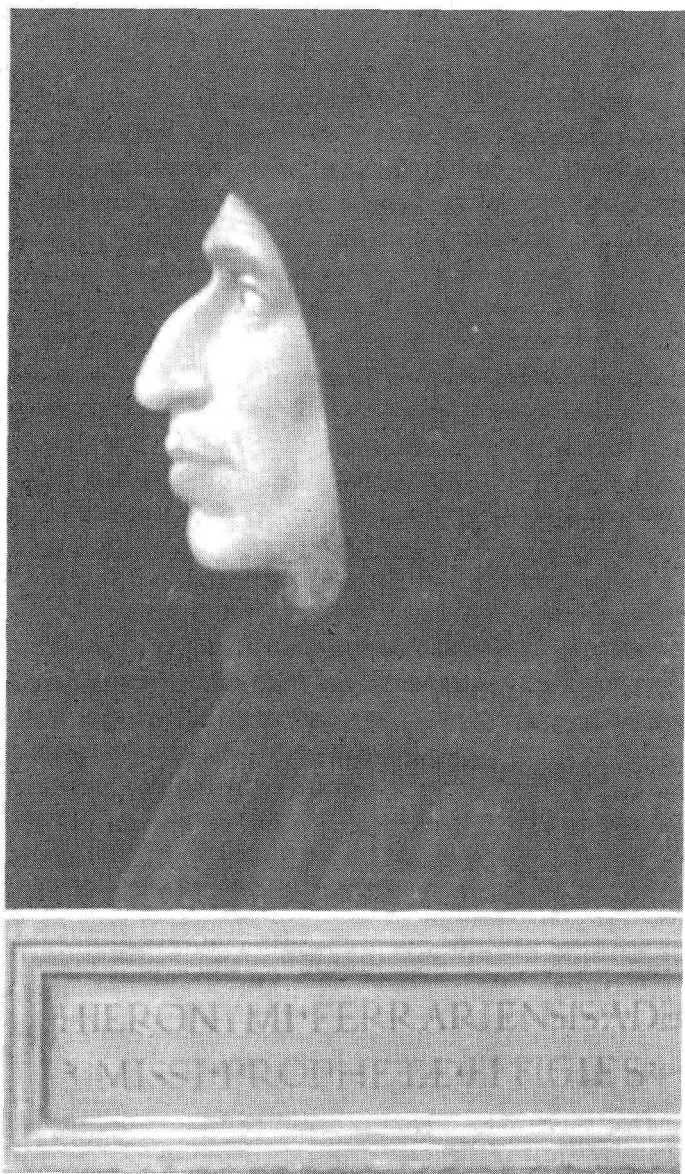
Francesco Giannacci « Η είσοδος του Καρόλου Η' στη Φλωρεντία » (Φλωρεντία: Palazzo Riccardi).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤ', νωπογραφία (Βατικανό: Αΐθουσα Βοργία).

Giorgione (;), ΒΑΛΕΝΤΙΝΟΣ (Φουρλί: Δημοτική Πινακοθήκη).

Fra Bartolomeo, ΣΑΒΟΝΑΡΟΛΑ (Φλωρεντία: Μουσείο Άγ. Μάρκου).

Μιχαήλ Ἀγγέλου, ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΣ Β'
(Φλωρεντία: Ἁγ. Λαυρέντιος, τάφος Λαυρεντίου).

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΙΒ΄.

Fernad' rex byspania

ΦΕΡΔΙΝΑΡΔΟΣ ὁ Καθολικός (χαρακτικό, 1493).

Albrecht Dürer «Θάνατος καί ἰππότης».

*Κι ὁ θάνατος ἀκόμα τρέχει τὸ δρόμο του
Κι ἀπ' τὸν δικό του φόβο σύννεφα κι ἄνεμοι
Καί κλαριά ξεγυμνωμένα ριπίζουνε τὴ νύχτα
Ἄγριες κάμαρες χρυσοκίτρινες ὅπου τὸ φῶς δὲν παίζει
Καί ἡ λεπτὴ ἀκτίδα σπάει στὸ μάρμαρο*

Μαρμάρινα μάτια καρφωμένα

*Πῶς νὰ σέ λυπηθῶ Σταυροφόρον ἀσήμαντο
Ἔτσι πού δένεις τὸ κοντάρι σου
Ἔτσι πού ρίχνεις τὴ σκιά σου στὰ χαλίκια
Πῶς νὰ σέ λυπηθῶ Μεγαλωμένα μάτια μου*

*«Στά περὶχωρα τοῦ Ἄρνου II»
Στέφανος Ροζάνης*

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΙ 'Ο 'Ηγεμόνας

«Συνέθεσα ένα σύντομο έργο, στό όποιο εξετάζω τί είναι ή ήγεμονία, πόσα είδη υπάρχουν, πώς κατακτώνται, πώς διατηρούνται, γιατί χάνονται. Καί αν ποτέ σās είχε άρέσει καμιά ιδιότροπη σκέψη μου, αυτό δέν θά πρέπει νά σās δυσαρεστήσει».

Νικολό Μακιαβέλλι

«Πάντοτε θεωρούσα τόν 'Ηγεμόνα ως ένα από τά πιό επικίνδυνα έργα πού έχουν διαδοθεϊ στόν κόσμο».

Φρειδερίκος Β΄

«'Ο 'Ηγεμόνας είναι τό βιβλίό τών δημοκρατικῶν».

Z.Z. Ρουσσώ

«Μόλις καί μετά βίας υπάρχει κάποιο άξίωμα στόν 'Ηγεμόνα πού νά μήν έχει άναιρεθεϊ έντελως από τή μεταγενέστερη έμπειρία».

N. Χιούμ

«'Ο 'Ηγεμών, τό απόκληρον τουτο βιβλίον περιφανούς καταδίκου, καθίσταται έκ νέου άντικείμενον μελέτης καί συζητήσεων τής εθνικῆς συνειδήσεως».

Νεοκλῆς Καζάζης

«'Αν νιώθεις έκπληξη γιά τά όσα μόλις συνέβησαν... μου φαίνεται ότι δέν λογαριάζεις τήν άληθινή όψη του κόσμου».

N. Μακιαβέλλι Τρίστιχο τής φιλοδοξίας